

АХИЁР ҲАҚИМОВ

ОҚСОҚ БҮРИ

Тоҳир Малик таржимаси

Бўри йўлдан югуриб ўтди-да, шабадага муқобил йўналишда отарни ёнлаб боргач, икки боласини паноҳига олганича гарам панасига писиб олди.

Қуёш анча кўтарилиб, чор-атрофни қиздира бошлаганига қарамай, бўри умрида биринчи бор кундузи овга чиқишга журғаст этди. Аниқроғи, бундайин хавфли овга уни муҳтожлик судраб келди.

Бир неча кундан бери номаълум хасталик домига банди бўлган Бўрининг силласи қурирди. Қорин атрофида пайдо бўлган оғриқ унинг бутун баданига оловли оқим сингари тарқалар, дармочини қирқиб, баъзан кўздан нур қочар, баъзан эса қўлоғи эшитмай қоларди. Бундай дамда кўз олдини тинмай чарх ураётган рангбаранг ҳалқачалар эгаллаб олар, боши эса азоб берадиган дараждада ғувилларди. Эндигина иссиқ гўшт мазасига тушуниб қолган Бўри болалари эса онасининг ҳолсиз баданини яна азобга қўйиб, сутсиз эмчакларини тинмай сўришар, нафслари ором олмагач, очликдан ғингишишар, шалвираган қорнини тишлаб ташлашарди.

Бўри найзасимоч тумшугики олдинги оёқлари устига қўйганча очиқиб ҳолдан тойган болсларига айбдор, айни чоқда ғамгин қиёфада қараб ётарди. Ниҳоят, оналик меҳри, мажбурияти оғриқлардан устун келиб бўғиқ бир инграш билан ўрнидан турди-да, чайқалганча дам олдинга юрди, дам изига қайди. Кўз олдидаги ҳалқачалар аста йўқолиб, ўрмон ҳам, жарлик ҳам асл қиёфасига кирди.

Писиб ётган билан иш битмайди. Нимадир қилиши керак. Бўри увлашга чоғлангандек бошини юқорига чўзганча, тишларини иржайтирди. Аммо овоз чиқар-

мади. Болаларини тумшуғи билан туртиб турғизди-да, қаёққа боришини ўзи ҳам билмаган ҳолда йўлга бошлади. Худди чеки-чегараси йўқдек туюлувчи заҳкаш ўрмондаги дарахтлар бу ерда сийраклашиб, бутазорга айланган. Бўри бутазорга тақалган ўтлоқда сакраб юрган қўйларни кўрди-ю, одати бўйича кўкрагини ерга бериб писиб олди — гарданидаги юнлар ҳурпайди. Нафс балоси уни тезроқ ўлжага ундар, кўп йиллик тажриба эса унинг оний шошқалоқлигига қарши эҳтиёткорлик жиловини тортган эди. Бўри ер бағирлаб юрганча нариги ғарамни паналаб ўтди. Яна оғриқ қўзғаб аззойи баданини тилкалаб ташлади. У дам ўнг биқинини, дам чап биқинини офтобга тоблаганча худди қувғиндан энди қутулган каби тилларини осилтириб тинмай ҳансирарди. Болачалари эса яна овқат дардида унинг биқинига тиқилишди. Агар мана шу болалари бўлмаганда у очликдан ўлса ўлардики, бундай ишончсиз, айни пайтда хатарли овга чиқмас эди. Ҳеч бўлмаса бугун ориқ қўзини бўлса ҳам ўлжага олиши керак. Йўқса, болаларидан айрилади.

У аста бошини кўтарди. Икки совлиқ қўзиларни эргаштирганча у ётган ғарам сари яқинлашиб келарди. Совлиқлар йўл-йўлакай ўриб олинган ўтларнинг саргайган танасини паналаган майсаларни дам чиндиб, дам эса хавотир билан атрофга жавдираб қараб қўйишарди. Бўри болалари ўлжанинг яқинлашаётганини сезиб, туриб кетишди. Оналарини овга ундагандек, ғингший бошлашди. Бўри болаларини аста тишлаб тинчлантирди.

Совлиқлар тобора яқинлашар, шабада уларнинг ҳидини Бўри димоғига олиб келиб уриб, бетоқатлигини оширар эди. Унинг кўзлари ўлжа илинжида ёнган, аззойи баданидаги ҳар бир томир таранг тортилган — у ҳал қилувчи ҳамлага шай эди. Амжо... ҳамлага улгурмади. Қандайдир кучли шовқин ҳамма нарсаин остин-устун қилиб юборди. Шовқин пасайиш ўрнига кучая борди. Қишлоқ томонда одамлар тўдаси кўринди. Улар шовқин-сурон билан ўрмонга қараб югуриб келавердилар. Ҳали одамлар тўдасида, ҳали ўтлаб юрган қўйлар орасида кетма-кет оловли тўзон кўтарилар, шовқин авжига чиқарди. Бўри эса нима бўлаётганига тушунолмай, атрофга жавдираганча қараб турарди. Юраги қандайдир хатарни сезган Бўри болаларини

тумшуғи билан туртиб ўрмон ичкарисига қочишга шайланди. Бироқ шу онда нимадир ҳуштак чалиб келди-ю, ғарамга урилди. Ғарам бир зумда оловга бурканди. Бўрини эса қендайдир куч аввал осмонга ирғитди, сўнг икки-уч қайта ер бағирлаб чирпирак қилиб борди-да, тўнкага қадсб қўйди. Олдинги ўнг оёғини нимадир қаттиқ кўйдирди. Аввалги оғриқларга чидаб келган Бўри бу сафар ўзини тутолмай улаб юборди. Лекин болалари эсига тушган ҳамон дарров ўрнидан турди-ю, алангага беланган ғарам сари йўналди.

Бироқ... болачалари бу атрофда кўринмади.

Шу пайт сал нарида яна оловли тўзон кўтарилиб, қулоқни кар қилгудек шовқин эшитилди. Қандайдир куч Бўрини яна итқитиб юборди. У илиниб турган оёғига бир қараб олди-да, оғриқни ҳам писанд қилмай боши оққан томонга югура кетди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеалар содир бўлаётган эди. Қўйлар атрофга тўзиб кетишган, ораларида Бўри борлигини ҳам сезишмасди. Ҳатто тўс-тўполонда ўзини қаерга қўйишни билмай зир югураётган совлиқларнинг бири Бўрига урилиб ҳам кетди. Тезроқ... тезроқ... ҳар томондан ўлим аждаҳоси олов пуркаб, қаҳқаҳа ураётган бу лаънати ердан тезроқ қочиб қутулиш керак! Бўрининг бирдан-бир мақсади шу эди. Шовқин тинаман демайди. Оловли тўзоннинг тўхташидан дарак йўқ. Ҳали олдинда, ҳали орқада замин бағри бирданига ёрилгандек бўлади. Борлиқни тутун, чанг, шовқин-сурон эгаллаб олган. Осмондан худди тошу, кесак, дарахт навдалари ёғилаётганга ўхшайди. Гумбурлашлар етмагандек, қўйлар бараварига маърашади. Бир неча дақиқа олдин ўлжасига очкўзлик билан ташланиб, дандон тишини ўлжа бўғзига ботиришга тайёр турган ваҳший ҳайвоннинг атрофида сон-саноқсиз қўйлар сарсари кезар, аммо ўлим талвасаси олдида унинг кўзига ҳеч нима кўринмасди. Бўри бу даҳшатлардан тезроқ қутулиш учун ўрмон ичкарисига интиларди. У тобора ҳолдан тоярди. Бир томонга қийшайганча яна уч-тўрт бор сакради-ю, боши айланиб назматтак устига йиқилди. Бу ерда қанча ётганини билмайди. Ўзига келдию беҳад оғриқ азобидан улаб юборди. Сўнг осилиб турган оёғини тишсб ўзиб ташлади. Бўри бетўхтов қонаётган оёғини ялаганча узоқ вақт фикрини ётди. Унинг кўз олдида яна рақсга тушаётган сариқ, яшил, қизил ҳал-

қачалар орасида икки жуфт қора нуқта кўринарди, нуқталар борган сари катталашиб болачаларига айланарди. Ана шунда Бўри алам билан қаттиқ инграб юборди. Йўқ, бу оғриқ азобидаги ингроқ эмас, балки болалари ҳажридаги она юригининг фарёди эди.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Саратоннинг бесас, айни чоқда жарангдор тонги...

Туни билан самода ғужғон ўйнаган юлдузлар бирин-кетин кўз юмади. Юзига тонг шафағидан парда тортувчи Зуҳра ҳам хийла хира тортиб қолган. Заминдан кўтарилган ҳовур эринибгина ер бағирлаб сузади. Қуёш ҳали бош кўтармаган бўлса-да, унинг ўтли нурлари осмоннинг машириққа туташ четларини олтин ҳал билан безаб қўйган.

Икки от қўшилган, ишига пухта устанинг қўлидан чиққан узунчоқ арава соқин кўлда сузган қайиқ сингари енгил чайқалиб боради. Туёқларнинг бир маромдаги овози, ғилдираклар остида эзилган майда тошларнинг ғижирлаши, сабонинг сарҳуш ҳавоси сабаб бўлиб йўловчилар кўзига мудроқ илинган. Улар сафар олди-дан бир соатгина мизғиб олишган, энди фурсатни бой бермай хушбўй ис таратаётган пичанни тўшак ўрнида кўриб ҳордиққа чоғланишган эди.

Аравада тўрт чоғли ҳарбий борарди. Уларнинг бири — кенг елкали, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, кўзлари кулиб турувчи Рамазон исмли бошқирд йигит мириқиб эснаб олди-да, шинелининг ёқасини кўтариб, араванинг орқа томонига ёнбошлади. Аммо кўз юмишга улгурмади.

— Ухламанг! Кузатишни давом эттиринг!

Командирнинг қатъий, бир оз хирилдоқ овози шу топда Рамазонга жуда ёқимсиз туюлди. Аскар йигит афтини буриштирганча эринибгина қадини тиклади. Бошини силқиб уйқуни ҳайдаган бўлди. Унинг ҳаракатларини кузатиб ётган Қамишсурнай лақабли пулемётчи Суминов: «Қалай, ёпиштирдимми?» деган маънода имлаб қўйди. Рамазон унинг имосини кўрмаганга олиб бошқа томонга қаради. Ҳар ҳолда Рамазон бу гуруҳда анов-манов аскар эмас, балки капитандан кейин-

ги бошлиқ. Тўғри, даражаси капитандан анча паст бор-йўғи бўлинма командири, лекин ҳар ҳолда унвон жиҳатидан Суминовдан хийла баландроқ. Шундай экан, қўл остидаги оддий аскар олдида мулзам бўлишни ўзига ор деб билди.

Капитанга ҳам худо унвон беравергану фаросатдан сал қисганми... «Кузатишни давом эттиринг!» дейди. Атроф бийдек дала бўлса, анқонинг уруғига қоқиниб кетадими бу ерда. Ё ер ёрилиб битта-яримта шайтоннинг боласи юзага чиқиб қолармикин. Ҳамма нарса кафтдагидек кўриниб турибди. Илонизи йўл далани икки паллага ажратган. Уч чақиримча нарида эса ўрмон балаңд девор сингари қорайиб турибди. Тамом, бошқа ҳеч нарса йўқ. Ҳаммаёқ сокин. На бирорта бегона товуш, на бир одамнинг қораси кўзга чалинади. Штабдан чиқишганига бир ярим соатдан ошди. Йўлда биров тирик жон учраганича йўқ. Худди беҳудуд, бежон саҳрода боришайётганга ўхшайди.

Наилож, ухлаш мумкин эмас экан, мижжа қоқмайди. Буйруққа шак келтириб бўлмайди. Сафар диққина-фаслик билан ўтади шекилли. Узоқ йўлнинг дардини улфатчиликка мойил ҳамсуҳбат олади. Отамлашиб кетсанг, вақт ўтгани билинмайди. Бу капитан билан гаплашишга умид йўқ. Қошларини қаншарига уйиб олганча атрофга олазarak бўлгани-бўлган. Дам-бадам планшетида харитани чиқариб, тикилиб қолади. Ажаб, адашиб қолишдан чўчияптимикин? Нимадан қўрқади? Бу ерларда кўзни чирт юмиб юрсанг ҳам адашмайсан.

Аравакаш ҳақида гапириш ҳам ортиқча. Узини Федотов деб таништирган бу аскар худди мункиллаган чолдай букчайиб ўтириб олганча миқ этмайди. Худди отларнинг думи атрофида бир ажойибот кўриб қолгандай кўз узмайди, баъзи-баъзида жиловни тортиб: «Ҳа, жониворлар!» деб қўяди, тамом. Оғзига толқон солиб олгандай бошқа овоз чиқармайди. Суминов ҳам жонга тегди. На ухлайди, на жим ётади. Гимирлагани гимирлаган. Худди кавш қайтараётган сигирдай жағи тинмайди. Чўнтагидан нимадир чиқаради-да, осмонга отиб оғзини катта очганича илиб олади. Баъзан қорайиб кўринган буталарга хавотир билан бақрайиб тикилиб қолади. Авваллари бемаъни ҳуштаклари билан йигитларнинг жонига тегарди. Ҳозир ўша ҳуштагини чалса ҳам

майли эди. Ҳеч бўлмаса араванинг гилдираклари гижирласа-чи...

Афтидан бу Қамишсурнай Рамазондан жиддий хафа бўлган кўринади. Шунинг учун гаплашгиси ҳам йўқ. Бирон нарса сўраса «ҳа» ёки «йўқ» деб қўяди. Баъзан елка қисиб тескари қараб олади. Бу сафарга хоҳиши йўқ экан, қолавермайдими, Рамазон уни мажбур қилгани йўқ-ку. Тўғри, ҳамма пулемётчилар яраланган. Шунда ҳам Рамазон: «Мажбур қилмайман, истасанггина юр», деди. Ана, Козлов қанча ялинди. Аслида ўшани олса бўларкан. Козлов латифа айтишни қийиб юборади. Латифатгўйлик қилиб... Бе, қайда, капиган оғиз очишга қўярмиди...

Рамазон Суминовни кўпам яхши билмайди. У ротада ўтган ҳафтада, қуршовдан чиқар маҳалларида пайдо бўлиб қолган эди. Суминовнинг пулемётчи эканини билиб Рамазон ўйлаб ўтирмай уни ўз бўлинмасига олди. Қуршовга тушиб анча баракаси учган ротада Суминов дарҳол отнинг қашқасидай бўлиб қолди. Бир жиҳатдан ёмон йигитга ўхшамайди. Аммо юрган йўлида ҳуштак чалавериб ҳаммани безорижон қилиб юборди. Маънили ҳуштак чалса ҳам майли эди. Худди шамолда қолган қиёқнинг ўзи. Шунинг учун ҳамма унга Қамишсурнай деб ном қўйди. Суминов эса бунга парво ҳам қилмади. Қулф урилган сандиқ нимаю Қамишсурнай нима. Даврага қўшилиб қолса ҳам кўзини лўқ қилиб жим ўтираверади. Ниманидир ўйлагани ўйлаган. Азроил билан қўлтиқлашиб юрадиган жанггоҳда бундай индамаслар билан ўтиришга кимнинг тоб-тоқати бор? Беш қўл баравар эмас дейдилар, даврада ўнта аскар бўлса, ўнта шаклу шамойил, ўнта феъл-атвор. Ҳаммаси билан тил топишиш зарур. Қамишсурнайга ҳам худо инсоф бериб қолар. Уни жангда синаб кўриш керак. Балки жанг чоғида унга ҳеч ким бас келолмас. Шундай бўлса ҳуштак у ёқда турсин, карнай чалса ҳам майли. Пулемётини ўрнига қўйиб сайратса бўлгани...

Федотов-чи? Бу нуханинг одам бўлиши қийинроқ. Урушда икки марта салом-алик қилсанг ака-ука бўлиб кетасан. Бу эса етти ёт бегона. Қурбонлиққа ҳам ярмайдиган бир одам. Рамазон у билан шу тун, йўлга чиқишларидан бир оз олдин танишди. Уни кўрди-ю, эвсаси қотди. Бир қарашдаёқ ҳушига ўтирмади.

Капитан штабда майда-чуйда ишлар билан ивирсиб юрганда Рамазон бу аравакашни суҳбатга тортмоқчи бўлди. У эса тамакини баралла тутатиб, отнинг жабдуқларини тузатди-да: «Шошқалоқ аскар — жосуснинг ўлжаси», деб истеҳзо билан кулиб қўйди. Бу гап гурзи бўлиб Рамазоннинг бошига урилса-да, тил тишлашга мажбур эди. Аравакаш ҳам буни сизди. Йўлга тушар маҳалларида: «Оғайни, гапимга хафа бўлма. Уйқу босиб турган маҳалда одамга гап ёқмас экан. Мен Федотовман», деб туппа-тузук одамдай жилмайди. «Жуда кўнглимга таскин бердинг-ку. Сендай дўстга кўзим учиб турган эди». Рамазон тилига келган гапни қайириб: «Ўтган ишга салавот», деб қўл узатди. Аммо барибир нафратини яшира олмади. Аравакашнинг ирkit уст-бошига қараб олди-да, юзини буриб четга тупурди. Кейин бир сакраб аравага чиқиб тескари ёнбошлади. Якка чўпда икки қўчқор қандай дуч келган бўлса, улар шу зайлда танишдилар.

Баъзан дунёнинг ишларига ҳам тушунмай гаранг бўлиб кетасан киши. Нима, битта топшириқни бажаришга йўл олган ҳамроҳнинг билан яқинроқ танишиш ҳам гуноҳ саналадими? Шеригингни дарду ҳасратидан огоҳ бўлишинг керак-ку, ахир. Отлар бир-бирини кишнашидан танир экан. Одам одам билан гап-сўзсиз таниша олмайди-ку? Бу одамларнинг бир қайнови ичидами, нима бало. Хўп, Соколов-ку командир, аскарлар олдида маза-бемаза гап айтиб обрўйини тўкиши ярмайди. Манови иккита нусха-чи? Булар ҳам обрўталабми? Мана, Федотов: аввал қаерда жанг қилган, ота юрти қаерда, қайси йили туғилган... Жанг кўрган аскарга гап қаҳат эканми? Худди инидан ёруғликка ҳайдаб чиқилган бойқушга ўхшайди. Даҳанига тўппонча тирасанг ҳам одамга ўхшаб гапирмаса керак. Афтангорига бир қарасанг йигирма беш ёш берасан, тикилиброқ қарасанг, ўттизга кирганга ўхшайди. Бу одамнинг чекига тушган хотиннинг шўрига шўрва тўкилади...

Федотов жиловни қаттиқроқ ниқтади. Отлар тезлашди. Туёқлари шағалда сирганиб арава худди бешикдай тебраниб юра бошлади. «Эҳ, капитан, қуёш тизига олгунга қадар мизғиб олсак осмон узилиб ерга тушармиди?!»

Рамазон хаёллар чангалидан қутулиб астойдил кё-

ришди. Ҳатто суяклари ҳам қисирлаб, маза қилди. Кейин Федотовга ўгирилиб қаради.

— Оғайни, тамаки билан бир сийласанг-чи, — Рамазон шундай деб аравакашнинг елкасига оҳиста уриб қўйди. У тамаки баҳона Федотовни гапга солмоқчи эди. Яна бўлмади. Аравакаш тош ҳайкал сингари қимирлаб ҳам қўймади. Капитан эса худди шуни кутиб ўтиргандек, кескин ўгирилди:

— Чекилмасин!

«Ана холос... Уртоқ капитан, балки бу гуноҳкор бандога нафас олиш учун рухсат берарлар? Бунча эҳтиёткор бўлмасангиз? Мабодо фюрернинг уясига кетаётганимиз йўқми?.. Сен жангчи эмас, штаб каламушисан, Соколов! Капитан эмас, ғирт ғурбатнинг ўзисан...» Рамазон шу зайлда яна хаёлларига эрк бериб ўзини ўзи овутди.

Кимсасиз, худди қабристондек кўринган қишлоқни оралаб ўтишгач, йўл болутзор томонга бурилди. Капитан янада сергакланди. Маузерини қинидан чиқариб, «шай туринглар», деган маънода жангчиларга имлаб қўйди. Суминов худди сайдининг исини сезган овчидек, сергак тортиб атрофга синчков тикилди. Ҳатто Федотов ҳам тиззасидаги милтиқни ушлаб кўрди. Рамазон эса оёқларини аравадан осилтирганча ўлжа «шмайсер»нинг оғзини буталарга қаратиб келаверди. Ҳамроҳларининг ҳаракатларини кузатиб ўзича истеҳзо билан кулиб қўйди.

Қип-қизил ҳангоманинг ўзи. Булар нимадан қўрқишяпти? Соялариданми? Урмон дейишга арзигулик дарахтлар бўлса ҳам гўрга эди. Йўл чеккасидаги бутазор-ку бу. Одам тугул қуён ҳам яширина олмайди бу ерга.

Рамазон фашистни энди кўраётгани йўқ. Чегарадан то Смоленскка қадар чекиниб келди, қуршовдан чиқди, абжир бир аскарга нимаики лозим бўлса ҳаммасини эгаллади. Шундай экан, душмanning феълени у билмай ким билсин? Агар шу атрофда немислар бўлганда биқиниб ётмай шартта рўпараларидан чиқишарди-ю, автоматларини сайратишарди. Фашист зоти кучини кўрсатиб қўйишга ишқибоз. Керак бўлса иккита одамга қарши ҳам бронетранспортёрми, танкми чиқариб юборишдан ҳам тоймайди. Наҳотки, полк разведкасининг бошлиғи бўла туриб капитан шуларни билмаса?

Билмай ўлибдими, билади! Фақат ўзини талабчан командир қилиб кўрсатмоқчи. Менга нима, билганини қилсин. Унинг иши буйруқ бериш, менинг ишим бажариш.

Соколов ҳаддан зиёд эҳтиёткорлик қилаётгани учун Рамазоннинг гаши келарди. Аслида Рамазон бунинг сабабини яхши тушунарди. Капитан вазифанинг бажарилиши учун боши билан жавоб беради. Жангчилар билиши шарт бўлмаган сирдан у огоҳ. «Шундай экан, ўртоқ Иргалин, ундан хафа бўлиш ўринсиз, гашингиз ҳам келмасин, индамай ўтириб кетаверинг. Бу ёғи бир гап бўлар...»

Рамазон ўзини-ўзи овутишга киришди. Лекин бу фикр миясида узоқ қўноқ бўлмади. Ранги оқарган Суминовга, букчайиб ўтирган Федотовга кўзи тушди-ю, тиш оғриғи қўзгагани мисол алами жунбушга келди. Ҳамма бало командирда! Қарға билан лочин ҳеч маҳалда ога-ини бўлармиди. Бунақанги сафарга взвод командири Миронов билан чиқиш керак. Ўзи у ҳам Соколовга ўхшаб дағал ва кескин одам. Аммо лозим бўлса елканга қоқиб қўяди, лозим бўлган тақдирда эса аямай сўкади ҳам. Лекин қувноқликда унга етадиган одам йўқ. Шунинг учунми, худо унга омаддан ҳам берган. Ахир у қуршовдан фақат взводини олиб чиқдигина эмас, балки адашган аскарларни тўплаб бутун бир рота тузди! Ҳатто яраланиб замбилда ётган маҳалида ҳам жангчиларнинг руҳини кўтариб турди... Агар ҳозир Соколов ўрнига Миронов пайдо бўлиб қолса, шубҳасиз, бутунлай бошқача вазият вужудга келарди. У капитанга ўхшаб тил тишлаб бормасди. «Бўшашманглар, азаматлар. Биз ўз еримиздамыз. Биздан немислар қўрқсин!» деб орқасидан ичакузди ҳангомаларидан айтиб берарди. Қарабсизки, манзилга етиб олганингизни сезмай қоласиз...

Рамазоннинг бошвоқсиз фикрларини узоқдан келган отишма овози бўлди. Пулемётларнинг тириллаши, снарядларнинг бўғиқ порглашини эшитиб баданига енгил титроқ югурди. Автоматни кўтариб ҳадеганда тамом бўлмаётган йўл четидаги бутазорга тикилди. Кўпни кўрган жангчилар отишма овозини эшитганлари ҳамон бармоқлари беихтиёр тепкига югуради. Рамазон ҳам шундай қилди.

— Пулемётни тайёрланг! — деб буйруқ берди Соколов.

Суминов «дегтярев»ни тиззасига олди. Федотов нима учундир пилоткасини бостириброқ кийди. Рамазон ҳам шундай қилди.

— Буйруқсиз ўқ узилмасин. Бирор кори ҳол бўлса Ивановка пойидаги қабристонда учрашамиз. Қишлоқ шарқидаги қабристонда, — деди капитан сўзларини дона-дона қилиб.

Ҳаммаси равшан, демак улар манзилга яқинлашиб қолишибди. Энди капитаннинг эҳтиёткорлигидан кулмаса ҳам бўлади. Рамазон капитан ҳақидаги ғаразли фикрларини эслаб ўздан-ўзи хижолат бўлди-да, томоғини қириб қўйиб пилоткасини тузатди. Бармоқ тишлаб қолгандан кўра аввалдан сергак бўлган минг марта афзал. Ахир уларга юклатилган вазифа ҳазилакам эмас: Рославл биқинидаги Ивановка қишлоғи атрофида мудофаада турган дивизия командирига муҳим бир пакетни етказиб бериш осонми? Ҳар ҳолда жанггоҳ — анқайиб юрадиган майдон эмас...

Бутазорлар ўрнини аста-секин қалин дарахтзор эгаллай бошлади. Яна бир оз юришгач, мўъжаз ўрмон оралаб кетишди. Худди битта-битта танлаб парвариш қилингандай саф тортиб турган қарағайларнинг ҳидидан маст бўласан киши. Рамазон тўйиб-тўйиб нафас оларкан, роҳатини яширмади. Капитан унга бир хўмрайиб қараб қўйди-да, яна нигоҳини ўрмон ичкарасига қадади. Рамазон ҳам автоматини қаттиқроқ ушлади. Суминов эҳтиёт дисклар солинган брезент сумкани елкасига осди. Фақат Федотовда ўзгариш сезилмади. Уша-ўша: букчайиб олган, энди битта-битта қадам ташлаётган отларнинг думидан кўз олмайди.

Соколов шимининг дўппайиб турган чўнтагига қўл юборди. Рамазон бу чўнтакда пакетга ўралган граната борлигини, иложсиз қолинган тақдирда пакет граната билан бирга йўқ бўлиши лозимлигини билади. Аммо у бир нарсага тушунолмаё қолди. Агар капитанга бирор кори ҳол бўлса пакетга ўралган бу граната кичик командир Иргалинга эмас, нима учундир писмиқ аравакашга берилиши керак. Аввалига Рамазон бундан қаттиқ ранжиди. Кейин: «Федотовга бўлса Федотовга-да», деб тинчланди. Ҳар ҳолда вазифани юклаш аскарларнинг эмас, катта командирларнинг

иши. Хизматга ошиқма ҳам, бўйин товлама ҳам, деган ҳақиқатни Рамазон яхши билади.

Отлар ҳам яқинлашиб келаётган хавфни сезгандай ўрмон ичкарисига қараб-қараб секин юришади. Барча сергак. Атроф эса сокин. Снаряд гумбурлаши тинган. Худди у томонларда жанг бўлмаётгандек, кимдир эрмакка эринибгина тепкини босиб қўяётгандек. Пулемёт аҳён-аҳёнда бир сайраб қўяди. Атрофдаги шохшаббаларда ҳам ҳаракат сезилмайди.

Кутилмаганда отлар таққа тўхтаб, пишқириб орқага юра бошлади. Унгдаги от олдинги оёқларни тикки кўтариб жон-жаҳди билан кишнади. Иккинчиси эса абзалга ўралашиб типирчилади. Арава йўлга кўндаланг туриб қолди, орқа филдираклари ариққа тушиб қолди.

— Нима бўлди?

Рани оқаринқираган Соколов ерга сакраб тушди. Федотов эса чаққон бориб отларнинг жиловидан маҳкам тутди. Чордона қуриб ўтирган Суминов арава ўртасига учиб тушди. Даҳшатдан ортга бақрайиб тикилиб турди-да, жон ҳолатда: «Бўри! Оқсоқ Бўри!» деб қичқириб юборди.

— Жим бўл! — деди Рамазон унинг биқинига туртиб.

Шу онда буталар орасидан Оқсоқ Бўри чиқди-ю, йўлни кесиб ўтиб кўздан йўқолди. Рамазон уни тузукроқ кўра олмади ҳам.

Отлар ҳадеганда тинчланмади. Рамазон қовоқ-тумшугини осилтириб ҳамроҳларига қаради. Уларнинг юзига ҳам «шундан чўчидикми?» деган хижолат-булути соя ташлаган эди. Ўрмонлар билан қопланган тор бағрида униб-ўсган Рамазон ёш бўлишига қарамай бўрини ҳам, айиқни ҳам кўрган, кўргангина эмас, овларда иштирок этган эди. Шундай бўлса-да, бутазордан қўққисдан чиқиб, кўланка сингари судралиб ўтган бу Оқсоқ ваҳший унда ёмон таассурот қолдирди. Ҳатто барча нарсага бефарқ қараб келаётган Федотов ҳам бошини чайқаб қўйди.

Судралиб ўтаётган Оқсоқ Бўри ҳали кўз олдидан кетмаган Суминов худди дуо ўқийётгандай пичирлаб дам пулемётни қўлига олади, дам тиззасига қўяди. Ўрмонга олазарақ қарайди. Бир маҳал қўндоқ билан Рамазонни туртиб юборди.

— Типирчилайвермасанг-чи! — деди Рамазон афтини буриштириб. — Қанақа жангчисан ўзинг, Бўрини кўриб тизсанг қалтирайди.

— Қўрқмай кўр-чи... — Суминов шундай деб гудранди-да, ўн кун илгари, полкдан адашиб, ўрмонда якка-ёлғиз юрганда бошига тушганларни эслаб кетди.

...Ўшанда Суминов тасодифан Бўрига дуч келдимиз ёки аксинча бўлдими, бунисини англай олмади. Ҳар ҳолда Оқсоқ бўри билан биринчи марта ўша кезлари юзма-юз бўлди.

Суминов жонҳолатда югурди. Юзларини шох-шаббалар тилиб кетди. Кучдан кетиб, нафаси қайтиб юзтубан йиқилди. Бу ҳам етмагандай бирдан қорни мижғиб оғрий бошлади. У кўзларини юмиб, тишларини гижирлатганча қорнини силар, оғриқ эса босилай, демасди. Ҳушидан кетдимиз ё оғриқ босилиб ухлаб қолдимиз, буни ҳам англай олмади. Ҳар ҳолда ниманингдир шитирлашидан чўчиб ўзига келди. Кўзини очдию даҳшатдан қўл-оёғи акашак бўлиб қолди: ундан тўртбеш қадам нарида қандайдир йиртқич қонли кўзларини унга тикканча тинмай титрарди. Суминов, «тушимми, ўнгимми», деб ўйлаб бошини силкиб кўрди. Йиртқич худди ҳаво етишмаётгандек, бўйнини чўзди. Ярма синиб узиб ташланган олдинги оёғини кўтарди-да, бир томонга судралиб кетди. Суминов аввалига уни ит деб ўйлади. Кейин Бўрининг оқ дандонини кўргач, худди юраги уришдан тўхтаб қолгандек бўлди.

Аскар йигит сал нарида ётган пулемётга қўл чўзди. Йиртқич одамнинг қўлидаги темир даҳшатдан кўз узмаган ҳолда янада ер бағирлаб судрала бошлади.

Ночор йиртқич билан ночор одам бир-биридан узоқ кўз олмади. Суминов орқасига чекинишни ҳам югуришни ҳам, Бўрини уришни ҳам билмасди — қўрқув унинг эс-ҳушини олиб қўйган эди. Бўри эса ундан шафқат сўрагандек, дам-бадам синган оёғини кўтариб ҳаракатларини кузатади. Ниҳоят, Суминов ўзига келиб Бўрига қараб қичқирди-да, пулемётини ўқталди. Йиртқич шу оннинг ўзида унга қараб сапчиб кўкрагига урилди. Суминовнинг қўлидаги пулемёт нарига учиб тушди. Йигит чалқанчасига йиқилиб, орқаси тўнғакка тегди. Кўзидан гўё ўт чақнади. «Тамом!» У тақдирга тан бергандай кўзини юмди. Узоқ ётди.

Лекин бирдан чор-атрофга осудалик қўнганини сизди. Кўзларини очди. Туриб ўтирди. Атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ. Ажаб, алаҳсираяптими? Ундай деса кўкрагига урилган бўрининг иси ҳали димоғидан кўтарилганича йўқ. Гимнастёркасига қаради: бўрининг оёғидан томган қон ёпишиб турибди. Дастлабки қўрқув яна уни исканжага олди. Бутун бадани кишанланиб ҳаракатдан қолди.

...Терга ботган отлар атрофга хавотир билан қараб шошилмай юради. Йўловчилар ҳам сукутда. Ўзгаларнинг сезgirлиги Рамазонга ҳам ўтди. Кутилмаганда оёқ остидан чиққан бу Оқсоқ йиртқич одамларнинг юрагига гулгула солиб кетди. Битта ўқ ҳам отишмабди. Ҳеч бўлмаса елкадан босиб эзаётган бу осудалик барҳам топармиди. Бу ўлик сукунат, кимсиз йўл яхшиликдан нишона эмас. Фақат жанггоҳ чизигини кесиб ўтишда шундай бўлишини Рамазон яхши билади. Дивизия билан алоқанинг узилиши бежиз эмас кўринади. Фашистлар тинмай суқулиб кирапти. Бу ерларда бизникилардан қолмаган. Фашистлар эса келиб улгуришмаган. Соколов ҳам бекорга сергак тортмагандир. Тузуккина ҳаяжонга ҳам тушган. Аммо буни жангчилардан яширишга уринади.

— Бу жимлик жинимга ҳеч ўтиришмаяпти, — деди Рамазон тўнғиллаб. Гапи оғзидан чиқмай капитан ёқасига ёпиштирди:

— Жинингга ўтиришмаса полкда қолиш керак эди!

Капитан шундай деб, «гап тугатилсин!» деган маънода қўлини кўтарди.

Рамазон бўйнини чўзиб олдинга қаради.

Отларнинг яғринидан энгил титроқ югуриб ўтди. Шамол барглари ўйнаб ўтса ҳам, биронта қуш патиллаб учса ҳам уларнинг қулоқлари дарҳол чимирилади, кўзлари олазарак бўлади.

Ниҳоят, ўрмон адоғига чиқишди. Зимистон ўрмон даҳлизидан сўнг кафтдек дала кўзларни яшнатиб юборди. Гўё ҳибсдан қутулиб, озодликка етишгандай бўлишди. Тонгги нурга йўғрилган теп-текис дала пойидан муз каби қотиб қолган тўлқинларни эслатувчи дўнгликлар бошланади. Суминов энгил тин олиб бемаъни ҳуштагини чалганча чўнтагини кавлаё бошлади. Федотов буйруқни кутмаёқ отларга энгил қамчи

уриб тизгинни бўшатди. Арава яна қайиқ сингари сузиб кетди.

Қуёш терак бўйи кўтарилди. Унинг нурлари йўловчиларни эринмай кузатиб куйдира бослади. Дам чап, дам ўнг томонида — ўрмон биқинида сокин қишлоқлар кўзга ташланади. Заъфарон жавдар тўлқинланади. «Бир мартагина ёмғир ёғиб берсами... Иссиққа одам чидамаяпти, буғдой қандай чидайди», деб ўйлади Рамазон уларга қарар экан. Шу онда бир неча сония уруш даҳшатлари ҳам, дўстларнинг шаҳид кетгани ҳам, чекиниш аламлари ҳам уни холи қўйди. Қўлини соябон қилиб беғубор осмонга тикилди: ҳов уфқда оппоқ булутлар тўдаланишяпти. Рамазон жилмайди. Қалбига болалик сурури қайта кириб келди. Лаблари беихтиёр: «Ёмғир ёғалоқ эчки чақалоқ...», деб шивирлади. Кўзларини юмди. Ёмғир овозини, сувнинг шилдирашини эшитди. Яланг оёқ болалар кўлмакларни сачратиб, қувнаб, қийқириб, қишлоқни бошига кўтаргандай бўлиб югуради...

Арава потекис йўлга чиқиб қаттиқ силкинди. Рамазон чўчиб тушди. Ажабтовур хаёллар изсиз йўқолди. Яна кишини эзувчи осудалик, яна кутиш, яна хавотирли дақиқалар...

Соколов хавотирдан бир оз холи бўлдими, шянелининг тугмаларини ечиб папиросини ёндирди-да, бир-икки мириқиб тортди.

— Ол, хуморингни бос, — деди у Рамазонга чавандознинг сурати туширилган папирос қутисини узатар экан. — Бунақа узоқ сафарга тамакисиз отланган одам ўрмонга болтасиз чиққан ўтинчидан фарқ қилмайди.

Капитаннинг қаншари атрофида йиғилиб турган қошлар асл ҳолига қайтиб, унинг юзини кулгига ўхшаш бир нарса сийпаб ўтди.

— Мен чекмайман, ўртоқ капитан. Шунчаки... баъзи пайтларда эрмакка тутатиб қўяман, — деди Рамазон. Аммо капитан узатган қутидан битта папирос олиб ҳар эҳтимолга қарши қулоғига қистириб қўйди.

— Сен ҳам чекиб ол, лейтенант. — Соколов қутини Федотовга узатди-ю, бирдан жимиб қолди, сўнг қўшиб қўйди. — Тфу, жин ургур, хаёлим бир қадрдон лейтенантга олиб қочибди...

— Хаёлнинг тизгини бўлмайди, ўртоқ капитан, бизга лейтенантликка йўл бўлсин. Аравамизни эпласак

хам... — Федотов шундай деб папиросни олди-да, ниҳоятда чаққонлик билан уни ёндирди. Йўлга чиқишгандан бери унинг биринчи бор гапириши шу эди. Жимликдан сиқилган Рамазон суҳбатни давом эттириш учун гапни илиб кетди:

— Лейтенантинг нимаси. Баландроқдан келавер. Полковник ёки генерал дегин! Э, Федотов, сенга ўхшаган вазмин бўлганимда бундан пастига сира кўнмас эдим.

Федотов жавоб ўрнига мийиғида кулиб қўйди. Суминов ўзидан-ўзи ҳуштак чалди. Рамазоннинг холис ҳазили капитанга ўтиришмади.

— Жуда маҳмадон экансан, — деди у дағаллик билан.

«Тоза ҳамроҳларнинг «гули»га учрабманми, — деб ўйлади Рамазон юзини четга буриб ёнбошлар экан. — Бу капитаннинг феълига ҳам ҳайронман. Лочинмас, бойўғлининг ўзи. Ҳадеб менга ириллагунча Федотовига бир қараб қўйсин. Қизил аскар эмас, полиз қоровулининг ўзи-ку».

Ажаб, капитан нимагадир аравакашга бутунлай эътибор бермай келяпти. Ҳатто йўлга чиқар маҳаллари у Иргалин билан Суминовнинг кийим-кечаги, қуролини яхшилаб кўздан кечирди, пулемётчи тугмаси узилгани учун яхшигина гап эшитиб олди. Лекин капитан Федотовни хўжакўрсин учун ҳам текшириб қўймади. Рамазоннинг назарида, у аравакашга: «Шу исқирт кийиминг маъқул», дегандек қараб жилмайди. Федотов бошига эски, шўралаб кетган пилоткани беўхшов кийиб олган, шинелининг орқа камарчаси узилган. Чамаси, беш кунча қўлига устара олмаган бўлса керак — юзни малла соқол-мўйлов босган. «Агар менинг бўлимамга тушсанг, бир кундаёқ армиянинг нима эканини билиб олардинг», деб ўйлаганди Рамазон бу аскарнинг уст-бошига ҳазар билан боқиб. Ҳар ҳолда капитаннинг бу исқиртга нисбатан бўлган яхши муносабати Рамазоннинг назаридан четда қолмади. Қанча ўйламасин Соколовнинг жўжасини эҳтиётлаган товуқдай бўлиб юриши сабабини англаб етолмади.

Шу пайт Федотов Рамазоннинг фикрларини уқиб олгандай шартта орқасига ўгирилди-да, кулиб имлаб қўйди.

— «Шмайсер»ни олганинг яхши бўлибди. Жуда иш

берадиган нарса-да бу,— деди худди қуролнинг фаҳмига етадиган одамдек.

— Буни қара-я, автоматнинг номини ҳам билар экансан-ку, балки отиб ҳам кўргандирсан?

Рамазон бу гапдан кейин аравакаш яна оғзига толқон солиб олади, деб ўйлаган эди. Йўқ, Федотов кутилмаганда жавоб қайтариб қолди:

— Бе, автомат отишга йўл бўлсин. Тизгин билан қамчинни эпласам ҳам катта гап. Мана шу қуролимиз билан жанг қилиб юрибмиз,— деб кулиб юборди.

Бу гап қамчи бўлиб Рамазоннинг елкасига тушди. Бир нафас сўз тополмай иккиланди. Кейин оғзига келган гапни қайтармади.

— Сенга қуролнинг нима кераги бор? Сенга дуч келган немис афт-ангорингни кўриши билан қўрқувга тушиб иштонини ҳўл қилиб қўяди. Узингни хор қилиб, жангчиларга қўшилиб юрибсан. Сенинг асли жойинг — полизда, қаргаларни қўрқитиб юрсанг, фойданг кўпроқ тегади.

— Иргалин!

— Уртоқ капитан, нима, аравакаш дайдисифат бўлиб юриши мумкин, деган қонун борми?

— Бас қилинг!

Федотов Рамазонга истехзо билан кулиб қўйди-да, яна тўғри йўлга қараганча букчайиб ўтириб олди.

«Бу нуханинг фақат шаклигина одам, томир-томиригача тартиб-қоида сингиб кетган. Кўрсатмада қайд этилмаган бўлса, ўзининг одам эканини ҳам тан олмайди. Бу шалтоқни тартибга чақириш ўрнига менга ириллайди-я! Агар тентак одам ҳам буни кўрса қизил аскар эмас, полиз қоровули, дейди. Майли, биз кичкина одаммиз. Тилимиз қисиқ. Немислар билан юзма-юз келайлик, кимнинг нимага қодир эканини ўшанда аниқлаймиз. Федотовинг милтиқ тепкиси қаердалигини билса, калламни олиб ёнингга қўяман, капитан». Рамазон капитанга хаёлан эътироз билдиргач, папиросни олиб Суминовдан тутатди. Аламини босиш учун чуқур-чуқур тортди. Бўғзи тутунга тўлиб, йўтал тутди. Бўйин томирлари бўртиб чиқиб, кўзлари ёшланди.

— Ҳаддидан ошган кулгидан йиғи яхшироқ, — деди Суминов ярим чин, ярим ҳазил оҳангда. Федотов қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбормаслик учун лабини тишлади.

Суминовнинг гапи ҳатто капитанга ҳам нашъа қилиб, жилмайиб қўйди.

Йўтал азобидан томоғига оғриқ турган Рамазон шерикларининг бу кулгисини сезмади.

Бу орада арава баландликка чиқиб олди-да, пастга қараб тезлашди. Икки чақирим нарида уйларнинг оппоқ деворлари, сада-сада бўлиб турган дарахтлар кўринди. Отлар ҳам қишлоқ ҳидини туйгандек қадамларини тезлатишди. Капитан елкасидаги шинелини ташлаб, соатига қаради. «Демак, яқинлашибмиз, — деб ўйлади Рамазон унинг хатти-ҳаракатини кузатар экан. — Бу ярамас пакетдан тезроқ қутилиб, полкка тезроқ қайтмасам юрагим тарс ёрилади. Иккинчи марта бундай бедаволар билан ўйлашиб сафарга чиқаман..»

Рамазон йўлга отланаётганда яхши кайфиятда эди. Арзимаган сафарга борамизу қайтамиз, деб ўйлаганди. Сафардаги диққинафаслик, капитаннинг бемаъни талабчанлиги уни зериктириб, аниқроғи, толиқтириб қўйди. Шунча йўл юришибди-ку, кейинчалик бичиб-чатиб гапиришга арзийдиган саргузаштбоп воқеага дуч келишмабди. Ўша тентак Бўрини айтмаса матчойи сайрнинг ўзгинаси. Рамазон худди толқон ютгандай жимгина, бунинг устига ақлли қиёфада ўтиришдан кўра маза-бемаза гаплари билан қулоқни қоматга келтирувчи бирор маҳмадана билан ҳамсафар бўлишга минг марта рози эди. Зерикиш пешонасига битилган экан, бундай тўнкамижозлар билан сафарда эмас, оқолда душман хужумини кутиб, диққинафас бўлгани афзал эди... Рамазон шу хаёллар билан ўзини-ўзи еб борарди.. Айни чоқда чор-атрофдан нигоҳини узмасди. Чекиниш пайтидаги саргардонликлар, тўнлари буталар орасидан мушук каби писиб юришлар, оч-наҳорли, азобли кунлар ҳали унинг ёдидан кўтарилгани йўқ. Асаблар таранг тортилган, у ҳар қандай шарпага қарата ўқ узишга шай эди. Бир неча кун давом этган ўта сергаклик унинг қонига сингиб қолди. Атрофга зийраклик билан боқиб бориши ҳам шундан. Баъзан капитаннинг талабчанлигини оқлаб қўйиши ҳам ўша хавотирли кунлардаги хотираларини унутмаганидан...

Арава тез юрган сайин жануб томондан сонсиз моторларнинг бўғиқ гувиллаши, кетма-кет гумбурлашлар, пулемёт тириллашлари аниқроқ эшитиларди. Ча-

маси саккиз чақирим нарида аёвсиз жанг бораётгани аниқ эди. Соколов ўша томонда бир нарсани кўраётгандек тикилиб қаради-да, аравакашнинг елкасига туртиб қўйиб «тўхта», деди. Арава тўхтагач, ерга сакраб тушди-да, бир-икки қадам юриб борди. Сўнг яна тикилиб, жанггоҳдан эшитилаётган товушларга диққат билан қулоқ тутди.

Шу пайт қишлоқдан ярим чақирим наридаги кўприк томонда одамлар оқими кўринди.

— Оббо, кўприкдан ўтишга улгуролмай қолдик,— деди хўрсиниб Федотов.— Энди то одамлар ўтиб бўлгунча анча вақт йўқотамиз.

— Балки улгурармиз?— деди капитан аравага чаққон чиқиб ўтирар экан. Федотов: «Қайдам», дегандек елка қисиб қўйди-да, отларга қамчи босди. Йўқ, барибир улгуришолмади. Улар ўзи кичик, аммо қирғоқлари беҳад тик дарёга етиб келишганда бетартиб юраётган оломон кўприкни энлаб ўтаётган эди. Биғиллаб йиғлаётган болаларини бағрига босган аёллар, қўлига илинган кийим-кечакларини тугиб орқалаб олган, аравача судраган чол-кампирилар, атрофга қўрқув, хавотир билан тикилганча югуриб бораётган болалар кўприкдан ўтишлари ҳамон ўрмон томонга чопишарди. Адоғи кўринмаётган оломон ичида отлиқлар ҳам, велосипед минганлар ҳам бор эди. Бор мол-мулкини аравага бетартиб тахлаб, отга тинмай қамчи босаётганлар яқинлашиб келаётган хавфдан тезроқ қутулишга, қандайин бўлмасин жон сақлашга шошилишади. Қамчилар азобидан титраган отлар эса оломонни босиб ўтолмай бошларини кўтариб, буриларини керганча пишқириб, кишнашади. Одамлар орасида худди ўргимчакка ўхшаб ўрмалаб келаётган автомашина кўприкнинг қоқ белида йўлни шартта тўсиб тўхтади. Бақриқ, йиғи овози, сўкишлар авжига чиқди. Вақтнинг зое кетаётганидан бетоқат бўлаётган Федотов машина кабинасида ивирсиётган ҳайдовчини кўриб гижинди.

— Латта, пандавақи!— деди ёнига тупуриб.

Бундай бетартиблик Рамазонга ҳам, унинг шерикларига ҳам яхши таниш. Смоленскка чекиниш пайтида улар бир неча чақиримгача чўзилган қочоқлар тўдасини қувиб ўтишди. Бақриқ-чақриқ, лаънатлар ёмғири, ваҳм гаплар, хунук сўкинишлар... Болалар, қариялар, аёллар... Қочоқларнинг аксари ўзини эмас,

балки ҳимоясиз жигарбандларини омон сақлаб қолиш учун қадрдон гўшаларини, мол-мулкларини ташлаб чиқишган эди. Улар ҳали қандай уқубатлар билан юзма-юз қелишларини билмас эдилар. Улар фақат бир илинж — ҳаёт илинжи билан борардилар. Ҳозир уларнинг қанчаси тирик экан? Мана бу кўприқдан шошиб ўтаётганларнинг қанчаси бугун, қанчаси эртага, индинга ҳаётдан кўз юмар экан? Улимнинг бу қадар беаёв эканини ўйлаганинг сайин юрагинг зил кетади...

Рамазон ҳар сафар ортга чекиниб мудоффа марраларини шайлар экан, ниҳоят, фрицни тўхтатадиган бўлди, деб енгил тортарди. Аммо нияти ҳар сафар дарз кетарди. Дўзах азобидан баттар оғир жангдан сўнг ҳолдан тойиб, кўзлари киртайган аскарлар сафида чекинарди. Яна айрилиқни бўйинларига олиб, мумкин бўлган барча нарсадан ажраган қочоқлар тўдасини қувиб ўтиб янги мудоффа маррасини эгаллашарди.

Рамазон машина атрофидан айланиб ўтаётган, талваса ичида юкларини ҳам ташлаб югураётганларга маънос тикилиб турарди.

— Танклар ёриб ўтганга ўхшайди,— деди Суминов синиқ овозда. Унга ҳеч ким жавоб бермади. Улар икки ўт орасида қолдилар. На қочоқларга ёрдам беришга, на ўзлари кўприқдан ўтиб йўлларида давом этишга қодир эдилар.

— Капитан, нима қиламиз?— деди Федотов бўғиқ овозда. Унинг бундай эркин муомаласи Рамазоннинг эътиборини дарҳол ўзига тортди. «Уни қара-я! «Ўртоқ капитан» эмас, шунчаки «капитан». Худди тенгига муножаат қилгандай гапиради-я?! Чакана эмас бу аравакаш!» Рамазон энди таъзирини берар, деган умидда Соколовга қаради. Аммо капитан бу сафар ҳам уни ҳайратда қолдириб аравакашнинг муомаласига эътибор бермади. Оломонга қараб туриб бўйинини қашиган бўлди-да, ноилоҳ эканини ошкор қилиб: «Падар ланати, ипсиз боғландик», деб қўйди.

Федотов йўлга чиққан маҳалларида бир оз бўшаганроқ, лоқайдроқ эди. Кўзлари уйқусираганнамо қисилиб турарди. Урмонни кесиб чиқишдию ўзгарди-қолди. Худди чўчиб уйғонган одамга ўхшаб атрофга олазарак қарайди, кўзларида ўт пайдо бўлди. Ҳаракатлари ҳам кескинлашди. Буларнинг ҳаммаси синчков Рамазоннинг назаридан четда қолмади. «Улмасак,

кимлигингни билиб оламан, ҳар ҳолда сен анойи аравакашлардан эмассан, Федотов», деб қўйди ўзича Рамазон.

Федотов оломонга яна бир оз тикилиб тургач, жилвни Суминовга узатиб: «Мен бир қараб келай-чи», деб кўприк томон юрди.

Рамазон: «Мен ҳам борайми?» деган маънода капитанга қаради. Соколов «маъқул» ишорасини қилгач, аравакашга эргашди.

Бир ярим тоннали юк машинасининг олд гилдираги чириган тахталарни синдириб то темир айланасига қадар ботиб қолган эди. Ярим аскарча кийиниб олган, ранги оқаринқираган кекса ҳайдовчи машина атрофида зир югуриб ёрдам сўрар, аммо бақирқ-чақирқ, сўкинишлар орасида унинг овози эшитилмас эди. Ҳамманинг хаёли бир нарса билан — паноҳ берувчи ўрмонга тезроқ етиб олиш илинжи билан банд эди.

— Нима ортгансан? — деди Федотов одамлар орасини ёриб ўтиб ҳайдовчига яқинлашгач. Ҳайдовчи унга бошдан-оёқ қараб қайди-да:

— Сендақа бошлиқ етишмай турувди. Нима ортирганам билан неча пуллик ишинг бор. Қўлингдан келса ёрдам бер, бўлмаса туёғингни шиқиллат, — деди.

Федотов унинг гапларига эътибор бермади. Чаққонлик билан кузовга чиқди-да, қутилардан бирини қўндоқ билан уриб синдирди.

— Э, амакижон, бундай юкнинг баҳридан кечсангиз фақат савобга қоласиз-ку.

— Нима қиялсан, итвачча! Ўғри! — Ҳайдовчи шундай деб бақирганча титроқ бармоқлари билан наганнинг уриниб қолган қинини пайпаслади. Аммо курагига автомат тиралганини сезиб, жимиб қолди. Сўнг жаҳл билан қўл силтади-да, капотга ўтириб олди.

— Ҳозир латта-путтани ўйлайдиган вақт эмас, йўлни бўшатиш керак, — деди Рамазон.

— Бу ўзбошимчаликларинг учун ҳали жавоб берасанлар! — деди ҳайдовчи қайсарлик билан. Аммо орадан бир-икки дақиқа ўтмай кузовга чиқиб ўзи ҳам қутиларни дарёга улоқтира бошлади.

— Қутиларда нима бор экан ўзи? — деб сўради Рамазон.

Федотов энсаси қотгандек, пешонасини тириштирди.

— Бир чақага қиммат нарсалар. Қамоқхонанинг буюмлари...

Кузовни тўлдириб турган қутилар сувга ташлангач, машина бир силтанди-да, ёриқдан чиқиб олиб қирғоққа ўтди. Ҳайдовчи машинани тўхтатиб кабинадан тушди.

— Эй, ўртоқ... Нима деб чақиришни ҳам билмайман сени... Энди нима қил, дейсан. Юксиз Ельнага боришдан маъни ҳам қолмади-ку?

Федотов узоқ ўйлаб турмади.

— Шунини ҳам сўраб ўтирибсанми, — деди у оломонини имлаб кўрсатиб, — кузовингга сиққанча одам олу қайдасан Ельна деб йўлга тушавер.

— Гапириш осон, жавобгарлиги-чи? Бу қутилар менинг гарданымда-я!

— Тупур ўша қутиларингга, — деди Рамазон унинг елкасига уриб. Ҳайдовчи қўққисдан тушган зарбдан чайқалиб кетди. — Юр, капитанимиз сенга тилхат ёзиб беради.

Федотов машина ёнидан ўтаётган болани даст кўтарди-да, кузовга чиқариб қўйди. Болали аёллар машинага ошиқишди. Рамазон эса Ҳайдовчини Соколов томонга бошлаб кетди.

Капитан воқеадан огоҳ бўлгач, ўйлаб ўтирмай дафтарчадан бир варақ йиртиб олди-да, тез-тез ниманидир ёзиб унга узатди. Ҳайдовчи миннатдорчилик билан ортига қайрилган маҳалда Соколов уни тўхтатди.

— Ивановка ўзимиздами?

— Ҳозирча ўзимизда, — деди Ҳайдовчи. — Ўзим Рославлдан зўрға чиқиб олдим. Хотиним билан онам ўша ерда қолишди. Ишларимиз ёмон, ўртоқ капитан. Қуршовнинг ҳиди келяпти.

Капитан мушти билан оғзини тўсиб йўталди.

— Яхшиси... изинларга қайтганларинг маъқул, — эҳтиётлик билан маслаҳат берди Ҳайдовчи.

Капитан уни худди унутиб қўйгандек, гапларига эътибор ҳам бермади. Кўзларини қисганча оломонга тикилиб турди-да, аравакашни чақирди:

— Федотов, кетдик!

Пиёда қолганларнинг бақириқ-чақириқлари остида машина ўрнидан қўзғалди. Бу орада Федотов ҳам жойини эгаллаб, аравани кўприк томонга Ҳайдади.

Кўприк югураётган оломон зарбидан титрарди. Рамазон билан Суминов аравадан тушиб отларнинг жиловидан тутганларича муқобил оқимни икки ёнга ажратиб бордилар. Бировнинг биров билан иши йўқ, сўкинишларга ҳам эътибор бермай олдинга интилади. Рамазонни одамлар оқими суриб, сувга йиқитиб юборай деди. Чаққонлик қилмаганда ё дарёда чўмилиб чиқарди, ё арава тагида қолиб кетарди. Титраётган кўприк синиб тушай дейди. Отлар пишқириб кўкка сапчимоқчи бўлади. Федотов қамчини ўйнатиб, шақиллатади. Соколов нимадир деб бақиради...

Бирдан самолётнинг қулоқни қоматга келтиривчи овози эшитилди. Қанотларига сариқ бут тамғаси туширилган «Мессершмитт» пастлаб учиб ўтди-да, сал нарига бориб изига бурилди. Оломон бир зум даҳшатдан қотиб қолди.

— Аблаҳ!

Рамазоннинг жон-жаҳди билан бақирғи бу жимликни бузиб юборди. У худди ҳушини йўқотгандек яна «аблаҳ, аблаҳ!» деб бақирганча рўпарасидан калхатдек ёпирилиб келаётган самолётга қараб ўқ узди.

Қий-чув авжига чиқди. Қоқилиб йиқилган, кўзлари бежо жавдираган аёлнинг: «Воё, онажоним! Саня, Катенка, қаердасизлар», деган ноласи барча қичқириқларни босиб кетар, бироқ нариги қирғоққа интилаётган одамлар бу фигонга кўп ҳам эътибор бермасдилар. Федотов отларга қанча қамчи босмасин, улар деярли жойларидан қўзғалмай турардилар.

Ниҳоят, отлар одамлар оқимини бир амаллаб ёриб ўтди. Шу оннинг ўзида чумоли каби сочилган одамлар устига бомбалар ёғилди. Пулемётдан узилган ўқлар йўлни тилкалаб ўтди. Рамазон жон аччиғида жиловга ёпишди:

— Отларни тўхтат! Эшитяпсанми? Мэн газандани пулемёт билан... Тўхтат, деяпман!

— Олға! — Соколов шундай деб бақириб Рамазонни нари сурди. — Ҳайда!

«Одамларни не кўйга соляпти, не азобларга гирифтор қиляпти!» Рамазон ўзи билмаган равишда пичирлаб, бошини қўллари орасига олди-да, пичан устига юзтубан йиқилди.

Қонталаш оғзидан кўпик сачратиб пишқираётган отлар йўлни чангитганча, худди қутургандек югури-

шарди. Дам ўтмай қишлоқ пойидаги уйлар ҳам кўзга ташланди.

Ожиз газаб алангасида қоврилаётган Рамазон аввалига тепаларида «Мессершмитт» учиб ўтганини сезмади. Кейин... назарида замин худди иккига ажралгандек бўлди. Отларнинг бири юракни эзадиган даражада зорланиб кишнаганча орқа оёқларида тик турди-да, кейин бўшаган қопдек шилқ этиб тушди. Даҳшатга тушган иккинчи от эса ўзини ёнга олди. Арава зовурга тушиб тўнтарилди.

Рамазон бир неча бор ўмбалоқ ошиб кетди. Ҳеч қарерида оғриқ сезмади. Аммо кимнингдир инграганини эшитиб бошини кўтарди. Федотов билан Суминов соқ-соқланганча у томон келар, беш қадамча нарида — йўлнинг қоқ ўртасида эса капитан узала тушганча ҳаракатсиз ётарди. Рамазон беихтиёр ирғиб туриб ранги мурдадек оқариб кетган, кўзлари азобдан бенур бўлиб қолган Соколовга яқинлашди. Капитаннинг атрофидаги тупроқ қонни шимган эди. Рамазон унинг камарини бўшатиб қонга беланган гимнастёркасини кўтарди. Осколка ўйиб юборган қорнини кўриб инграб юборай деди. Бир нафас тахтадек қотди. Кейин ўзига келиб чўнтагидан шошиб қоғозга ўралган бинт олди. Ярага яна бир қараб, бинт билан иш битмаслигини, сочиқ ёки чойшаб лозимлигини англади. У ожизликдан яна йиғлаб юборай деди. Бу орада капитан ўзига келди. Кўкарган лаблари пичирлади:

— Ирғалин... Овора бўлма... Пакетни ол... Эҳтиёт бўл... Федотовга...

Рамазоннинг қўллари ўзига бўйсунмади. У титроқ қўлини Соколовнинг чўнтагига тикди. Бармоқлари илиқ қонга тегиши билан сесканиб кетди. Кўнгли алланечук бўлиб, боши айланди. Нафас ютиб гранатани олди. Шу онда у ғайритабиий равишда ҳаракат қилаётгани англади. «Падарига лаънат, шу пакетни ҳам, гранатани ҳам... Капитанга ёрдам бериш керак. Суминов қани? Ҳозиргина шу томонга югуриб келаётган эдику?!» Рамазон бошини кўтариб ҳамроҳлари келаётган томонга қаради. Федотовнинг сонини бинт билан боғлаётган Суминовга кўзи тушди, юраги эзилди.

Дақиқа дақиқани қувиб ўтгани каби нохушликка бирин-кетин рўпара бўла бошлаган эди. Тонгги осудалик, диққинафаслик алдамчи экан: мана, бир нафасда

даммаёқ остин-устин бўлиб кетди. Юз ўйла, минг ўйла, ақлинг бовар қилмайди. Федотов ҳам яхшигина яраланган кўринади. Инграб юбормаслик учун пастки лабини тишлаб кўкартириб юборди. Унг қўли билан этигини ечгану шу кўйи маҳкам чангаллаганча ўтирибди. Рамазонга қараб-қараб қўяди. Бир нарса сўрашга интилади-ю, гапиролмайди. Ана, ниҳоят тилга кирди.

— Капитан... қандай? — деди у тишини тишига маҳкам босган ҳолда.

Рамазон қўл силтаб қўйди.

— Ўзинг-чи? — деб сўради унинг аҳволини сезиб турган бўлса ҳам.

— Осколка тирнаб ўтибди. Югуришга ярайди.

— Ҳа... сомонхонагача югуришинг мумкин. Уч киши беш оёқлаб қаерга бораркинмиз... — Суминов шундай деб норози қиёфада ўрнидан турди.

Рамазон дастлабки довдираш исканжасидан қутулиб, ўзига келди. Дам-бадам ўзини ҳар томонга уриб қочишга уринаётган отъи тинчлантирди-да, аравани ўнглаб қўйди. Ҳозир энг муҳими, капитанни санбатга етказиб бориш керак. Федотов ҳам жиддий ёрдамга муҳтож. Қолгани бир гап бўлар...

— Суминов, тезроқ! — деди Рамазон капитан томонга юрар экан. Аммо Соколов унинг ёрдамига муҳтож бўлмай қолган эди. Боши бир томонга қийшайиб тушган капитаннинг юраги тепмасди.

Тонготарда бошланган сафарнинг бу зайлда якуланиши барчалари учун ҳам кутилмаган эди. Соколовнинг сўнгги манзили шу ер эканини ким ўйлабди, дейсиз. Аравадаги тўртовлон ҳали ёнма-ён туриб жанг қилмаган эди. Бир-бирини деярли билмасди. Лекин ҳаётнинг бир улуши, таъбир жоиз бўлса, бир зарраси — уч соатлик йўл уларнинг тақдирини кўринмас ип билан ўзаро боғлаб қўйганди. Минг афсуски, бу ип ҳали ниҳоятда сжиз эди... Рамазон энди Соколовнинг хатти-ҳаракатини жиззакилик нуқтаи назаридан эмас, теран ақл кўзгусидан ўтказиб кўрди. «Соколов биринчи марта урушни кўраётгани йўқ, яқинда махсус топшириқли отрядни қуршовдан олиб чиқди», деган узун-қулоқ гаплар рост экан-да! Ҳар ҳолда рота командири бекордан-бекорга полк разведкаси командири қилиб тайинламайдилар. Командирнинг шахсан ўзи са-

фарга чиқибдими, демак, бу пакетда гап кўп. Рамазон буни яхши тушунарди.

Федотов кўпни кўрган, пишиқ-пухтагина экан — аравасидан болта ҳам, бел ҳам топилди. Бир ярим қулоч чуқурликда гўр қазиб, бий дала ўртасидаги якна қабр устида суқут сақлаб капитаннинг хотирасини бажо келтиришди-да, қишлоқни айланиб ўтиб, Рославл томонга йўл олишти.

Тўхтовсиз отишмалар, уфқ бағрининг тез-тез ёрилиб туриши, ғаним самолётларининг пастлаб учипи жанггоҳга жуда яқин қолганидан далолат берар эди. Аммо нима учундир қизил аскарлардан дарак йўқ эди. Балки... чиндан ҳам юк машинасининг ҳайдовчиси айтгандек, қуршовда қолишгандир? У ҳолда немиснинг чангалига тушгунга қадар кетаверишадими?

— Иргалин, — деди Федотов Рамазоннинг қовоқ уйиб олганини сезиб, — бу юришимиздан иш чиқмайди. Йўлни четлаб, панароқ жойга ўтиш керак. От ҳам нафасини ростласин. Бир киши разведкага бориши керак, тўғрими? Ҳозир худди кўр одамга ўхшаб тикка юриб кетяпмиз. Нима дейсан?

Рамазон бу гапга сўзсиз қўшилди. Аравакаш аравани ўрмон ичкарасига ҳайдади. Суминов разведкага кетди. Бу орада улар консервани очиб, қаттиқ нон билан тамадди қилиб олишди.

Кун тушдан оғиб, оқшомнинг салқин шабадаси эса бошлади. Мағрибда тўпланаётган қора булутлар, ўрмондаги қушларнинг безовта чириллаши ёмғирдан дарак берди. Рамазон ҳам, Федотов ҳам табиатдаги бу ўзгаришга бефарқ қарашар, шу топда овқат нима экан, юракларига қил ҳам сиғмасди — нон эмас, хашак чайнаётгандек базўр ютинардилар. Қоринлари оч бўлса ҳам, иштаҳалари йўқ эди. Шунинг учун олинган нарсалар яна халтага жойланди. Иккови ҳам шу тобда капитаннинг илиқ хотираси билан нафас оларди. Назарларида, капитан ҳозир қовоқларини уюб келиб қоладигандек, аравага чиқиб ўтириб «кетдик», деб буйруқ берадигандек эди. Қушларнинг сайраши қулоқларига кирмасди, ёқимли пичан ҳидини димоқлари сезмасди. Федотов баъзан тишларини ғижирлатиб қўяди. Рамазон унинг яраланганини, азоб чекаётганини билса ҳам индамайди. Агар тасалли берса аравакашга оғир ботишини биледи. Қолаверса, у менсимаган

арвакаш, энди шу кичик гуруҳнинг каттаси. Рамазон гранатага ўраб боғланган пакетни унга узатди. Федотов қонга белангаг пакетни индамай олди-да, айлан-тириб кўрди.

— Сен Соколовнинг буйруғига тушунолмай гаранг бўляпсан, тўғрими?— деди у бир оз ўйланиб тургач.

Рамазон елка қисиб қўйди. Жавоб беришга шошилмади. Чунки бу онда унинг хаёлини моторларнинг гувиллашию танк занжирларининг гижирлаши эгаллаб олган эди. Шундай бўлса ҳам, нигоҳини овоз келаётган томондан олиб арвакашга қаради.

— Умуман, шундай десак ҳам бўлади...— Рамазон гапини тугатмай йўлда ҳансираб, оёқлари чалишиб югураётган Суминов кўринди. У кела солиб ўзини бир уюм хашак устига чалқанчасига ташлади-да, сувдан маҳрум этилган балиқ сингари оғзини очиб нафас ола бошлади. Рамазон ундан яхши хабар кутмаган эди. Шундай бўлса ҳам юраги ошиқди:

— Хўш?!

— Ишлар ёмон,— деди ранги оқаринқираган Суминов хавотир билан.— Немислар...

— Немисларни биринчи марта кўраётганимиз йўқ. Йигирма иккинчи июндан бери улар шу ерда,— деди Федотов унинг гапини бўлиб.— Ваҳимага тушмай, ўпкангни босиб ол.

— Сен менга ақл ўргатма!— деди Суминов ўрнидан ирғиб туриб. Кейин телба одамдек ён-атрофга аланглади-да, овозини баралла қўйиб бақира кетди:— Гапим ёқмаётган бўлса, қулоғингга қўрошин қуйиб ол. Ўрмон салкам икки чақиримдан кейин кичкина қишлоққа тақалиб тугайди. Уша ерда ўттизтача танк турибди. Қишлоққа йиғилаётган танкларни санаб улгуролмайсан. Иш чаппасидан кетди. Хўш, қани, менга айтинглари-чи: бу ерга нима учун келдик бизникилар қаерда? Минг лаънат шу пакетингга. Биқинимиздан дарча очишмасдан, иззат борида этакни йиғиштириш керак.

— Гапинг тамомми?— деди Рамазон совуқ оҳангда.

Суминов унга жавоб бермай от томонга шошилди. Федотов индамади. Рамазон унга савол назари билан қараб Суминовни имлаб кўрсатди-да, автоматини отишга шайлаб, ўрмон ичкарасига шўнғиди. У бировнинг

ваҳима аралаш гапларига эмас, ўз кўзига ишонишни истарди. «Ажаб ишлар бўляпти,— деб ўйлади у ўзича буталар орасини ёриб ўта туриб.— Аввалига Федотовдан хавфсираган эдим. Йўқ... хавфсираш эмасу сал ишонқирамагандим. Энди Федотов сеҳргарга ўхшаб бир имладию ишончли одамга, Суминов эса юраксиз бир олчоққа айланди. Танклардан қўрқибди... Немисни биринчи марта кўраётган бўлса ҳам гўрга эди. Умуман... Суминовни қўрқоқ дейиш ҳам тўғри эмас, бу темир ялмоғизни кўрганда ҳар қандай ботирнинг ҳам тиззаси қалтирайди...»

Рамазон ҳар бир бута ортини синчиклаб кузатиб аста юрарди. Бирдан ўрмон адоғига чиқиб қолди. Ўзини таппа ерга ташлади. Кети кўринмаётган танклар сафини кўрди-ю, эти жимирлаб кетди. Қулоғига нотаниш тилдаги сўзлашувлар, кескин берилган буйруқлар эшитилди. У автоматни маҳкам қисди. Ҳатто бармоқлари ҳам қисирлаб кетди. Кўзларида ёш пайдо бўлди. Йўқ, у танклар тўдасидан қўрққани учун эмас, балки эндигина етилган буғдойзорни алағча ичида кўриб ўзини туюлмамай қолди.

Кейинги бир соат ичи қалбида тўпланган ғазаб, алам, ўз ожизлигидан азоб чекиш ҳисслари жунбушга келиб, инграб юборди. Киприклар қаршмиғини енгиб чиққан ёш ёноғини куйдириб ўтди. Бу қандай кўргилик экан: буғдой ёняпти, ризқ-рўз ёняпти-я! Одамзод ўз қўли билан етиштирган энг буюк неъматнинг кулини кўкка совурапти. Деҳқон зоти учун бундан улугроқ азоб бормикан? Урушнинг одамлар бошига ёғдирувчи энг қаҳрсиз офати шу эмасми?!

Шу пайт Рамазоннинг аянчли фикрларини тасдиқ этгандек, бир тўда одамлар кўринди. Бечораҳол деҳқонларни беш-олти немис бақириб-чақириб, қўндоқ билан туртиб Рамазон томонга ҳайдаб келарди. Кутилмаганда тўда тўхтади. Немислар уч-тўрт қадам орқага чекинишди. Кимдир итга ўхшаб вовиллаб буйруқ берди. Автоматлардан ўқ ёғдирилди. Одамлар болта урилган ниҳол каби йиқилишди. Рамазон тишларини гижирлатиб, жон азобида бошини ерга урди.

Орадан кўп ўтмай, танклар тўдаси ҳаракатга келди. Майдонни тутун қоплади. Гуриллашдан қулоқ қар бўлаёзди. Энг олдиндаги танк олачипор «хартум»ини баланд кўтарди-да, яқиндагина Соколов гуруҳи юрган

йўлга чиқди. Қолган танклар унинг изидан саф тортишди. Қишлоқда машъала кўтарган немислар ивирсиб юришар, катта-кичик уйлар бирин-кетин аланга оғушига бурканарди.

Рамазон газабини жиловлаб, бармоғини тепкидан олди. Бир амаллаб ўрнидан турди-да, ҳориб-толган одам сингари оёғини базўр босиб, гандираклаганча ўр-тоқлари томон кетди.

* * *

Одамларга рўпара бўлиб, ваҳимага тушган Оқсоқ Бўри бир оздан сўнг нафасини ростлаб ўзига келди-да, болаларини йўқотган ерни — ўлжа илинжида пусиб ётган ғарамни излаб топди. У ўрмондан чиқиши билан димоғига аччиқ тутун ва янги қон ҳиди урилди. Чоратрофда пичан ғарамлари тутар, майдонда қонга беланган саноқсиз қўйлар сочилиб ётар эди. Бугинги эмас, майсазор бири нурсиз кўзларини самога тиккан, бири эса ерга юзтубан бўлган одам мурдалари билан тўлганди.

Она Бўри тайёр ўлжаларига ҳам қарамай, тутаётган ғарамлар орасини дарбадар кезиб, болаларини излай бошлади. У очликни ҳам, тан азобларини ҳам унутган эди. Бўри бурни билан ер искаб юриб, ҳали куйиб улгурмаган бир парча этга дуч келди. У боласини ҳидидан билиб ингради. Чайқалди. Кейин орқа оёқларига ўтирди. Аста тутаётган териға мўлтиллаб қараб, юракни эзадиган даражада увлаб юборди.

Майсазорнинг нариги четида йиғи-сиғи қилаётган аёллар кўринди. Она Бўри уларға бефарқ қараганчи жойидан жилмади. Бўри шу ўтиришда дунёдаги барчи нарсани унутган эди. Ҳатто узилган оёғидаги, куйган биқинидаги оғриқни ҳам сезмас эди.

Агар Бўри инсон тилини билганда эди, гўдагини бағриға босиб дод солаётган сочлари паришон аёлнинг дардини тушунарди. У ҳам ўша онаизор каби: «Офтобим, овунчоғим, қўнғироқдек овозларингни қайдан излайман энди, бебахт онангнинг гуноҳи нима эди. Худо сени қайси гуноҳларинг учун жазолади, болажоним. Энди сенсиз қандай яшайман!» деб айтиб йиғларди. Ким билади дейсиз, Бўрининг алам билан увлаши худди шу нолаю фигонни англатар? Майсазорнинг икки

четида икки жабрдийда. Иккови ҳам жигарбандининг қайси гуноҳи учун жазоланганини билмайди. Аёл боласининг мурдасини бағрига босганча нола қилади. Она Бўри эса тутаётган бир парча териға ғамнок тикилади... Аёллардан бири дод солаётган хотинға яқинлашди-да, мурғак мурдани олиб, рўмолға ўради. Бағри бўшаган она ўзини ерга отди. Икки аёл уни қўлтиғидан олиб қишлоқ томонға юрди. Боласи дардида куяётган онанинг оёқлари боғланган, қон ҳали тўхтамаган, ҳатто латтадан ҳам сизиб чиқаётган эди. Қадди дол она ўксиб-ўксиб йиғлар, аёллар эса унга нималардир деб тасалли беришарди. Агар Бўрининг кўзлариға ғам парда тортмаганда буларни аниқ кўрган бўларди. Аммо Бўрининг дарди ўзига етгулик эди. Шу топда аёллар унинг олдиға келган тақдирларида ҳам, балки жойидан жилмасди. У яқингинада атрофида шўх ирғишлаб юрган боласидан қолган ёдгорликни — бир парча этни тишлаб чуқурчаға олиб келди-да, тоза тупроқ тортди. Эт кўмилгач, устини турли ахлат билан ёндида, дам-бадам қабрга қараб-қараб қўйганча ўрмонға кириб кетди.

Энди Бўри яккаю ягона бир мақсад — изсиз йўқолган иккинчи боласини топиш истаги билан нафас оларди. У энди ўрмонда дарбадар кеза бошлади.

Оқсоқ Бўри йўл-йўлакай фақат ўзигагина маълум бўлган меваларни, кўкатларнинг уруғларини еб борарди. Кўп ўтмай, унинг яраси битди. Аммо у бир умрга оқсоқ бўлиб қолган эди. Энди унинг ёшлиги ҳам, кучқудрати ҳам, чаққон югуришию ҳамла қилишлари ҳам, ўлжа илинжида писиб ётиб ҳаёт лаззатларини ҳис этиш ҳам ортда қолди.

Емишға муҳтожлик барҳам топди. Ҳар қадамда ҳали ириб улгурмаган, баъзан эса яраланиб ўлар ҳолда ётган қўй ёки от танасига дуч келади. Кўп ҳолларда ўлжаға қараб бефарқ ўтиб кетади. Чунки уни емиш масаласи эмас, ёлғизлик азсби исканжаға олган. Оқсоқ Бўри дарбадар кезишлардан сўнг уясиға қайтгач, барча бурчакларни искар, кейин уяға сиғмай ташқарига чиқар эди. Ҳаёт унинг учун лаззатсиз, маънисиз бўлиб қолганди. Бўри баъзан қалин чакалакзорға кириб, тумшугини ерга бериб рўпарасига тикилганча соатлаб ҳаракатсиз ётарди...

Федотов раҳбарлигидаги кичик гуруҳ, жанггоҳдаги вазиятдан беҳабар эди. Улар фақат душман танкларининг мудсфаяни ёриб ўтганини, пиёдалар эса қизил аскарларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келганини аниқ билишарди. Демак, улар Рославлга тезроқ етиб боришлари зарур. Пакетда дивизияни оғир аҳволдан халос этувчи йўл-йўриқ кўрсатилган бўлса ажаб эмас...

Энди катта йўлдан юриш хавфи эди. Шунинг учун улар Федотовни отга ўтқазиб, қоронги тушгунга қадар чакалак оралаб юришга қарор қилдилар.

Суминов отни жиловидан олди. У асаблари панд бергани учунми ё иродасининг бўшлигидан хижолат чекибми, бошини эгганча жим борарди. Баъзан бўйин томирлари бўртиб, юзлари ички бир дард азобида буришарди. Федотов эса тез-тез харитага қарар, баъзан Соколовнинг маузерини олиб хаёлга ботар эди. Уни бу онда нима ташвишга солаётганини ҳориган мовий кўзлари ошкор этмас эди.

Агар харита алдамаса, дам кенгайиб, дам тораювчи ўрмон Рославлга бориб тақаларди. Албатта, йиқилган дарахтлар, чакалакзор, бутазорлар оралаб юриш мушкул эди. Бироқ бу вазиятда текис йўлдан юришни хаёл қилиб ҳам бўлмасди. Рославл яқинида дарахтлар сийраклашади. Бу масофани фақат қоронғида босиб ўтиш керак. Яна беш-олти чақиримдан сўнг Федоровка қишлоғига келишади. Юриш қанчалик оғир бўлмасин, олға босиш зарур.

Рамазон отдан уч-тўрт қадам орқада эди. У ҳалига қадар хаёлларини тизгинлай олмаган, баъзан қоқилиб, баъзан эса беҳосдан чуқурликка тушиб, мункиб кетганда отда ноқулай ўтирган Федотовга ғалати қараб қўярди. «Ҳарбий хизматга кимнингдир янглишуви билан чақириб қолинган» аравакашнинг гуруҳга раҳбарлик қилиши унга ҳеч ботмаётган эди. Пакет унинг қўлида. Буйруқ бериш ҳуқуқи ҳам унда. Яраланганини айтинг. Худди атайин, катта командирлар каби отга миниб кетиш учун оёғини осколкага тутиб бергандай-а! Энди бу ёғига нима бўлади. Кемага тушганнинг жони бир, дейишади. Наилож, аравакашга бўйсуниб керак экан, бўйсунди. Пакетнинг унга топширилгани қизиқ. Ҳар

ҳолда бу ерда бир сир бор. Командирлар аҳмоқ эмас, кимга ишонишни билишади...

Федотовнинг оёғи борган сайин шишарди. У азоб чекаётганини ҳамроҳларидан яширишга ҳаракат қилар, аммо дард азоби оқаринқираган юзида ошкор бўлиб қоларди. Рамазон унга қараб туриб ачинди. «Бир иложини қилмасам, бу ҳам нобуд бўлади», деб ўйлади.

Чакалак тугагач, расво ботқоқликка дуч келишди. Тиззаларига қадар балчиққа беланиб минг азоб билан қайинзорга чиқиб олишди. Офтоб нурида яшнаб турган ялангликка боришгач, Рамазон раҳбар эмаслигини унутиб «Тўхта!» деб буйруқ берди. Федотов бу буйруққа монелик қилмади. Рамазон уни қўлтигидан олиб отдан туширди. «Қўнмасак бўлмайди», деди Рамазон қарсирини изоҳлаб. Федотов «маъқул» ишорасини қилиб бош ирғади. Бақриб юбормаслик учун лабини тишлади. Унинг бутун бадани қақшар, юзлари ловиллаб ёнарди. Рамазон ўз фароғатини эмас, балки Федотовни ўйлаб тўхташга буйруқ берган эди. Суминовга: «Қараб тур», деди-да, ўзи ялангликнинг қариги томонига қараб йўл олди. Лейтенант Мироновнинг тез-тез қайтарадиган «Биз ўз еримиздамиз!» деган сўзларини эслади. Озгина юрса Федоровка қишлоғига чиқади. Бутун бир қишлоқда ҳеч бўлмаса фельдшер топилар. Биройта раҳмдил одам ярадорни бағрига олса, пакетни Рамазоннинг ўзи элтиб, қайтишда шеригини олиб кетар эди. Одам ўз еримдаман, деб ўзини қатъий ишонтирса, ҳеч нимадан қўрқмайди, тушкунликка тушмайди. Умид билан ҳар қандай мушкул ишга қўл уради. Лейтенант кўп такрорлайдиган бу уч оғиз сўзда ҳикмат кўп! Рамазон ҳозир ҳам бу сўзларни муқаддас калима сингари такрорлаб қишлоқ томонга борарди.

У ўрмон пойига етиб қишлоқ томонга назар ташладу юз дарҳол юзини панаса олди. Юз қадамча наридаги сарой олдида папаси ёпиқ юк машиналари турар, кулранг кийимли аскарлар эса катта-катта қўтиларни туширишарди. Нима қилишяпти, аслаҳа омборими? Бу яна қанақаси бўлди? Рамазон кўзларига ишонмади, оёғига енгил титроқ турди. У чуқурроқ нафас олиб атрофга аланглади. Ўрмон сокин. Яқин орадан отишма овози ҳам келмаяпти. Демак, масала ойдин — дивизиянинг тақдири ҳал бўлган...

Рамазон очикликка чиқишга ботинмай бир соатча дарбадар юрди. Федоровкани топишдан нсумид бўлиб, тарвузи қўлтигидан тушай деган маҳалда мунғайиб турган қишлоққа кўзи тушди. Федоровка деганлари шу бўлса керак. Кўчада одам кўринмайди. Итларнинг ҳуриши, ғозларнинг ғагиллаши эшитилаётими, демак, қишлоқда тирик жон бор. Немислар одатда қишлоққа киришлари билан биринчи галда ғоз билан товуққа қирон келтиришади. Бу ерда эса... Ажаб, наҳотки душман бу қишлоқни четлаб ўтган бўлса... Қишлоқ ҳайрон қоларли даражада хотиржам эди. Ҳатто кимдир ё ўтин ёрарди, ё устачилик қиларди. Рамазон чамаси чорак соат қишлоқдан кўз узмади. Хавотирли ҳеч нима сезилмагач, панадан чиқди-да, картошказорни тўғри кесиб ўтиб, чеккадаги ҳовлига яқинлашди. Омади юришмаганини қаранки, кимсасиз уйнинг деразаю эшикларига тахта қоқиб ташланган эди. У яна ташқарига чиқишга мажбур бўлди. Рамазон ҳужумга отлангандек, қуролини шай тутганди.

— Эй жангчи, нимангни йўқотдинг?

Рамазон ўзини девор панасига олиб «шмайсер»ни овоз келган томонга қаратди.

— Немис юрагингни олиб қўйибди-ю. Бу ёққа қара!

Рамазон аланглади. Боланинг беғубор овози уй пойида ўсиб ётган қайрағоч тепасидан келар эди. Рамазон овоз берган болани кўриб улгурмади. Ун тўрт-ўн беш ёшлардаги боланинг ўзи дарахт шохига осилиб тўп этиб тушди. Рамазон шошиб ўзини ичкарига, бегона назардан панароққа олди. Болани бетиним сўроққа тутди.

— Қишлоқнинг ярми бор мулкани ташлаб қочиб кетди,— деди бола.

— Ярми дегин... Қолган ярми-чи... Ҳар ҳолда қишлоқ ғалати... Жимжит.

— Чунки ғирт аҳмоқлару қўрқоқлар қолган.

— Нимага ундай деяпсан?

— Ҳаммаси ертўлага беркиниб олган. Уша ерда жон сақлашмоқчи.

— Сен-чи... Ўзинг қўрқмайсанми?

— Нимадан қўрқаман. Ўз еримдаман-ку!

Майкаси устидан пиджак кийиб олган, ўсиқ сочлари қошларини беркитган, оёқлари узун, нимжон бу бо-

ла ўзи билмаган ҳолда лейтенант Мироновнинг гапларини такрорлаётган эди. Бундан Рамазон қувониб, меҳри товланиб кетди. Болани маҳкам қучоқлаб, елкасига қоқиб қўйди.

Ўзини йигит ёшига яқинлашиб қолаётганини кўрсатишга тиришаётган болага аскарнинг бу қилиғи ёқмади. Ўзини орқага олиб, худди катталардек томоқ қириб қўйди.

— Ҳозир немислар келиб қолади. Қайинқишлоққа бир нарсаларни ташишяпти...— деди у жиддий оҳангда. Кейин болалигига бориб автоматга қизиқиш билан қаради. Рамазон боланинг кайфиятини тушуниб, тенгқури билан суҳбатлашаётгандек гапга тутди:

— Отинг нима?

— Меними? Вася... Сен у ёқдан қандай қутулиб чиқдинг,— деди бола Рославл томонни кўрсатиб.

— «У ёқдан», дедингми? Э, оғайничалиш, «у ёқдан» эмас, ўша ёққа боришим керак эди... Ишнинг пачаваси чиқиб қолди. Ўртоғим яраланди. Врач излаб юрибман.

— Ўҳ-ҳў... врачмиш. Врач отлиққа йўқ-ку... Қишлоғимизга врач зотининг оёғи ҳам тегмаган. Битта фельдшер бор эди. У ҳам кетиб қолган. Бошқасини юборишга улгуришмади.

— Энди нима қиламиз, аскар бечора нобуд бўлади-ку.

Вася унга синовчан, жиддий тикилиб қаради.

— Ҳозир бувамни чақираман. Бирон маслаҳатга келамиз.— Бола шундай деб кўздан ғойиб бўлди. Рамазон уни бир оз кутди. Кейин бетоқатланиб оғилхонадан чиқди-да, девор оша ташқарига қаради. Кўчаларда ҳали ҳам зоғ кўринмайди. Қишлоқ нафас ютган, эҳтиёткор, гўё хавотирдан титраётганга ўхшайди. Ётоғига бош қўяётган қуёшнинг илиқ, ёқимли нафаси гўё қишлоққа таъсир этмаётгандек. Кимдир орқада енгил йўталди. Рамазон ўтирилди. Унинг қаршисида кийимларига сомон илинган, паҳмоқ соқол, озғин, аммо кўринишидан бақувват бир чол турар эди. Қария саломлашмаёқ, қўшниси билан узилган суҳбатини давом эттираётгандек гап бошлади:

— Шу келишимда Рославлдан келяпман,— деди у таъна оҳангида.— Йигитларимиз қон ютиб, қон тупуриб ётишибди. Ёрдамдан эса дарак йўқ...

— Ёрдам беришади...— деди Рамазон гапига ўзи ҳам ишонмаган бир тарзда.

— Ёрдам беришади, дегин. Ҳайитдан кейинми? Оломонни кўриб, ўз қаричим билан ўлчаб кўрдим. Бунақа босқинни аскарларнинг ўзи даф этолмас, дейман. Назаримда, халойиқ бош кўтармаса бўлмас.

Рамазон ўзини айбдор сезиб кўзини олиб қочди. Шундагина нигоҳи қариянинг учи чўнтакка тиқиб қўйилган энгига тушди. Чол буни сизди.

— Ҳечқиси йўқ. Нефёдич анойилардан эмас. Будённий армиясида қилич ўйнатганлардан, ҳа. Немиснинг биқинидан дарча очишга битта қўл ҳам кифоя. Аммо, бўтам, бу ердан тезроқ кетганинг маъқул.

Вася бувасининг энгидан тортиб қўйди.

— Бува, бўладиган гапни гапир.

Чол унинг бўйнига шапати уриб қўйди.

— Кишт, тирранча. Ҳамма тешикка бурнингни тиқаверма.

Вася бобосининг бу қилигидан хафа бўлиб нари кетди.

— Менга қара, югуриб тамаки олиб кел. Егулик бирон нарса ҳам қара. Ҳа, ана, гап деган бундай бўпти. Хўш, энди бўтам, бундай қиламиз: мен колхоз ветеринарига ёрдам бериб юардим. Бирон кори ҳолга яраб қоларман. Сен ўрмонга бориб дамингни ола тур. Тўхта, отинг нима, айтиб кет.

— Рамазон, отахон.

— Рамазон?.. Бу қайси тилда бўлди?

— Мен бошқирдман.

— Э-ҳа, бошқирдман дегин. Бошқирдларни яхши биламан. Будённийнинг армиясида сенга ўхшаган йигитлар бор эди. Аммо Рамазон дегани бўлмаган. Бўлса, сўраб ўтирмас эдим. Ҳа, энди боравер, дамингни ол.

Рамазон маъқул ишорасини қилиб, атрофга аланглаганча ўрмон сари югуриб кетди. Ўрмон этагидаги пичан ғарамига бориб чалқанча тушиб ётиб олди. Уни яна ёлғизлик ҳисси қамраб олди. Чекинаётганларига қарамай, ротада энгилроқ эди. Дўстингнинг нафаси юзингга урилиб турса, оёқ босишинг ҳам энгил бўлади. Бошқаларни билмайди-ю, Рамазоннинг ёлғизлик, диққинафасликка дош бериши оғир эди. Аксига олиб тақдир бу борада ҳам уни мушкул синовга рўпара қилди.

Бу ерда маслаҳат берадиган одам йўқ. Ҳаммасини ўзинг қилишинг керак. Дўстларингнинг тақдири ҳам, вазифанинг адо этилиши ҳам зиммангда. Қишлоққа келиб, тасодифий одамларга сир айтиб ноҳўя иш қилмадимми? Хаёлига яшиндай урилган бу фикрдан Рамазоннинг ўзи ҳам уялиб кетди.

Қуёш ботар эди. Осмондаги қирмизи булутлар чўғлабарди. Енгил шабада ёнғинларнинг заиф исини бу ерларга ҳам олиб келарди. Элас-элас қулоққа чалинаётган отишма овозлари тобора узоқлашарди. Мосторларнинг гувиллаши эса, аксинча, яқинлашарди. Балки бизникилар ёрдамга шошилишаётгандир? Йўқ. Овозлар Рославл томондан келяпти. Танқлари изидан душмanning мотопиёда қўшинлари йўлга чиққан кўринади. Агар шундай бўлса улар тез орада бу ерда бўлишади. Рамазон кўзларини юмиб ўзини худди қоронғи бўшлиққа тушиб қолгандек ҳис этди. Одамнинг овози ҳам келмайди, игнадек тешиқдан тушувчи нур ҳам йўқ. Сукунат, жимлик, ёлғизлик, қоронғилик... Тошдан тошга урилиб тушаётган тоғнинг шиддатли суви каби у ҳам қисқа муддат ичида содир бўлаётган ноҳуш воқеалар оқимига измини бериб қўйган эди. Чоратрофни дўзах алангаси чулғаётган бўлсаю у юмшоқ пичан устида мушук боласи каби маза қилиб ётса! Йў-ўқ, бас, етар. Бу лаънати пакетни тезроқ эгасига топшириб, изига — қисмга қайтади. Биқиниб ётиш унинг иши эмас. У жанг қилиши керак!

У қадини тиклаб, қишлоқ томонга қаради. Қишлоқ кўчасида немис мотоциклчиларининг галасини кўриб, ўзини таппа ерга ташлади. Нефёдич эса ҳеч тап тортмай сал букчайганча картошказордан югуриб келаверди. Олдиндаги мотоцикл тўхтаб, немислардан бири ирғиб тушди-да, автоматидан ўқ ёғдирди. Рамазон ўзини тутолмади. Ирғиб ўрнидан турди-да: «Ётинг, ётинг, деяпман!» деганча қарияга пешвоз чиқди. Аммо Нефёдич унинг гапларини эшитмади. Ўқ билан қувлашмачоқ ўйнаётгандек, илонизи қилиб югуриб келаверди. Нишонни мўлжалга ололмай газабланган немис «Халът, халът!» деб бақириб қариянинг изига тушди. Рамазон ўзини ерга отиб, тулки каби писиб олди. Кейин немис яқинлашгач, мўлжаллаб ҳам ўтирмай, тепкини босди. Немис бир неча бор ўмбалоқ ошиб тушди. Ёқимсиз бир овоз чиқарди-да, картошказор

ида кўринмай қолди. Қария эса бу орада ғарамга қинлашиб хансираганча ўтириб олди.

— Нефёдич, қочиб керак, ҳозир изимизга тушишади!

— Тўхта, бўтам, нафас... нафасим бўғилди...

Қария шундай дегани билан ўрнидан турди-да, Рамазонга қўшилиб югуриб кетди. Аммо юз қадам босмасдан шилқ этиб йиқилди. Ўттал тутиб, ушоқ гавдаси яна ҳам кичрайиб кетгандек бўлди. Бир тола ҳам сочи қолмаган боши зўриқишдан қизариб кетди. Рамазон унинг нафас ростлашини бетоқатлик билан кутди. Немислар бир лаҳза ичида бўлиб ўтган воқеани тузукроқ англаб етишмаган, шунинг учун ҳали қочоқларнинг изидан тушмаган эдилар. Қария кўп куттирмади. Яна Рамазонга қўшилиб югурди. Бежавотир чакалакзорга етганларидан кейингина орқада ўқ овозлари эшитилди. Яна бир оз юргач, қария тўхтади.

— Ишлар чатоқ,— деди у бош чайқаб.— Худо урди...— У шундай деб эшитилаётган овозларга қулоқ тутиб турди-да, шартта орқасига бурилди.

— Бобо, нима бўлди?

— Худо урди. Уйдагилар сиртмоққа тушадиган бўлди,— деди қария ғамгин оҳангда гудраниб,— қари аҳмоқнинг айбидан ўт, Настасья Петровна, мени худо уриб қўйди...

Қариянинг гапларини эшитиб, миясига: «Чиндан ҳам қайтиб кетса-я», деган фикр келдию Рамазоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Кетса кетаверади. Ахир, қишлоқда оиласи қолган. Немислар шерикларининг мурдасини топишгач, қишлоқнинг шўрига шўрва тўкилади. Кутилмаганда қария тўхтаб, изига қайтди.

— Балки худонинг раҳми келар,— деди у умидвор бир сўзганда.— Майли, бўлар иш бўлди. Қани, кетдик, сўздан қайтиш номарднинг иши. Халтани елканга осиб ол. Сен ёшсан. Менинг қувватим қолмаган.

— Бобо, ҳаммасига мен айбдорман.

— Сен эмас, уруш...

Қария гапни калта қилди. Рамазон индамай йўлга тушди. Белгиларга қараганда яна бирор соатдан сўнг ялангликка чиқишади. Федотовнинг аҳволи қандай экан? Бекорга нобуд бўлиб кетмаса эди. Нефёдич ҳам аранг юряпти. Қари бир бечорани қўлидан сургаб югуртириб бўлмаса... Тагин ҳам, отасига раҳмат, шу

азобларни бўйнига олиб келяпти. Ана, йиқилиб ётган дарахтга ўтирди. Чуқур-чуқур нафас олиб, бир қўллаб сигара ўраб, ёндирди. Рамазон норози қиёфада унга қараб қўйди, аммо бироқ, нима дейишга ботинмади.

Вақт ўтар, қария эса шошилмасди. Рамазон энди гап бошламоқчи эди, Нефёдич ирғиб ўрнидан туриб, қўлини қулоғига қўйди-да, унга «жим бўл», деб ишора қилди.

Узоқдан: «Бува-а...», деган овоз келди.

— Вася...— Нефёдич беҳосдан бақириб, оғзидаги сигарасини тушириб юборди.

— Қимирламай ўтиринг!— Рамазон шундай деди-да, халтачани ташлаб буталар оралаб кетди. Заиф шохлар у ўтиб кетиши билан яна асл ҳолига қайтиб йўлни беркитди. Рамазон чакалакни тик кесиб чиқиб, яна таниш овозни эшитди.

— Вася, биз бу ердамиз!

Шу пайт буталар икки айрилиб Вася кўринди. Унинг рангида ранг қолмаган, кўзи жиққа ёшга тўлган эди.

— Нима бўлди?— деб сўради Рамазон унинг елкаларидан маҳкам ушлаб.

Бола жавоб бермади. Бир оздан сўнг ўзини йиғидан тўхтатиб: «Бувам қани?» деб сўради.

— Буванг, соғ-омон, бизни кутяпти.

Рамазон боланинг нима сабабдан дард чекаётганини дарров англаган, лекин таскин бера оладиган сўз тополмай гангиб қолган эди. Ярим соат ичида Вася ҳайрон қоларли даражада ўзгарган эди. Рамазоннинг қаршисида ўзини катталардек кўрсатмоқчи бўлган, болаларча манманлик билан муомала қилган Вася эмас, балки кўзларида дард ва ғазаб чўғи ёнаётган, ўзини қасосга чоғлаган йигитча турарди. Васяни енгил титроқ босди. Буни кўриб Рамазон муздек сувга тушгандек сесканди. Боланинг елкасига қўлини ташлаб йўлга бошлади. Улар шу зайлда — бир-бирининг пинжига тиқилганча Нефёдичга рўпара бўлдилар. Вася бобосини кўриб ўзини тутолмай йиғлаб юборди. «Буважон!» деди-да, қариянинг кўксига бошини қўйди.

— Бўлди, бас,— деди қария боланинг бошини силаб. Кейин нимадир деб гудранди. Набирасини елкасидан ушлаб ўзига қаратди. «Бардам бўл», дегандек

силкиб ҳам қўйди. Аммо Вася ҳадеганда овунмади.—
Бас қил, деяпман. Қани, гапир, нима бўлди?

— Бувим...

— Бувингга нима қилди?

— Отиб ташлашди, уйимизга ўт қўйишди.

Нефёдич чайқалиб кетди. Дарахтга беҳолгина ўтир-
ди. Вася бобосининг оёқ томонига тиз чўкиб, бошнини
унинг тиззасига қўйди.

Рамазон алам билан лабини тиглаганча нари кет-
ди. «Пакет жуда қимматга тушди. Бебаҳо бир нарсага
айланди», деб ўйлади у ўзича. Капитан Соколов, Рама-
зон умрида кўрмаган Настасья Петровна, ярадор Фе-
дотов... Арзимаган вақт ичида ана шу пакет баҳона-
сида ажал неча тақдир ишларини бир-бирига боғлаб
кетди. Балки Суминов ҳақ гапни айтгандир? Балки
чиндан ҳам пакетнинг бир чақалик қадри қолмаган-
дир?.. Ҳой, нималар деб довдираяпсан. Сен амманг-
нинг уйда меҳмондамас, армиядасан-а! Буйруқни му-
ҳокама қилишни сен омига ким қўйибди?!» Шу топда
Рамазоннинг қалбига азоб бераётган дард ҳамроҳлар-
никидан кам эмас. Қўйиб берса уларга қўшилиб дард-
лашарди. Лекин... ярадор дўсти кутиб турибди. Чолни
безовта қилишга кўнгли чопмаса-да, унга қарашга
мажбур бўлди.

— Бобо, мени айбситмангу...— Рамазон шундай
дедию томоғига бир нарса қадалганини сезди. Тупук
ютиб, кўзини олиб қочди.— Турмасак бўлмайти.

— Ҳозир, бўтам, ҳозир,— деди Нефёдич уйқудан
беҳос уйғонгандек.— Мен уйимга... Настянинг олдига
борай... Уни дафн қилишим керак...— Нефёдич шундай
деб уч-тўрт қадам босди. Вася ирғиб туриб бобосининг
бўш энгидан ушлаб тортди.

— Қаёққа? Немислар бор! Бу ёқда... бизни ярадор
қизил аскар кутиб ётибди?

— Ким кутяпти? Ҳа... қизил аскар... Хаёлимдан
кўтарилибди...— Қария шундай деб уларга итоатқоро-
па эргашди.

Улар дўстларини шомга бориб топишди. Суминов
чўнтак фонарини чиқариб қария билан боланинг юзи-
ни ёритди-да, ҳафсаласи пир бўлганини ошкор этиб
узун ҳуштак чалиб қўйди. Бу ҳам етмагандек: «Мана
шу... жулдуурвақаларни деб уч соат дайдиб юрдингми,
ёрдамчиларни жуда топибсан-да»,— деб қўйди.

— Овозингни ўчир,— деди Рамазон унга ғазаб билан тикилиб.

— Қўли гул врачни топибсанми, а?— деди Суминов бўш келмай. Аммо Рамазоннинг қаҳр билан пишиллатганини кўриб, чирт этиб тупурди-да, нари кетди.

Федотов уйқу аралаш ингради. Нефёдич ўзининг дардини унутиб ёрдамга шошилди. Қонга беланган ифлос бинтни чаққонлик билан ечиб ташлади-да, бош чайқаб қўйди. Кейин ярани самогон билан ювди. Бу пайтда Рамазон билан Вася ўз хаёллари билан банд бўлиб, ёнма-ён жимгина ўтиришди. Федотов эса оғриққа бардош бериш учун лабини тишлар, тишларини гижирлатарди.

— Ҳасқиси йўқ, қаҳринг қаттиқроқ бўлади,— деди Нефёдич ярани бир қўли билан чаққон боғлар экан.— Ҳозир ҳамманинг қаҳри қаттиқ бўлиши керак. Йўқса, иш чатоқ...

Ярани боғлаб бўлгач, Федотовга қандайдир дориларни ичирди. Бир оздан кейин аравакаш қаттиқ ухлаб қолди.

— Қалай, энгил тортдимми?— деди Рамазон қарияга яқин келиб.

— Қим билади дейсан... Агар тонгга қадар шиши қайтса, қайтгани... Аслида уни эмлаш керак эди. Бу аҳволда... иложимиз қанча?

Суминов шарпасиз юриб келиб уларга яқинлашди-да, бурнини тортди.

— Ажойиб тамакининг ҳиди келяпти, отахон, бир сийламайсизми?

— Мен сенга отахон эмасман. Устин Нефёдичман,— деди қария қоғоғини уйиб.— Сендақаларга тамаки хайф.

— Одам эмас, чипқоннинг ўзи экансан,— Суминов шундай деди-да, беш қадамча нарига боргач, шинелини ерга тўшаб ётиб олди.

Ўз гами ўзига етгулик бўлиб турган қарияни безовта қилишни истамаса ҳам, Рамазон гапни асосий мақсадга бурди: агар қария ишим битди, деб орқасига жўнаворса, аскарнинг аҳволига вой. Нефёдич бир чимдим тамакини қоғозга ўраганча унинг гапларини бўлмаёти эшитди.

— Қанчалик йўл изламай, калаванинг учи сизга бориб тақалаяпти...

Рамазон қариянинг оғзини пойлаб жим қолди. Бундан бўлак иложи ҳам йўқ. У тузган режа фақат шу Нефёдичга боғлиқ. Қария эса жавобга шошилмай, ўрмоннинг қоронғи бағрига тикилганча тутун бурқситади. Рамазоннинг кўзлари қоронғиликка кўникиб қолган, у қариянинг юзлари янада тундлашганини, янада жиддийлашганини кўрди.

— Мана сизга қурол, — деди тоқати тоқ бўлган Рамазон унга капитаннинг маузерини узата туриб. — Отишни билсангиз керак? Озиқ овқат икки кунга бемалол етади. Кейинига худо пошшо. Балки ёмғир ёғар, балки мен кечроқ қоларман, ҳар аҳтимолга қарши чайлага ўхшаган бир нарса қуриш керак. Умуман, эрталабга қадар қайтишим керак.

— Шундай дегин. Янглишмасам, мени команданга аъзо қилиб қўйдинг чоғи, а?

— Ҳа, шундай. Лекин... қайтишимиз билан демобилизация эълон қиламиз, — деди Рамазон гапни ҳазилга буриб.

— Демобилизацияни урушдан кейин эълон қилсан, — деди қария жиддий оҳангда. — Менга қара, сени Роман деб чақира қолай. Отингни айтишга тилим келишмаяпти.

— Шуни ҳам сўраб ўтирибсизми?

— Ҳамма гапингни уқдим. Бошқа илож йўқ экан, боравер. Вақт зиқ. Кўз очиб-юмгунингча тонг отади. Аммо у ёқда... — қария Рославл томонни имлаб кўрсатди, — масала ҳал бўлган кўринади. Отишма дярли тинди.

Қария гапини тугатмаган ҳам эдики, тун сукунати пораланди — шу яқин ўртада беаёв отишма бошланди. Рамазоннинг ичига чироқ ёқилгандек бўлди. Енгил тин олди. Демак, масала ҳал этилганича йўқ, бизникилар тирик, улар душман билан олишяпти!

Рамазон тез-тез юриб Федотовга яқинлашди. Аста туртиши билан у чўчиб уйғониб, қўли беихтиёр чўнтагига югурди.

— Кетяпман, — деди Рамазон паст овозда.

— Ҳа, ҳа, тезроқ бор. Пакетни ол. Менга бошқа граната бер. Қсмандирнинг фамилияси эсингда, а? Пакетни шахсан ўзига топшир. Агар у... шаҳид кетган бўлса, унинг ўрнидаги командирга бериб, тилхат ол.

Ярадорнинг хаста овози ўзгариб, буйруқнамо, қатъий гапириши Рамазонни яна ҳайрон қолдирди. Аммо нима учун шундай эканини ўйлашга вақти йўқ эди. Шу сабабли гранатага боғланган пакетни чўнтагига солиб ўрнидан турди. Тил бесуюк эмасми, барибир гаши келганини яширмади:

— Федотов, дейман, буйруқ беришга уста экансан, а?

— Қўй энди, ҳозир майдалашиб ўтирадиган вақт эмас. Сен бир нарсани — Ватанга қасамёд этганингни унутма. Пакет зинҳор душман қўлига тушмаслиги керак, уқдингми? Агар... хуллас, сен ҳарбий одамсан. Ургатишнинг ҳожати йўқ.

— Буйруғингиз бажарилади, ўртоқ қўмондон,— деди Рамазон ярим ҳазил, ярим пичинг аралаш.

Федотов унга тикилиб қараб турди-да, Рамазон учун кутилмаганда майин оҳангда сўз бошлади:

— Иргалин, сен ўт-олов йигитсан. Эҳтиёт бўл.

Рамазон пулемётни Федотов ётган ерга судраб келди-да, гимнастёркасини тортиб, тартибга келтирди. Федотовнинг муомаласидаги ўзгариш гашига тегса ҳам ўзини тутди, гап таллашиб ўтирмади. Суминовни уйғотиб унга Федотовнинг милтиғи билан ўқларни тутқазди.

— Яна шу пакетми, падарига минг лаънат...— деди Суминов кўзларини уқалаб керишар экан.

Нефёдич уларни яланглик этагигача кузатиб қўйди. Ҳали ўрмонни кесиб чиқишга улгуришмаган ҳам эдики, орқадан нафаси тиқилгудек бўлиб Вася етиб келди.

— Ўртоқ командир,— деди у хафақон бир оҳангда,— бу қанақаси бўлди? Бувамни қоровул қилиб қўйиб, ўзинглар кетяпсизларми? Уни энди ким уйгача кузатади.

— Э, тирранча, сен етишмай турган эдинг!— деди Суминов жаҳл билан қўл силтаб.

— Вася, биз тезда қайтамиз. Барибир ҳозир уйга қайта олмайсизлар-ку.

— Роман амаки, менга битта граната беринг, немисларнинг кунини кўрсатаман.

Рамазон тошдек қотиб қолди: бу ёғи қанчадан тушди энди? Болага бақриб бўлмаса, қамаб қўйишнинг иложи бўлмаса? Ҳозир кўзига ҳеч нима кўрин-

майдиган пайт. Қишлоққа бориб бир балони бошлаши ҳеч гап эмас.

— Менга қара...— деди Рамазон чайналиб. Кейин талаванинг учини топиб, дадил гапира кетди:— Комсомолмисан? Жуда соз! Смирно! Жанговар буйруқни эшит: Бу ерда — қизил аскар яраланиб азоб чеклпти. Қари Нефёдич бир қўли билан уни ҳимоя қилиши қийин. Сен ўша сафда бўлишга мажбурсан. Уларда пулемёт, маузер, граната бор. Фамилиянг нима?

— Комаров. Комсомолга шу йил, февралда қабул қилишган,— деди қаддини ғоз тутиб турган Вася.

— Гап бундай, ўртоқ Василий Комаров. Биз қайтуғунимизча ярадорни ва Нефёдични қўриқлаш сенга топширилади. Тушунарлими? Узоққа бориш ман этилади. Гуруҳ жойлашган ер сир тутилсин. Мен сенга ўт очувчи қурол беролмайман. Аммо... Суминов, милтиқни берчи...

— Эсинг жойидами?

— Бериб тур, деяпман!— Рамазон милтиқ найзасини олиб Васяга узатди.— Ма, ушла. Энди буйруқни бажар.

Вася аскарлардек шашт билан орқасига ўгирилиб, найзасини ўйнатганча изига қайтди. Рамазон унинг орқасидан қараб қолди.

Ниҳоят сўнгги марра сари яқинлашиб қолишди. Штабга тезроқ етиб олишса бас, пакетни топширадилару ротага қўшилиб чинакам жанг бошлайдилар. Бунақанги биқиниб юришлар барҳам топади. Кун бўйи Рамазон жон олиб-жон бераётган биродарлари қаршида ўзини айбдор деб билиб, виждон азобида қийналаётган эди. Манзил яқинлашгани сайин бу азоб исканжасидан қутулиб ўзини енгил ҳис эта бошлади. Бироқ кутилмаганда яна капитан Соколовнинг талабчан, қатъий қиёфаси унинг кўз олдида гавдаланди. Бирдан юраги сиқилди. Назарида, шаҳидларни у азал-азалдан биладигандек, улардан ўзга яқин сдами бўлмагану ҳаммаси жон бериб бу ёруғ дунёда якка-ёлғиз қолгандек туюлди. Тез орада полкига қайтади. Бироқ кетар олдидан Васянинг мовий кўзларига, Нефёдичнинг ғамгин нигоҳига тик боқа олармикин? Улар учун қасос олмай қандай кетади? Йўқ, уларни ғамга ботириб жўнаш номардлик бўлади. Қасос, ҳа, фақат қасос билан дардларига малҳам қўйиш мумкин. Қасос қасди-

нинг бу қадар тез виждон амрига айланиши Рамазонни яна руҳий эзилиш ботқоғидан олиб чиқди.

Юрагининг «Қасос!» дея тепишидан мамнун бўлган Рамазон қадамини янада тезлатди. Бугун жуда кўп вақт йўқотди. Тезроқ, штабга тезроқ етиб бориш керак. Ун беш қадамча орқада қолган Суминов жон койитай ҳам демайди.

Улар шу зайлда, жимгина ярим соатча юришди. Ўрмон пойига етгач тўхтаб, буталарни паналаб катта йўлга қарашди. Дам ўтмай йўлнинг ғарб томонида пиёдалар ўтирган машиналар, бронетранспортёрлар кўринди.

— Иккитагина «максим» бўлгандамиди, — деди Рамазон афсус билан.

Суминов: «Бу жинни бўлганми ўзи», деб ғижиниб қараб қўйди:

— Жонингдан тўйганмисан?!

Колонна ўтиб бўлгач, Рамазон шеригининг биқинига туртиб, имлади-да, жавоб кутмай югуриб кетди. Беш-олти қадам ташлаб йўлни кесиб ўтди-да, ариқ ичига ётиб олди. Аммо Суминов ҳадеганда кўринмади. Қаёқда қолди бу Қамишсурнай, бир ёмон ният қилмадимикин бу падарлаънати.

— Суминов! — деб бақирди Рамазон ғазаб билан. Бу орада яна мотор овози эшитилди. Ана шундан кейингина Суминов бу томонга ўтди. Колоннадан қолиб кетган машина яқинлашарди. Рамазон гранатани қўлига олди.

— Ёт! — Рамазон шундай деб бақирди-да, қадини кўтариб, гранатани машина томон иргитди.

Граната портлаб машинанинг олди учиб кетди. Шунда ҳам у бир оз юриб борди-да, сўнг алангага бурканди. Рамазон билан Суминов қадини букканча ўрмон ичкарасига кириб кетишди. Бир чақиримча йўлни тўхтовсиз югуриб ўтишди. Нафаслари қайтиб, қолдан тойиб майса устига чўзилишлари билан Суминов шеригини исканжага олди:

— Қип-қизил ўпка экансан-ку! — деди у жаҳл билан. — Ўша машина энангнинг маҳрига тушган эканми? Таппа босишса нима қилардинг?

— Ҳайронман, бирдан шундай бўлиб қолди, — деди Рамазон ўзини оқлашга тиришиб. У бемаъни иш қилганини англади, аммо шу заҳоти айбини бўйнига

олгиси келмай ҳамроҳига қараб бақриб кетди.— Тоқатим тоқ бўлди, билдингми? Қачонгача қўрқиб, биқиниб юрамиз? Бу итваччаларни тишлаб, тимдалаб бўлса ҳам поралаб ташлаш керак!

— Тишлаб... тимдалаб эмиш...— Суминов шундай дедию шарт ўгирилиб, бағрини ерга берди-да, пешонасини майсаларга тираб жим қолди. Бироқ бўғзига қадалиб келган йиғини тўхтата олмади.— Етар, бас! Бошқа чидай олмайман! Агар кучлари етганда... тўхтатишарди. Россия барбод бўлди! Тамом!

Рамазон ҳамроҳининг асабий бақриқларини эшитиб, довдираб қолди. Тилига на овунтирувчи, на бу гапларни инкор этувчи сўз келди. Суминов эса сукут аломатини ризо деб билибми, бақираверди:

— Нима, кўзинг кўрмаяптими! Ақлингни йиғ. Қара, бу кучга тенг келадиган қудрат қани? Нимага жимиб қолдинг? Ҳа, немислар айтгандек, ҳаммамизга капут!

Суминов яна йиғлай бошлади. Рамазон ирғиб ўрнидан турди-да, уни ёқасидан олиб кўтарди ва бор кучи билан юзига тарсаки туширди.

— Эҳ, мараз!

Бехосдан унинг қўллари титраб кетди.

Нафратдан бўғилди. Юзтубан ётганча ҳиқиллаб, тинимсиз ўт чангаллаб юлаётган ҳамроҳига хазар билан қаради.

Энди нима қилиш керак? Бу ҳезалакка энди қандай ишонсин? Афтидан, тузукроқ жангга рўпара бўлмаган кўринади, шунинг учун дарров думини қисяпти. Балки шу тошгача умуман ўқ узмагандир. Қисмларига қўшилгунга қадар қаерларда писиб юрганини ким билиб ўтирибди... Йўқ, йўқ, жуда унчалик эмас. Жанг кўрган йигит экани аниқ. Фақат асаблари бўш экан. Кун бўйи бир арава нохушлик бошига ағдарилиб ўзини эплаёлмай қолди. Шунақа тушкунликка мойил одамлар ҳам учраб туради. Танлаб, танлаб ҳамроҳининг тозисига учрабман, илож қанча? Рамазон шу фикрлар билан ғазабини жиловлади. Бу орада Суминов қаддини кўтариб ўтирди. Кўз ёшларини қўллари билан артиб, ўрнидан қўзғалди.

— Кетдик, дам ҳам олволдик,— деди у худди Рамазоннинг фикрларини тасдиқлагандек.

Индамай йўлга тушдилар. Аммо Рамазон жим кетишга чидай олмади. Гапни узоқдан бошлади.

— Бир жиҳатдан қараганда... Сен ҳақсан. Ҳозир улар биздан кучлироқ. Борадиган ерига бориб қолди. Сен у ердагилар...— Рамазон кўрсаткич бармоғини сурмаранг осмонга ниқтади,— мудраб, пашша қўриб ўтирибди, деб ўйлаяпсанми? Йў-ўқ. Бекорга қўйиб беришмайди. Тез кунда биз ҳам эзишни бошлаймиз. Шундай эзамизки, қовурғаларигача қисирлаб, дунёга келганларига пушаймон ейдилар.

Суминов унга жавоб бермади. Муштини пана қилиб йўталиб қўйди-да, индамай кетаверди.

— Сен уларнинг сиртига қарама. Сирти ялтироқ. Аммо думини бир босиб олсак борми, қочгани жой тополмай қолади. Сен каллангдаги бемаъни фикрларни чиқариб ташла. Жангчимисан ўзинг ё хотинчалишмисан?

— Биз сиёсий ўқишда эмасмиз. Фалсафа сўқмай юравер.

— Шу пакет қўлимизни ипсиз боғлаб турибди. Эгасига топширамузу чигалларни бир ёзамиз. Нима дединг?— Рамазон ҳамроҳининг билагини аста қисди. Суминов қўлини силтаб тортди.

... Ниҳоят, манзилга етдилар. Кажавасидаги пулемёт мажақланган мотоцикл, мина қутилари, майдонда сочилган қурооллар, чўғ бўлиб турган бронетранспортёрлар — бу ерда яқингинада даҳшатли жанг бўлганидан далолат берарди. Бизникилар ўрмонга чекинган кўринади. Немислар эса, ҳар ҳолда ҳал қилувчи зарбани кундузи беришга қарор қилгандир.

Улар майдонни кесиб ўтишлари билан бута орқасидан: «Тўхта, ким келяпти», деган овоз эшитилди. Жавоб беришга улгурмасларидан уларни беш-олти қизил аскар ўраб олди. Қовурғаларига бир неча найза қадалди.

— Бизга дивизия командири керак,— деди Рамазон аскарларнинг юзини кўришга ҳаракат қилиб. Лекин қоронғида уларнинг юз-кўзларини ажрата олмади.— Унга пакетни беришимиз керак.

— Қаёқдан, қайси қисмдан? Ҳужжатларинг?

Илонизи сўқмоқдан ўрмон ичкарасига бошладилар. Узоқ юрдилар. Ниҳоят ағдарилиб ётган дарахтлар ёнига шошқич тикланган муваққат чайла рўпара-

сидан чиқдилар. Чайладан боши бинт билан боғланган майор чиқди. Рамазон ғоз туриб честь берди-да, муд-даосини айтди.

— Генерал оғир яраланган, ҳушсиз ётибди... Унинг вазифасини ҳозирча мен бажаряпман. Фамилиям Орлов. Мана, ҳужжатларим.

Рамазон унга пакетни узатди.

— Ҳа... Пакет анчагина саргузаштга гувоҳ бўлган кўринади,— деди майор пакетни гранатадан айқирар экан.— Лекин фойдаси тегармикин...

Орлов қўл фонари ёруғида хатни бир неча бор ўқиб чиқди. Кейин ўйга ботиб, у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Сўнг Рамазонни четга тортди-да, қўшни қисмларнинг аҳволини, йўлда кўрган-кечирганларини суриштирди. Соколовнинг ҳалок бўлганини эшитиб қаттиқ изтироб чекди.

— Хизматинг учун раҳмат. Бир оз дамингни ол, кейин орқангга қайтасан. Демак, Федотов ярадорми?

— Ҳа, уни ўрмонга ташлаб келдик. Мутлақо юролмайти. Уни дивизияга олиб келишга рухсат беринг, ўртоқ майор. Иккита қизил аскарни қўшиб юборсангиз, тонг отаргача улгураамиз.

— Дивизия дейсанми? Дивизиянинг номигина қолди. Чиқса беш юз аскар бордир. Икки соатдан сўнг жанг бошланади. Ериб чиқишимиз керак. Федотовни ўйлашга фурсат йўқ, тушунаяпсанми?

— Унда нима қиламиз?

— Сени тушуниб турибман. Пакетда ҳам лейтенант Федотов дивизияда қолиши керак, дейилган.

— Лейтенант? Қанақасига лейтенант ахир, у оддий аравакаш-ку?

— Ҳа-я, рост, мен нима деб додираяпман, чарчабман шекилли?— деди майор гарданини қашиган бўлиб.— Ҳар ҳолда гап унинг ким эканида эмас. Аравакашми, генералми, барибир ёрдам беролмаймиз. Дивизиянинг аҳволи оғир. Кечаги жангдан кейин вазият кескин ўзгарди. Мудофаа иншоотларини ташлаб чекнишга мажбур бўлдик. Олдинда яна ҳам даҳшатлироқ жанглар турибди. Узимизнинг ярадорларни қайга қўйишни билмай гарангмиз.

— Биз у билан қаёққа борамиз?

Рамазон ҳолдан тойган майор билан талашиб-тор-

тишишининг фойдасиз эканини, бу ердан тезроқ кетиш кераклигини тушунди.

— Сизларга ҳам қийин, тушуниб турибман. Лекин Федотовни деб ҳужумни бекор қила олмайман. Гап бундай, сиз Федотовнинг олдига қайтиб, вазиятга қараб иш тутинг. Боринг. Омадингизни берсин.

— Сизга ҳам омад ёр бўлсин, ўртоқ майор.

Майор қўл фонарини Рамазонга бериб, ёритиб туришни илтимос қилди. Аввал пакетни олгани ҳақида тилхат битди, сўнг Рамазон билан Суминовнинг исм-шарифини, қисмини ён дафтарчасига ёзиб олди.

— Тезроқ йўлга туш, Иргалин. Жанг бошлангунга қадар изларингга қайтишга улгуришларинг керак.

Рамазон Суминовни шу ерда қолдирмоқчи бўлиб, энди гапга оғиз жуфтлаган эди, майор старшинани чақириб, «Меҳмонларни кузатиб қўйинг», деб буюрди. Старшина уларга сафар халта тутқазди.

— Тамадди қилиб оларсизлар,— деди у.

— Раҳмат, старшина. Менга қара, бизга озгина ўқ беролмайсанми, а. «Дегтярев»га иккита магазин бўлса ҳам майли, маузерга ҳам...

— Ўқ дейсанми... Ўқ ҳозир отлиққа ҳам йўқ. Кўпчилик ўлжа қурол билан жанг қиляпти.

...Икки қизил аскар уларни ялангликка қадар кузатиб қўйди. Жимгина хайрлашди-да, яна қоронғилик қаърига сингиб кетди.

Пакет эгасининг қўлида қолгач, Рамазон жуда оғир юкдан халос бўлганини ҳис этди. Елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Айни чоқда бадани чарчоқдан эзилди. Оёқларида дармон қолмади, боши тарс ёрилай деди. Оёқнинг зириллашию бошнинг лўқиллаши ўткинчи бир хасталик. Тез орада жанг бошланади. Яна қанча йигит шаҳид кетади... Тўрт мучали соппа-соғ бўлишга қарамай Рамазон билан Суминов жангни четлаб ўтади. Аъзойи баданнинг оғришига чидаш мумкин, аммо яна ҳуружга кирган виждон азобига дош бериш мушкул эди.

Узоқда тўплар гумбурлайди, осмон ёғдуга бурканади, аммо бир лаҳзада қоронғилик ҳукмига измини бериб қўяди. Дам-бадам отилган мушакларнинг сўниқ нури мунгайган ўрмон устини эринибгина ёритиб туриб, у ҳам қоронғиликка ем бўлади. Катта йўлда эса

ҳаракат тинмайди. Душман қурол-яроғи худди ердан қайнаб чиқаётгандек — кети кўринай демайди. Қандайдир ваҳший бир қудратдан дарак берувчи бу қурол оқими киши руҳини исканжага оларди, юрагига ваҳм соларди.

Қирқ биринчи йилнинг баҳорида ҳарбий хизматга чақирилган биринчи курс талабаси Рамазон Иргалин ваҳимага измини тутқазиб қўядиган ёшдан ўтган эди. Мамлакат тақдири билан ўз тақдирининг чамбарчас боғланганини англасанг, даврнинг нақадар суронли эканини ҳис этасан. Ёки... Йўқ, ўзгача бўлиши мумкин эмас. Ватан тақдири — сенга боғлиқ, сенинг тақдиринг эса Ватаннинг эртасига, келажагига боғлиқ. Рамазон буни яхши тушунади, лекин хаёлига қуйилиб келаётган жавобсиз саволлар оқимини тўхтата олмайди.

Саволлар беҳисоб, турли-туман. У барчасига жавоб топгиси келади, жилла бўлмаса аниқлик киритмоқчи бўлади. У баъзилар сингари: «Биз кичкина одаммиз, масалани юқоридагилар ҳал қилади», деб виждонини қийноқлардан ҳоли қилиб қўя олмасди. зиммасидаги масъулиятни бир зум ҳам унутмасди. Шунингдек, ғалабага бўлган ишончи бир нафас ҳам хира тортмасди. Лекин кутилаётган онга қачон етажagini билмасди. Снёсий машғулот пайтларида: «Кам қон тўкиб, ғалабага эришамиз», дейишарди. Кўпроқ қон эвазига ҳам душманни тўхтатишса эди... Рамазон-ку ёш, қони қайноқ, билагада кучи бор, айиқ билан теппа-тенг олишадиган сиёқи бор. Қолаверса, нияти покиза. Бошига ҳар қанча мушкулот тушса ҳам дод демайди. Хўш, Суминовга ўхшаганлар-чи? Кучли ва бешафқат душман билан юзма-юз бўлиб, унинг қуролли оқимини кўриб юраги орқасига тортган, ишончи сўнган одамларни нима кутади? Охир-оқибат улар буткул тиз чўкиб қолмайдиларми?

Тўғри, душман пайт пойлаб, куч тўплаб туриб, писиб ётиб, қўққисдан ҳужум қилди. Яна бир ой, боринг, икки-уч ой зўр берар. Бир кунмас бир кун ҳансираб қолар-ку, ахир. Ана ўшанда қисилиб бораётган пружина қўйиб юбориладию, Гитлер деганлари сичқоннинг инини минг тангага ҳам тополмай, сарсон бўлади. Нафсиламбрни айтганда бу ўз-ўзидан, осонгина амалга ошадиган иш эмас. Рамазон юрагидаги истакни ҳақиқат деб билаётганини яхши тушунади. Лекин қайси

бир ўн тўққиз ёшли йигит воқеалар оқимини ўзи истаган йўналишга бурилишини истамайди?

Стратегия масалаларни бўйича хаёлини эгаллаган ёруғ фикрлар Рамазоннинг анча кўнглини тинчлантирди. У ҳурпайганча орқароқда келаётган Суминовга қаради.

— Ҳечқиси йўқ, оғайни, пешонамизда шундай синов бор экан, сув келса симириб, тош келса кемирамиз. Қайси бир донишманд: «Бахтиёрлик ичра сен бахтсизликка учрашдан қўрққил», деган экан. Ҳафтада ҳайит, кунда байрам бўлавермайди, тўғрими? Шунинг учун ҳам...

Рамазоннинг гапи оғзида қолди: кучли отишмадан тун сукунати пораланди. Осмонга ранго-ранг мушаклар отилиб, отилаётган ўқлар қоронғилик бағрида ўтли из қолдириб, визиллаб учди. Дивизия ҳужумни бошлади. Рамазоннинг юраги ҳаприқди. Отишма овозига қулоқ тутди. Ўзича: «Мен ўша ерда бўлишим керак эди», деди-да, афсус билан бош чайқаб юриб кетди.

Федотов уларни бедор кутаётган эди. Рамазоннинг келганини билиб шошқич қурилган чайладан минг азоб билан чиқди-да, ялангликдаги тўнкага суяниб ўтирди. Йўлдаёқ мудрай бошлаган Суминов ҳеч нарсага қарамай ётдию уйқуга кетди. Нефёдич билан Вася сал нарироқдан жой олишди.

— Хуллас, буйруқ бажарилди,— деди Рамазон енгил тин олиб. Кейин ўзи сезмаган ҳолда, беихтиёр: «Пакет топширилди, ўртоқ лейтенант», деб қўшиб қўйди.

Федотов кулимсираб қўйди.

— Генерал оғир яраланибди. Унинг ўрнига майор Орлов командирлик қилаётган экан.

Федотов, «бунинг унчалик аҳамияти йўқ», дегандек бош ирғаб қўйди. Тамаки тутатди. Кейин майда-чўйда нарсаларгача сўраб-суриштирди.

— Демак, қуршовда қолибмиз-да,— деди у Рамазоннинг сўзларини диққат билан тинглаб.

— Ҳа, шундай бўлиб қолди. Мен сизни дивизияга олиб келай десам, майорнинг эшитгиси ҳам келмади. Бир жиҳатдан уни айблаб ҳам бўлмайди. Бу аҳволда дивизияда нима қилардингиз?

Лейтенант жавоб бермади. Унинг бир нуқтага нигоҳини қадаб босим чекишидан изтиробга тушганини

пайқаш мумкин эди. Рамазон унинг хаёллар тузоғидан халос бўлишини тоқат билан кутди. Ниҳоят, лейтенант бир қарорга келиб, гап бошлади:

— Энди бундай қиламиз, дўстим Иргалин,— деди лейтенант ишончсиз бир оҳангда.— Бу ерда қолишим лозимлигини тушунган бўлсанг керак. Агар дивизияга етиб олганимда ишимиз рисоладагидек битарди. Русларда: «Бахти қароликдан бебахтликнинг ўзи асради», деган мақол бор. Энди вазият ўзгарди. Сен вазифангни бажардинг. Энди бориб дамингни ол. Кейин Суминов икковинг ўзимизникилар томонга жўнайсизлар.

— Йўқ, бунақаси бизга тўғри келмайди, ўртоқ лейтенант,— деб астойдил эътироз билдирди Рамазон.— Мен ярадор одамни ташлаб кетолмайман. Ўзингиз вазият ўзгарди, деяпсиз-ку. Демак, мен сизнинг ихтиёрингизга ўтаман.

— Сен ҳам менга ўхшаб полиз қоровули бўлмоқчимисан?— деди Федотов гапни ҳазилга буриб. Бу гап Рамазоннинг юзига шапати бўлиб урилди.

— Ўртоқ лейтенант, айбдорман, ким билиб ўтирибди...

— Хижолат бўлмай қўя қол, ҳазиллашдим. Ўтган ишга салавот. Лекин бу ерда қолишинг сира ҳам мумкин эмас. Меҳрибонлигинг учун раҳмат. Менинг ўз вазифам бор, тушуняпсанми, ўз вазифам! Сен... менга халал беришинг мумкин. Бу ёғидан хотиржам бўл. Уч-тўрт кундан кейин ярам битади.

— Худо хоҳласа...

— Худонинг хоҳишини кутсанг, кун кеч бўлмас экан. Яна бир нарсани унутма: қисмга қайтгач, менинг бу ерда қолганимни тирик жон билмаслиги шарт.

— Тушунарли, ўртоқ лейтенант.

— Энди дамингни ол.

— Ўртоқ лейтенант, агар мумкин бўлса, бир нарсани сўрамоқчи эдим... Капитан Соколов қанақа одам эди?

Федотов дарҳол жавоб бермади. Хотиралар оқимига бир оз майлини топшириб, сочини силаган бўлди.

— Яхши чекист эди,— деди ниҳоят дардли овозда.— Гражданлар урушида, кейин Испанияда жанг қилган. Яна саволлар борми? Бўлмаса, дамингни ол.

Қаттиқ ҳориган бўлишига қарамай, Рамазоннинг кўзига уйқу келмади. Янтоқ устида кўйлакчан ётган-

дек, ҳали у ёнга, ҳали бу ёнга ағдарилаверди. Кун бўйи кўрган-кечирганлари ҳарир парда ортига ўтиб, гўё тушга айланди. Энди ҳаёлини Федотов эгаллади. Рамазон лейтенантнинг вазифасини аниқ билмас, фақат тахмин қила оларди. Унинг учун бир нарса ойдин эди: бунақанги ишга анойи одамларни юборишмайди. Гуруҳ-гуруҳ бўлиб, биқиниб, писиб ўтиш бошқа. Бу ерда иш ўзгачароқ: хавф-хатар соядек илашиб юрган вазиятда ҳаммаси учун бир ўзинг жавоб беришинг керак. Қўлтигинга кирадиган одамнинг бўлса-ку, бу хатарлар бир нави. Бўлмаса-чи? Федотов ҳам анойи эмас экан. Ўзини аравакаш қилиб кўрсатиб, Рамазоннинг маза-матрасиз гапларига чидаб келганини айтнинг.

Отишма овозлари тобора мащриқ бағрига сингиб борарди. Моторларнинг наъраси ҳам эшитилмай қолди. Дўзахга айланган жанггоҳда нималар содир бўлди, кимлар тирик қолди, кимлар бағрини совуқ ерга бериб ётибди, дивизиянинг қанча жангчиси ёриб ўтди экан? Рамазоннинг полки ҳозир қаерда экан?

Уйлар бир уюм ип каби чувалашиб кетган. На боши бор, на схири. Бир чигални ечсанг, иккинчиси чиқиб туради. Дам кўз олдида кейинги кунлар ичи бўлиб ўтган жанглар, жон олиб, жон беришлар гавдаланади. Дўстларининг жилмайишлари, маъюс чеҳралари, имо-ишоралари... худди яшин чақнагани мисол нигоҳида намоён бўлади. Уйлар уни тобора орқага тортади. Энди уруш йўқ. Ҳатто эшитганда баданга титроқ юритувчи бу ибора ҳали одамлар тилига ҳам кўчмаган. Осуда дамлар. Қадрдон овули. Казаяк дарёсининг роҳатбахш соҳили. Сўнг — шаҳарнинг бесаранжом кўчалари. Қишлоқ хўжалик институти... Кириш имтиҳонларидан сўнгги ташвишли, беором кечалар... Кира олармиканман, деган ўйда бедор ўтган тунлар...

Буларнинг ҳаммаси ўнгида бўлганмиди ё бу лахтак-лухтак хотираларни тушида кўрганми?..

Тонгда дарахтларнинг қилтириқ шоҳларини тебратиб салқин шабада эсди. Кейин осмон чокини сўкиб, ўрмонни лаҳзалик нурга чўмдириб яшин чақнади. Ём-ғир ёға бошлади. Рамазон шинелига бурканиб олди. Шу онда ўзини тубсиз жарда қолгандек ҳис этди. Момақалдироқ алла ўрнини босдими, ҳар нечук тезда қаттиқ уйқуга кетди.

У қанча ухлаганини билмади. Уйғондию анча те-

тиглашганини ҳис қилди. Шинелни чаққон олиб ташлади. Қуёшнинг тигсимон нурлари покиза дарахт шохлари, барглари орасидан йўл топиб майсага қўниб турган томчиларга жило беради. Қушлар чуғури авжга минган. Осудалик. Худди тоғги ёмғир фақат япроқлардаги ғуборни эмас, балки бутун ташвишларни, энг муҳими — урушни ҳам ювиб кетгандек Рамазон ирғиб ўрнидан турди-ю ҳайратдан қотиб қолди. Чайланинг изи ҳам йўқ. Федотов пулемётни орқалаган, қўлида таёқ. Сафарга шай бўлиб турибди. Сал нарида халта кўтарган Нефёдич. Вася найзани ханжар сингари осиб олган. Суминов эса кўринмасди.

Кечаги шубҳаларини эслаб Рамазоннинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Суминов қани?..— деди у жонҳолатда.

— Бу итваччанинг қаёққа ғойиб бўлганини худоси билмаса, бандасига номаълум,— деди Нефёдич қўл силтаб.— Икки соат бурун навбатчиликни мендан қабул қилиб олган эди. Худди ер юртгандай изсиз кетибди. От ҳам йўқ.

— Балки чор-атрофни текширгани кетгандир,— деди Рамазон ўз гапига ишонмаган бир оҳангда. Федотов эса гапни калта қилиб қўя қолди:

— Жойимизни ўзгартирамиз!

Рамазон юрган йўлида ўзини-ўзи лаънатлаб борди. Кечаги воқеадан сўнг бу Қамишсурнайдан кўз умаслиги лозим эди. Яна бу падар лаънатига раҳми келиб ўтирибди-я! Шайтон васвасасига учмаса, уни шундай мураккаб топшириқни бажаришга ҳамроҳ қилиб олармиди?! Қуёнюррак хотинчалиш пайт пойлаётган экан-да? Агар чиндан ҳам қочворган бўлса, қайдадир сичқоннинг инини ижарага олиб писиб ётади ё милтиқни ташлаб, қўлларини кўтариб немисларга бўйин ётади.

Улар икки соатча чакалакзор оралаб юриб, ниҳоят гир айланаси қалин дарахтзор билан ўралган ялангликка чиқишди. Қўноқ учун бундан ўзга қулайроқ жой топиш мушкул эди. Шунинг учун муҳокама қилмаёқ ҳамма чайла қуришга киришди. Аввал ағанаган дарахт ғўлалари терилиб устига қайин шохлари тўшалди. Сўнг эгилувчан новдалардан чайланинг «қовурғаси» тиклангач, шу яқин орадаги ботқоқда қийраб ётган қамишлардан ўриб келиб, устини ёпдилар.

— Энди қишлоқни зиёрат қилиб келсам ҳам бўлади,— деди Нефёдич шошилиб.

Вася бу гапни эшитиб ирғиб ўрнидан туриб кетди. Баҳс бошланди. Узоқ давом этган можародан сўнг бир битимга келишди: Вася қанчалик ўжарлик қилмасин, у Федотов билан қоладиган, Нефёдич қишлоққа кириб чиқишга уринадиган, Рамазон эса уни кузатадиган бўлди.

— Қадамингни билиб бос. Ҳовлиқма,— деди Федотов. Кейинги дақиқалар ичи бу гапни иккинчи бор эшитишдан Рамазоннинг ҳамияти жиндек озор чеккан бўлса-да, сир бой бермади. Федотовни: «Хотиржам бўлинг», деб тинчитди. У Нефёдични кузатиш баҳонасида Суминовнинг изини топиш илинжида йўлга тушди.

Федотов уларнинг орқасидан анчагина қараб қолди. У ўз ёнига ўзи қоврилиб ўтирарди. Суминовнинг қочиши фақат ҳарбий ингиномнинг бузилиши эмас. Бу воқеанинг замирида нохуш гаплар ётади. Рамазон, «у ёқбу ёқдан хабар олгани кетгандир», деб вазиятни юмшатмоқчи бўлгани билан, лейтенант унинг қочиб кетганига амин эди. Ўз хизматига, бурчига, қасамёдига ўта содиқ бўлган Федотов қочоқни ўз вақтида пайқаб, чора кўрмагани учун ўзини айбларди. Ҳар ҳолга бу яхшиликка олиб бормади. Ҳатто немислар ўрмоннинг тит-питили чиқариб тинтиб чиқишлари мумкин.

Федотов нигоҳини бир нуқтага қадаганча ўйларига банди бўлиб ўтирар, унинг қатъий, совуқ чеҳрасига қараб-қараб қўяётган Вася гап очишга журъат этмасди.

...Бир оз юрганларидан сўнг Рамазон қариянинг тун ичи ўзини анча олдириб қўйганини сизди. Нефёдич бошини ҳам қилганча аранг қадам босарди. У дам-бадам тўхтар, ўйга толгандек бўлар, сўнг худди калима келтиргандек бир сўзни қайтарарди.

— Эҳ, Настя, Настя! Сени асрай олмадим. Энди то қсра ерга киргунимча тинчим бўлмайди...— Қариянинг пичирлаб айтган бу сўзлари Рамазоннинг қалбига ўқдек қадалар, у аламдан инграб юбормаслик учун тишини тишига қўярди.

Афтидан, Нефёдич набирасининг олдида ўзини тутган экан. Мана энди ёнида Вася бўлмагани учун бутун эркини гамига бериб қўйди. У биринчи дуч келган тўнкага ўтирди-да, бошини мушtlари орасига олди. Рамазон унга яқинлашиб тасалли беришни ҳам, жим ту-

ришни ҳам билмай гаранг бўлди. Ниҳоят, Нефёдич чуқур хўрсиниб ўрнидан турди.

— Қариганда одам шунақа бўлиб қоларкан. Хафа бўлма, бўтам.

Бир зумда Нефёдичнинг қарашлари ҳам, юриши ҳам тетиклашди. Рамазон унинг бир қарорга келганини сизди. Қишлоқнинг қораси кўрингач, қария тўхтаб, ҳамроҳига ўгирилди:

— Ҳов анови бужумни кўряпсанми?

Рамазон тасдиқ ишорасини қилди. Кеча Вася худди шу дарахтдан туриб уни чўчитган эди. Энди дарахтнинг баргларидан асар ҳам қолмаганди. Барглар, нозик сурхлар куйиб, дарахт танаси қорайиб, худди худога нола қилиб чўзилган қилтириқ қўлни эслатарди. Кеча Рамазон паналаган уй ҳали ҳам тутарди. Печь трубази сўнган ҳаётга қўйилган мақбарадек қорайиб турисди.

— Кўряпсанми? — деди Нефёдич. Бу сафар унинг хирилдоқ овозида таҳдид оҳанги бор эди. Кўзлари ғазабнок чақнарди.

— Кўряпман,— деди Рамазон паст овозда.

— Раисимиз Семён Ивансвич... Скоробогатов... Кузнецов... Соколов... ҳаммаси правление аъзолари эди. Ҳаммаси коммунист эди. — Нефёдич нигоҳини дам у, дам бу тутаётган уйларга тикиб, қурбонларни бир-бир санарди. — Бир кунда шунча ваҳшийлик қилибди, итнинг боласи...

Кўча худди кечагидек кимсасиз эди. Сукут худди баргга илиниб турган шудринг томчиси каби титраб-титраб гуларди. Қишлоқ ваҳима билан нафас ютган, унинг бу жимлигида қайғу ҳам мужассам эди. Афтидан, немислар қиладиган ишларини қилиб, яъни уйларга ўт қўйиб, сдамларни отганлару йўлларида қолмаганлар. Қишлоқ қўққисдан зарб еб, ўзига келолмаётган одамга ўшарди. Сукунатга ишонмаслик — урушнинг беаёв қонуни. Ҳар ҳолда коммунистларнинг уйини шу ерликлардан бири кўрсатган. Немислар анойи эмасдир. «Янги қонун»ни жорий этиш учун кимнидир қолдирган бўлишлари керак. Нефёдич қишлоққа киргудек бўлса сотқинларнинг тузоғига тушиши мумкин. Рамазон худди шундан чўчирди.

— Бобо, қишлоқда яна кимингиз бор. Бирон... қариндошларингиз, яқинларингизми...

— Федоровканинг ярми Комаровлар. Қўшнилари-дан хабар олай. Татьяна Ивановнакига кириб чиқаман. Сен шу ерда тура тур.

— Бирга борамиз,— деди Рамазон буйруқ оҳангида,— қўшнингизни оғилхона этагига чақиринг.

Нефёдич олдинга тушди. Ун беш қадамлар орқанда Рамазон қуролини шай тутганча атрофга олазarak боқиб келарди.

Улар қўрғоннинг орқа томонидан келиб тўхташди-да, ичкарига бир оз қараб туришди. Сўнг Нефёдич эшикни шашт билан очиб, ҳовлига кирди. Уй зиналаридан кўтарилиб, пешайвонга чиқди-да, эшикни тақиллатди. Дам ўтмай эшик оғзида йиғидан кўзлари қизарган, ўрта ёшлардаги ранглар аёл кўринди. Қарияга энди дардини тўкиб соламан, деганда Нефёдич: «Жим бўл», деб ишора қилиб, изига қайтди. Аёл йиғламсираганча унга эргашди. Оғилхона ортига ўтиб Рамазонни кўргач, саломлашишни ҳам унутиб, айтиб йиғлай бошлади:

— Қиёматли қўшнимдан айрилиб қолдим. Вой худойим, жаннати қўшнимни қайси гуноҳи учун жазолади экан. Бечора Настя холагинам! Улдиришлари етмагандек, бу йиртқичлар оловга ҳам ташлашди! Куйиб кул бўлди холагинам! Бу қанақанги қиёмат ўзи, худо бизнинг бошимизга қандай балони юборди!..

Нефёдич тишларини гижирлатиб, эшикни беихтиёр равишда маҳкам ушлаб олди. Қандайдир бўғиқ, титроқ овоз бағридан отилиб чиқди:

— Татьяна Иванова, бор гапни айт. Ҳаммасини айт!

— Немислар машинаю мотоциклларига ўтириб энди жўнамоқчи бўлиб туришганда, кетиб қолган фельдшеримиз ё осмондан тушдимиз, ё ердан чиқдимиз, билмай қолдим. Пешонамизнинг шўри экан-да, назаримда, алвасти қайси юрглардадир дайдиб юрган фельдшерни излаб топиб, бошимизга бало-қазо ўрнига олиб келиб ташлаганга ўхшайди.— Аёл йиғидан ўзини тўхтатишга ҳаракат қилар, аммо қалбидан отилиб чиқаётган фарёдни тўхтата олмасди. Фақат қовоқ уйиб турган қарияни кўргач, ўзини бир оз босиб, ҳикоясини давом эттирарди.— Одам олasi ичида экан. Эсингиздами, қандай хушмуомала, ширинсўз эди. Ҳамманинг ҳаваси келарди. Кеча кўриб, кўзларимга ишонмай қолдим.

Нақ қутурган итнинг ўзгинаси. Немисларнинг каттасига яқинлашиб бир нарсалар деди. Қўлини пахса қилиб ҳали у уйни кўрсатди, ҳали бунисини кўрсатди. Немисчада ҳам булбулигўё бўлиб кетаркан. Немиснинг каттаси бир нима деб бақирши билан ялмоғизлар фельдшер кўрсатган уйларга ёпирилдилар. Ойналарни синдириб, суриштириб ўтирмай ўқ ёғдирдилар. Даҳшатдан танамдан жон чиқиб кетай деди. Кейин ўт қўйдилар...

— Уй эгалари-чи? Уларга нима бўлди? — деди Рамазон аёлнинг сергаплигидан бўғилиб.

— Уларга худонинг ўзи раҳм қилган экан, айланай. Уларнинг ҳаммаси коммунист эди. Бало-қазонинг нафасини сезиб кечаёқ ўрмондан бошпана топишганди. Лекин икки киши... Ишқилиб, худо раҳмат қилсин уларни... Кузнецовнинг онаси бетоб ётган эди. Козловнинг синглиси ҳам уйда экан. Эшикни ёпиб...

Аёл яна кўз ёшига эрк бериб, гапиролмай қолди.

— Бас қил, улима, — деди Нефёдич қўпол бир тарзда. — Фельдшер қишлоқдами?

— Билмадим... Одамлар ўша уйга жойлашди, дейишяпти. Эшигининг олдида худди ўзидай қопагон ит бормиш. Унга рўпара бўлишдан худонинг ўзи асрасин. Тирик жонни яқин йўлатмасмиш. Сал нарсага милтиққа ёпишармиш...

Нефёдич аёлни гапиртиргани қўймади. Ёқасидан ушлаб силтай бошлади:

— Болта!.. Керосин!.. Тезроқ олиб кел!

— Нефёдич, эсингни йиғ, отагинам, отиб ташлайди. Кейин бизга ҳам тинчлик бермейди. Худо ҳаққи, ўзингни бос, Нефёдич!

Нефёдич уни қўйиб юбориб, саройга кириб кетди. Бир нафас ўтмай газабкок кўзлари чақнаган қария қўлида болта билан чиқди.

Рамазон бир ялиниб, бир буйруқ оҳангида гапириб, газабга минган қарияни тинчлантириб, болтани унинг қўлидан олди-да, уни напзор томон бошладик.

— Уруш кўрган одам ҳам шунақа бўладими? Будённийда жанг қилганман, дейсизу ўзингизни боса олмайсиз. Бунақа ҳам ҳар қандай одамни эс-ҳушидан айириб қўяди. Сизни айбситмоқчи эмасман. Лекин бунақа ишда шошилиб бўларканми? Сал у ёқ-бу ёққа қараб олишимиз шарт. Бу ҳар қининг уйда қай маҳал бўли-

шини билиш лозим. Ахир у аҳмоқ бўлмаса керак, гуноҳи учун оқибатда хун тўлашини билар. Озгина сабр қилсак, қопга тириклайин, худди мушук боласидек тикамиз, қўямиз.

Қария Рамазонга эътироз билдирмади. То қоронғи тушгунча нашазорда яшириниб ётишди. Татьяна Ивановна қишлоқ оралаб топган гапларни етказиб турди. Аммо бу янгиликлар ичида пичоққа илинадигани йўқ эди. Кун, уларнинг назарида, ниҳоятда чўзилди. Ниҳоят, оқшом чўка бошлади. Қоронғилик қишлоқ устига аста-секин губор сингари чўка бошлади.

Татьяна Ивановна бу сафар югуриб келди-да, хаво-тирини яширган ҳолда: «Фельдшернинг уйи олдида қандайдир арава турибди», деб пичирлади.

— Вақт етди,— деди Нефёдич қаддини ростлаб.

— Қизимни ўрмонга кузатиб қўйдим,— деди аёл уларга эргашиб келаркан.— У Вася билан бир кунда комсомолга ўтган. Анови кўппакнинг бундан хабари бор.

— Омон бўл, Таня, бирон кори ҳол юз берса, яхши-ёмон гапларимдан хафа бўлмай айбларимдан ўтиб рози бўлгин. Ўзинг ҳам ўрмонга кетсанг бўларди. Ҳозир мол-мулкни ўйлайдиган вақт эмас.

Кимдир эшикни тақиллатди. Татьяна Ивановна кўз ёшларини артиб изига қайтди.

Нефёдич билан Рамазон ғарамнинг орқа томонидан айланиб ўтиб, фельдшернинг уйига писиб келишди. Нафас ютиб ҳовлини кузатишди. Иккови ҳам кўчада бўзчининг моксидек у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчини қандай гумдон қилсак экан, деб ўйланиб қолишди. Ниҳоят, бир қарорга келган Рамазон Нефёдичнинг қулоғига шивирлаб: «То ишора қилмагунимча жилманг, соқчини йўқотишим билан уйга бостириб кирамиз», деди.

Рамазон уй деворига биқиниб, дераза томонга аста силжий бошлади. Энди деразадан мўралайман, деганда кўчада шарпа сезилди. Дам ўтмай дарвоза очилиб, олдинда йиғламсираётган икки аёл, орқароқда эса милтиғини елкасига осган соқчи кириб келди. Уй эшиги очилиб, одам қораси кўринди.

— Оҳ, ана, жононлар келишди. Йўлингизга тикилавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку!

Ичкарида узуқ-юлуқ куй эшитилди.

Соқчи сирень олдида тўхтаб бошини эгди-да, кафтларини пана қилиб тамаки тутатди. Ичкаридан таралаётган куйга, эркак-аёлларнинг говурига бир оз қулоқ тутиб турди-да, аста-секин қадам босиб кўчага чиқди. Рамазоннинг юраги ўйнади. Томоғига қуруқ йўтал қадалди. Қулоқлари шанғиллади. «Бу аммамнинг бузоғи ҳали кўчада кўп ўтлайдими!»

Соқчи кўздан йўқолди. Рамазон энди бир қадам қўйган ҳам эдики, у яна тўсатдан пайдо бўлди. Буталар орасидан чиқдими ё бошқа ерданми, Рамазон буни сезмай қолди. Соқчи бамайлихотир юриб оғилхона томонга йўл олди. Нефёдич Рамазонни ўша ерда кутаётганди. Рамазон донг қотди. Бирор қарорга келишга ҳам улгурмади. Оғилхона ичида чириган тўнкага тўқмоқ урилгандек бўлди. Кимдир ингради. Кимдир гуп этиб ағдарилди. Рамазон чаққонлик билан уйни паналаб ўтди-да, бир неча сакрашнинг ўзидаёқ оғилхона эшиги қаршисида пайдо бўлди.

— Буниси тайёр... — деди Нефёдич титроқ овоз билан. У узоқ масофани тўхтовсиз босиб ўтган ҳорғин от сингари оғир-оғир нафас оларди.

— Йўқотиш керак. Уйдагилар пайқаб қолишади!

— Ҳа, албатта... Жойини топдим.— Нефёдич шундай деди-да, ҳожатхона полининг тахтасини кўчирди...

* * *

Ҳудудсиз дарбадарлик кунлари Она Бўри фақат ўз ҳаётида эмас, балки одамлар, ҳайвонлару қушлар макони бўлмиш осуда ерни қандайдир ёвуз куч остин-устун қилиб юборганини англади. Ҳаммаёқ ўлик, ҳаммаёқ совуқ, нурсиз бир либосга бурканган...

Аваллари ўй-хаёлларининг, ҳаракатларининг чек чегараси бор эди. Ов бароридан келиб, ўзи ҳам, болалари ҳам тўқ бўлса бас, дунёнинг жами ташвишларини унутиб инидан чиқмай ётарди. Энди Оқсоқ Бўри ўша ов паллаларини, қулоғини динг қилиб сўнги ҳамлага шай бўлиб писиб ётган дамда вужудида уйғонган шиддат ва эҳтирос ҳисларини, ўлжага ташлашни чоғидаги куч ва эпчиллик тантанасининг меваси бўлмиш ғурурни соғинч билан эсларди.

У тунги бедорликни хуш кўришини энди сезди. Тун. Итларнинг вовиллаши ҳам тинди. Чўпонларнинг гулханлари учқун сачратиб бирин-сирин аста сўнади. Сокин борлиқда фақат у уйғоқ. Энг кучли, эпчил мавжудот ҳам — у!..

Энди-чи? Энди айни ёз бўлишига қарамай — на ўтлаб юрган пода бор, на итларнинг ҳуриши эшитилади. Борлиқда ҳаёт сўнгандек. Қишлоқлар ҳам ҳувиллаб қолган. Одамлар нима учун чакалакзорларда яшай бошладилар? Тулки, қуён сингари майда ҳайвонларнинг изини ҳам топиб бўлмайди. Ҳатто энг доворан бўрилар ҳам турли томонларга бош олиб кетишган.

Бўлаётган воқеаларни англашга Бўрининг ақли қодир эди. Аммо у икки оёқлиларнинг бошига кўп ташвиш тушганини сезарди. Сезмаслиги мумкин ҳам эмасди. Ахир, у бутун умр бўйи одамларга яқин яшарди. Унинг тақдири одамлар билан ипсиз боғланган эди.

Одам одамга ғаним бўлиб қолди. Урмон атрофларидаги йўллардан тинмай оқиб ўтаётган бир хил кулранг кийимлиларни кўрганда Оқсоқ Бўри дарров яширинарди. Дастлаб уларга айтарли эътибор бермаган эди. Бир кун боши айланиб, қўққисдан ялангликка чиқиб қолди, кулранг кийимли нотаниш одамлар чунон бақириб-чақириб унга қарата олов учқунлари ёғдиришди. Иккинчи сафар ҳам шундай бўлди. Урмонларда яшаётганлар эса бундай қилишмасди. Фақат бақириб-чақириб қўярдилар. Уларнинг хатти-ҳаракатида ғазаб йўқ эди. Бўри буни сезарди.

Айниқса, оқшом чоғи ҳар қандай кимса унинг аҳволини кўриб, қўрқиб кетганини, у фаҳмамасди, албатта. Агар Бўри ўзига четдан туриб қарай олганда эди, жунлари ҳурпайган, тишлари иржайган, бир ёни куйган, қовурғалари саналгудек бўлиб қолган, уч оёқда каловланиб турувчи арвоҳни кўрарди. Бўрининг бу аҳволини кўрган энг ботир овчининг ҳам қўрқиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бўри одамларнинг қочишини кўриб ҳайрон қолар, айни чоқда ўзи ҳам қўрқарди. Чунки илгариги куч-қувват, эпчиллик, демакки, дадиллик ҳам уни аллақачон тарк этган... Унинг одамларга ҳамла қилиш нияти йўқ. Унга ҳеч нарса керак эмас. Фақат уни ҳоли жонига қўйсалар етарли, болаларини йўқотган ўша ерларда изғишга йўл берсалар бас...

Кун гулхандан отилиб чиққан учқун сингари сўниб, борлиқни қоронғилик ютиб борарди. Яна бир кун йўқотилди... Бу кун қайтмас бўлиб, Федотовнинг ушалмаган орзуларини ўзи билан олиб кетди. Хаёл уни минг бир кўчага бошлар, аммо нурли йўлдан дарак йўқ эди. Қалбини аччиқ алам ва хавотир куйдирадди.

Федотов оёғини авайлаб шамолда йиқилган дарахт устига қўйди-да, узала тушиб яна хаёлга берилди. Яна ўтган кунлардаги воқеаларни кўз олдига келтирди.

Агар у яраланмаган тақдирда ҳам белгиланган маррага етолмас, чунки дивизия улар мўлжал қилган вақтдан илгарироқ чекинишга мажбур бўларди. Бу болада Федотовнинг айби йўқ. Лекин айбсизман, дегани билан енгил тортмайди-ку! Буйруқни ҳам бекор қилиш мумкин эмас. Энди бу лаънати яра битиб кетгунча ўрмонда биқсиб ётишдан ўзга чораси йўқ.

Урушдан икки йил муқаддам махсус мактабни тамомлаб, ғарбий чегарадаги қўшинларнинг контрразведка бўлимида хизмат қилган Федотов ҳарбий вазиятни Иргалинга нисбатан тузукроқ баҳолай оларди. Балки у яросий кучлари қирқиб қўйилган дивизиянинг Россиядаги ҳимоя қилишга қурби етмаслигини ҳисобга олмагандир. Аммо шундай тахмин хаёлига келган эди-ку? Нимага шуни чуқурроқ ўйлаб кўрмади? Дивизиянинг чекинишини разведка қўмондонлиги яхши билган. Шу сабабли ҳам шаҳарлик ўртоқлар билан алоқани барвақтроқ ўрнатишга киришганлар. Федотов қўллангани, шаҳарда алоқа ўрнатиши лозим бўлган ўртоқларнинг исм-шарифи, турар жойини ёддан биларди. Фақат вақт панд бериб қўйди.

Бу Федотов зиммасига юклатилган дастлабки маъсул вазифа эди. Қилинажак ҳар бир иш, қўйилажак ҳар бир қадам пухта ишлаб чиқилганди. Аввалига иш кўнгилдагидек эди. Федотов аравакаш қиёфасида дивизия штабига қадар етиб олиши, кейин эса шаҳарнинг гавжум кўчаларидан бирида ҳамроҳларини лол қолдириб ғойиб бўлиши, сўнг керакли одамларни топиши лозим эди.

Федотовдан илгари ҳам шундай ишга қўл урилган, у разведка бўлимида бу ҳақда етарли маълумот олган эди. Шаҳардаги маъсул ўртоқлар ёрдамида қуршовда

қисмларини йўқотган аскарларни тўплаб партизан бўлинмалари ташкил этиш аввалига осон вазифадек туюлди. Федотов бундан ҳам хавфлироқ ишга тайёр эди. Ноилож, қўлни қовуштириб ўрмонда беркиниб ётишга мажбур бўляпти. Устига-устак, дивизиядаги майор Иргалинга сирни фош қилиб қўйган кўринадди. Бир жиҳатдан қараганда беркинмачоқ ўйнашнинг ҳожати қолмади. Бутун режа кутилмаган табиий офатга дуч келгандек барбод бўлди.

Охир-оқибат у манзилга ета олмади. Оёғидан осолка еди. Суминов ҳам балки унинг асл мақсадида хабардордир? Штабдагиларга ҳам ҳайронсан, одам танлашни билишмайди-я! Қари Нефёдич билан Вася бошга бало бўлишмасайди. Ҳар ҳолда операцияга ҳақиқат берадиган нарсалар сал меъеридан ошди.

Уни оғир хаёллар гирдобидан Вася қутқарди. Лейтенантнинг олдида бир бурда нон, қўлбола қолбаса ва кружкада буғи кўтарилаётган чой қўйди. Федотов томоғидан овқат ўтмаса ҳам, сир бой бермай оғзига бир луқма нон солди.

— Чинакам партизанга ўхшаб кетибсан-ку, а? — деди Федотов Васянинг найзасига ишора қилиб.

Бола бир кечадаёқ таниб бўлмас даражада ўзгарган эди. Эти устихонига ёпишган, кўзлари киртайган, лаблари бир умр кулги нималигини билмагандек қимтилган. У Федотовнинг ҳазилнамо гапига жавобан хўмрайиб қўйиб, тўнғиллади:

— Партизанмиш... Масҳара қилялсизми? — Вася шундай деб четга қараб тупурди. — Бобом қайтсин, қаёққа кетишни ўзим биламан.

— Қаёққа кетасан, сир эмасми?

— Онамни излаб топаман. Мени кичкина деб билиб, қаёққа кетганини айтмади. Уралга кетяймиз, дейди. Жуда гўл болани топиб олишган-да, ҳеч нарсага ақли етмайди, деб ўйлашади. Агар Уралга бўлса, мени, бувам билан бувимни ташлаб кетармиди?!

— Ишонмаслигинг чакки, ошна. Онанг алдамаган бўлиши керак. Ҳозир кўпчилик шарққа кўчирилди.

— Ҳамма суваракдек тирқираб қочяпти.

— Э, оғайни, сўз танлашга уқувинг йўқроқ экан. «Қочяпти» эмас. Эвакуация қилиняпти. Тўғри, қочганлар ҳам бор. Аммо икки сўз — икки тушунча. Орасидаги фарқ катта.

— Онам ҳеч қаёққа кетмаган. У шу ерда, — деди Вася ўжарлик билан.

— Сен буни қаёқдан биласан?

— Сиз унинг кимлигини биласизми? Район партия комитетининг инструктори ҳозир қаерда бўлиши керак? Албатта шу ерда. Наталья Сергеевна Комарова қўл қовуштириб ўтирадиган аёл эмас!

Федотов боланинг гурур билан айтган бу сўзларини эшитиб қалқиб кетди. Кужкани ерга қўйиб, Васянинг елкаларидан маҳкам ушлаб олай деди. Лейтенант алоқа ўрнатиши лозим бўлган одамлар орасида Наталья Сергеевна ҳам бор эди. Вася, шубҳасиз, Федотовдаги бу ўзгаришнинг боисини тушунмади. У: «Қалай?!» деган маънода бир кўзини қисиб, бурнини тортиб қўйдиди, лейтенант тикилиб қолди, деб ўйлаб елкасига қоқиб қўйди.

— Утиб кетдимми?

Федотов дарров ўзини тутиб олди-да, унга ҳазил билан жавоб берди:

— Гурзига ўхшаган қўлинг тушадию ўтмайдимми?

— Еу ўрмонда партизанларни минг йил қидирсангиз ҳам тополмайсиз. Улар анови ёқда, — Вася шундай деб, шимол томонни кўрсатди. — Бешкинск ўрмони-нинг хилват ерларида.

Бола нигоҳини ўзи кўрсатган томонга қадаганча жим бўлиб қолди.

Қиш кунлари осмон тундлашиб, ҳафталаб қуёш кўринмайди. Кишининг юраги сиқилиб юрганда енгил шабада эсади-ю, булутларни ҳайдаб кетади — қуёш чарақлайди. Шабада булутларни эмас, вужудни эвоқ турган қоронғиликни қувгандек туюлади. Ҳозир Федотовни худди шундай ҳис чулғаб олди. Кейинги соатлар ичи илк марта кутилмаган қувончли хабарни эшитиб, кўнгли яшнаб кетди. Чигалнинг учини топди. Энди ишнинг жўнашиши аниқ. У вужудининг хавотирдан ҳоли бўлаётганини ҳис қилди. Олма пиш, деб ўтирадиган вақт ўтди. Энди ҳаракат қилиш керак. Аввало тезроқ оёққа туриб олш лозим. Нефёдининг ажабговур малҳамларию дорилари кор қилгандек бўлиб турибди. Иссиғи тушди, оғриқ ҳам босилди. Агар иш шундай давом этса, тез кунда бемалол юриб кетади. Аммо уни Иргалин масаласи сал қийнаб турибди. Боқеалар тўфони уларни бир-бирига суяб қўйган бўлса-

да, ўжар, бетгачопар, аммо содиқ бу йигитни қисмга қайтариб юбориши шарт. Буйруқ шундай, ўзга иложи йўқ. Ундан ташқари, Федотовнинг режаси бўйича ҳам Иргалин изига қайтмоғи даркор эди. Федотов ундан мутлақо хаёфсирамас, аксинча, Иргалиндан ўтадиган ишончли одамни топиш амри маҳоллигига амин эди. Агар Иргалин бўлмаса, худо билади, гуруҳнинг тақдирини нима кечарди. Лекин Иргалиннинг ёрдами маълум босқич учун зарур эди. У вазифасини аъло даражада уйдлади. Энди унинг ҳаётини хавф остида қолдиришга Федотовнинг ҳаққи йўқ. Қолаверса, қўмондонликнинг буйруғини фақат фавқулодда вазият юз бергандагина буза оларди.

«Балки мана шу аҳвол фавқулодда вазият саналар?» Федотов ўзини шундай деб алдамоқчи бўлар, энди фатво топдим, деганда қўмондонлик буйруғини эслаб хўрсиниб қўярди. Ҳа, Иргалинни қайтаришга мажбур. Лекин бугун ё эртага эмас, сал кейинроқ, оёққа туриб, керакли ўртоқлар билан алоқа боғлағач, албатта қисмига қайтариб юборади. Иргалиннинг ёрдами сиз, рўйхатдаги ўртоқларни бир оёқлаб қидиришни ўйлашнинг ўзиёқ хомхаёллик...

Федотовнинг хаёллари беихтиёр Суминовга кўчди. Ажаб, бу йигитнинг аблаҳлигини нимага сеза олмади. Шу қадар ичидан пишган муттаҳам эканми? Энди истасанг, истамасанг, у билан ҳисоблашишга мажбурсан. Балки у шунчаки ўтакетган қўрқоқдир? Агар шундай бўлса, қабихлик қилишга ҳадеганда ботина олмайди. Бирон жойда юмронқозиқдек беркиниб ётади, ҳужжатларини ерга кўмиб, пешонасига ёзилганини кутиб кунини ўтказади. Федотов бунақа воқеаларни кўп эшитган. Суминов ҳам шундай одамлар тоифасидан бўлиши керак. Аммо иш чапласидан кетили ҳам мумкин. Агар қишлоқма-қишлоқ дарбадар кезса, оқибатда немисларнинг қопқонига тушади. Улар бу қўрқоқни сиқиб сувни ичишади. Биринчи қийноқдаёқ бор гапни тўкиб солади. Немислар анойи эмас, улар учун яримта нима экан, чоракта гап етарли. Бир илинтиришдими, тамом. Суминов шу яқин орада, деган тахмин ҳақиқатга яқин экан, демак, бу ўрмонни тезлик билан тарк этиш керак. Кейинига худо пошшо. Агар омадлари чопиб Суминовга дуч келишса гапни калта қилишади.

Федотов беихтиёр маузерга қўл юборди. Назарида дарахтлар пойида таниш кўланка кўрингандек бўлди... Шу пайтда Суминов пайдо бўлганда у нима ҳам қила оларди. Иргалин бўлса бошқа гап...

Федотов кулимсираб қўйди. Одамнинг феъли кўнам қизиқ-да. Бирон ножўя ишга қўл урмоқчи бўласану шу топнинг ўзида баҳона ҳам топасан. Шунақа, ўртоқ лейтенант, яхшиси бу мард йигитни қўйиб юборишга юрагинг бетламаётганини бўйнингга олиб қўя қол. Илгари пўлатдай мустаҳкам мантиқдан четга чиқмасдинг. Нима, энди у занг тортдими? Э, йўқ. Бундай чуқурроқ ўйлаб кўриш керак. Иргалинга жавоб берилди ҳам, дейлик. У қаёққа боради? Омади юришган тақдирда ўрмонда адашиб юрган бирор отрядга йўлиқадию партизанлик қилади. Ҳаммаёқда немис изғиб юрган дамда бундай отрядга йўлиқадими ё йўқми? Шу вазиятда уни изига қайтариш ўлимга юбориш билан баравар эмасми? Ишнинг бу томони ҳам бор. Ҳар ҳолда Иргалин масаласи ҳали унга кўп азоб беради шекилли...

Лейтенант аста ўрнидан туриб ярадор оёғини эҳтиётлик билан босганча оқсоқланиб юрди. Ҳа, бунақа оёқ билан узоққа бориб бўлмайди. Пайи лат еганга ўхшайди. Оёқ босганда оғриқ туриб, худди ханжар сингари бутун баданини тилиб ўтапти. Азобдан кўз олди ҳам қоронғилашиб кетяпти.

Мана шундай нохуш хаёллар гирдобига тушган Федотов шумуртзорга етиб олди-да, узоқ қидиришдан сўнг айришоҳ топиб синдирди. Агар бу кеч ўрмондан кетадиган бўлишса, бундай қўлтиқтаёқсиз юриши амри маҳол. У жойига қайтди-да, шохнинг пўстини шилиб, ўзини шу иш билан овутиб, кутиш азобидан озгина бўлса ҳам қутулиш ниятида бўлажак қўлтиқтаёқни обдан шошмасдан текислади. Кейин ўрнидан туриб ҳассага суянганча у ёқдан-бу ёққа юриб кўрди. Қадам олиши анча енгиллашибди. Ҳар ҳолда ҳасса ўрнидаги йўнилмаган таёқдан бу анча қулай чиқди. Агар бола алдамаётган бўлса Иргалин билан чол қайтган заҳоти бир дақиқа ҳам тўхтамай Вешкинск ўрмонига — партизанлар ҳузурига йўл олади. Ярагинг тузалишини кутиб ўтирмайди.

Ўрмон қоронғилик бағрига синга бошлади. Рамазон билан чолдан эса дарак йўқ. Лейтенант ташвишла-

на бошлади. У Иргалиннинг қизиққон йигит эканлигини билгани учун ҳам қишлоқдан тинч қайтмай, бирор кори ҳолни бошлашига амин эди. Чолнинг томорқасида немисни отиб ташлаб, катта йўлда автомашинани портлатган одам қишлоқдан қўпна-қуруқ қайтмаса керак. Ушанда Федотов автомашини воқеасини эшитиб: «Узлари зиён-заҳматсиз қолишибди», деб Иргалинга ҳеч нима демаганди. Мана энди, пакетдан қутулиб, бир ташвишдан холи бўлган дамда яна ўша воқеани эслади-да: «Қўпоровчи гуруҳни бошқаришга ундан ўтадиган одам йўқ», деган ўй беихтиёр хаёлини ёритиб ўтди. Вақт ўтиб борапти. Ундан эса дарак йўқ. Агар унинг қизиққонлигига Нефёдич юрагининг алам билан ёнаётгани қўшилса... Хуллас, икки аламзада бир бўлдими, алғов-далғов қилмай қайтишмайди.

Вася Федотовнинг ташвишланаётганини сезиб, унга яқинлашди.

— Маузерни беринг, мен уларни кутиб оламан,— деди у қатъий бир оҳангда.

Федотов ташвишини яшириш учун кулимсиради.

— Маузерни бермайман, Василий. Уни отишни билиш керак. Уларни қаршилаш ҳам шарт эмас. Шу ерда кутамиз.

Федотов пулемётни кўздан кечирди. Предохранителни олди. Ялангликка назар ташлаб, чекиниш мумкин бўлган ерни белгилаб қўйди. Агар душман ёпирилса, эплаб чекина олмаслигига унинг ақли етади. Аммо ёнидаги пулемёт унга бир оз далда бераётган эди. Вася ҳам ҳужумни қайтаришга шай эди. Федотовнинг рад жавобини олгач, ирғиб ўрнидан туриб ялангликни кезиб чиқди.

Атроф бутунлай қоронғилик бағрига сингиб кетди.

Ўрмон ажабтоёур бир сукунат оғушида. Фақат уйқуси бузилган қандайдир қушча патирлаб қолади, синган сурхча шатир-шутур қилиб тушади-да, майса устига оҳиста қўнади. Сўнг оламни ер ютагандек, осудалик ҳукмига бўйсунди. Федотов қалбидаги ташвиш ғалайни эса тобора авж олади. Агар ўртоқлари... қайтишмаса бутун илинжи мана шу малласоч болага боғланади. Иргалинни юбормаса бўларкан. Иргалин кетгач, қўл-оёқсиз одамдан фарқи қолмайди-ку! Нефёдични ҳам ҳисобдан чиқариш инсофдан эмас. Бир қўлли қарияда ҳам гап кўп.

Укки икки марта қичқирди.

— Келишяпти!— Вася шундай деб ўзини чакалакзорга урди.

— Вася!

Федотовнинг буйруқнамо чақириғи жавобсиз қолди. Бола бир нафасдаёқ буталар орасида ғойиб бўлди.

Яна укки хунук қичқирди. Лейтенант пулемётни ҳозирлаб ётди. Бир неча дақиқадан сўнг Вася ғойиб бўлган томондан одамларнинг бўғиқ овози эшитилди.

— Тўхта, ким келяпти?

— Бу бизмиз, ўртоқ лейтенант,— деди Рамазон унга жавобан.

Шу ондаёқ учта кўланка дарахтлардан иборат қора пардани ёриб чиққандек, ялангликда кўринди.

— Отахон, бунақада одамнинг юрак ўйноғи бўлиб қолиши ҳеч гап эмас,— деди Федотов ўрнидан турар экан.

Вася эса чолнинг бўш енгидан ушлаб тортди:

— Нимага бунчалик қолиб кетдинглар? Нимага титраяпсиз?

Чол неварасига хўмрайиб қараб қўйди-ю, саволига жавоб бермади. Федотов оқсоқланиб нари юрди. Рамазон унга эргашиб йўл-йўлакай бўлган гапларни айта бошлади:

— Бир сотқинни кутиб кунни кеч қилдик. Собиқ фельдшер экан... Асфаласофилинга жўнатмоқчи эдик, уйига келмади, итвачча. Ҳамтовоқлари бор экан...

— Хўш?..

— Хўш, деганингиз нимаси? Тинчитдик...

Федотов газабини босиш учун тамаки тутатди. «Йўқ, бунақаси кетмайди, оғайничалиш,— деб ўйлади у,— агар ҳар бир одам истаган ишини қилаверса...» Энди Рамазоннинг адабини бераман, деб турганда уш йўтал тутди. Кейин қаршисида Нефёдич пайдо бўлди.

— Ҳамма гуноҳ менинг бўйнимда, командир. Қўй энди, жаҳлинг чиқмасин,— деди у айбдор одамнинг овози билан.— Мен сени биринчи кўрганандаёқ командир эканлигингиз сезганман. Қийиминг бошқача бўлгани билан, қари аскарнинг кўзини алдай олмайсан, ҳа. Лекин сен ташвишланма, лозим экан, тил тиш ҳатламайди. Шу десанг, қишлоғимиз бошига балони худо юбормай, ака шу итдан туғилган фельдшер ёғдирибди. Менинг кампирим ҳам ўша қутурган кўшпак важи-

дан... Итга итнинг ўлими даркор эди, бахти кулиб уйига келмади. Лекин у менинг совунимга кир юлмаган ҳали. Чангалимдан чиқиб бўпти!

— У фельдшер эканми?

— Аввал шундай эди. Урушдан сал илгарироқ го-йиб бўлганди. Энди фашистнинг ялоқхўрига айланган. Немислар билан бир пайтда пайдо бўлди, хароми. Узунқулоқ гапларга қараганда полицияга бошлиқ этиб тайинлашибди. — Нефёдич шундай деб Рамазонга ўғирилди. — Ҳамтовоқларининг қоғозларини командирга кўрсат-чи.

Федотов чўнтак фонарини ёқиб қоғозларга кўз югуртирди:

— «Полицияга хизмат қилишга лойиқ одамлар...», «Қизил командирларнинг оилалари», «Тезлик билан ҳибсга олиниш лозим бўлган хавфли кимсалар...» Уҳ-ҳў, тузуккина ўлжа билан қайтибсизлар-ку, а? Хўш, демак, сиз ҳозирча дам олинг. Бир мулоҳаза қилишга тўғри келади.

Қария билан Рамазон чайладан жой олиб мудраётган паллада Федотов қўлтиқтаёғига суянганча ялангликни кезиб, хаёлида турли режалар тузди. Уй-хаёллар тизгинини бермади. Ниҳоят, у ақл бовар қила оладиган тўхтамага келиш мушкуллигини англади. Режалар беҳисоб эди, аммо ҳаммаси одамларга бориб тақаларди. Ҳеч бўлмаса кичикроқ гуруҳ билан боғланмай туриб бирон ишни амалга ошириш мумкин эмасди.

Федотов Нефёдичнинг елкасига қўл юбориши билан чол дарров уйғонди. Сотқин тузган рўйхатдаги одамларнинг исм-фамилияларини диққат билан эшитди.

— Энг яхши одамларни сотишибди, харомилар.

— Уларни огоҳлантириб қўйиш керак.

— Мен ҳозироқ йўлга тушишим мумкин. Лекин учта қишлоқни айланиб чиқишга улгурелмасам керак-ов...

— Ҳа, мен ҳам шундай деб қўрқаман. Тонг отай деб қолди. Балки...

— Бекорга иккиланиясан, командир. Бунақа пайтда чайналиш ярашмайди. Барибир Василийсиз иш битмайди. Ҳамма одамни танийди, оёқларида куч ҳам бор. Уни уйғотавер.

— Нефёдич, очиғини айтсам, бошим қотди.

— Бошни кейин қотираверасан,— деди қария қўлини пахса қилиб.— Волани кишанлаб қўйсанг ҳам тинч ўтирмайди энди. Комаровларнинг феъли шунақа ўзи. Насли тоза. Ўзини эмас, одамларни ўйлайдиган хилидан.

— Ҳа, ҳа, албатта, бунга шак келтириб бўлмайди...— Федотов шундай деди-ю, томоғига нимадир қадалиб, гапани давом эттиролмади. Қариянинг юрак-юракдан чиқариб айтган сўзларини эшитиб ҳали нотаниш бўлган Наталья Сергеевна Комаровани, унинг дўстларини хаёлан кўз олдига келтирди. Шу лаҳзада ўзининг оиласи ҳам ёдига тушиб кўнгли ғалати бўлиб кетди.

Бу ерга қайтишни хатарли деб билиб Вешкинск ўрмонида учрашишга келишиб олишди. Қарияни кузатиб келгач, лейтенант чайла ичида гужанак бўлиб ухлаётган Басяга аста яқинлашди. Рамазонни ҳозирчи безовта қилишга ҳожат йўқ эди. Шунинг учун уни уйғотишни лозим топмади.

Вася уйқусида ҳам нотинч эди. Уйқу аралаш нимадир деб гудранарди. Федотов унга тикилиб қолди, уйғотгиси келмай, устига аста шинел ташлади.

«Ниҳоят, сенинг навбатинг ҳам етиб келди, ўртоқ Василий Комаров. Аслида уруш сенинг юмушинг эмас. Сен айни каптарвозлик қиладиган, ўртоқларинг билан шўхликнинг учига чиқадиган ёки гаройиботлар ҳақидаги китобларни ўқиб ётадиган ёшдасан... Лекин... Аёбсиз, қаҳрли давр билан юзма-юз келиб қолдинг. Илож қанча?! Қизил командир шу топда ёрдамингга муҳтож. Уйқунгни бузишга мажбурман...»

Ҳа, Васяни безовта қилишни истамаса ҳам уни уйғотишдан ўзга чораси йўқ эди. Федотов Васянинг елкасига қўл юборди-ю, аммо дарров тортиб олди. Бола лабларини чапиллатди-да, уйқу аралаш йиғламсираб: «Ойижон, бувимизни ўлдиришди», деб шивирлади. «Менинг гуноҳимдан ўт, болакай. Буванг битта қишлоқни сенга ишонади. Ҳозир турсанг, улгурасан. Улгуриш керак!»

Федотов унинг елкасини аста туртди.

— Нима дейсиз? Ухлагим келяпти...— Вася шундай деб гудранди-да, ёнбошга ағдарилди, аммо шу сонианинг ўзидаёқ кўзлари мондек очилиб, сапчиб қаддини кўтарди. Афтидан, Наталья Сергеевна ҳам илга-

рилари уни ана шундай беозор туртиб уйғотган, Вася эса ҳозир ўзини сокин уйида ҳис этган эди.

— Василий, бу менман.— Лейтенант раҳм-шафқат ҳисларидан ҳоли бўлиб, боланинг тунги салқиндан титраётган елкасига қўлини қўйиб буйруқ оҳангида гапира бошлади: — Муҳим топшириқ бор.

Вася устидаги шинелни ташлади-да, лейтенантнинг гапларини диққат билан эшитди. Одамларнинг исм-шарифини номма-ном ёддан айтиб берди-да, чакалакзор томонга юрди. Аммо шу заҳотиёқ изига қайтди.

— Қурол бермайсизми?

— Вася, сенга қурол шарт эмас. Бирдан тинтув қилиб қолишса, нима бўлади? Йўқ, сен найзани ҳам ташлаб кет. Битта таёқча кесиб ол, юришинг енгил бўлади,— Федотов шундай деб боланинг нисбатан заиф қўлларини кафтлари орасига олди.— Қайтиб келишинг билан маузерни сенга совға қиламан. Командирнинг чин сўзига ишонавер.

Агар Федотов ўша онда энди Нефёдич билан ҳам, Вася билан ҳам умрбод кўриша олмаслигини билганда болага маузерини бериб юберган бўларди. Аммо одам авлиё эмаски, эртанги воқеа унга аввалдан аён бўлиб турса. Бир неча кундан сўнг қария билан боланинг вазифани вақтида уйдалаганидан, рўйхатдаги кишиларнинг ўрмонга қочганидан хабар топди. Аммо қасос ҳиссида ёки бўлак нарсами бобо билан набирани қишлоққа тортиб, иккови ҳам фельдшернинг қопқонига тушибди. Уларнинг тақдирлари лейтенант учун қоронғи бўлиб қолаверди.

Умуман олганда лейтенант вазифани бажаришга киришган эди. Қилинажак ишларнинг бир зарраси адо этилган бўлса-да, у Нефёдич ва Рамазоннинг маълумотларига асосланиб маълум хулосага келди: демак, ён-атрофда душманнинг ҳаракатдаги армияси йўқ. Бутун куч шарққа ташланган. Бу ерларда эса турли бошқармалару маҳаллий полиция бўлинмалари ташкил этилган. Душманнинг харомхўрлари яқин орада қора ниятларини амалга ошира бошлайдилар. Аввалига, албатта, молҳол, озиқ-овқатга чанг солишади. Тезлик билан отрядлар ташкил этиш, жанглардаги ўлжа қуролларни тўплаш керак. Энди Федотов, Рамазон,

қолаверса, Нефёдич билан Васянинг ёрдамига муҳтожлик сездди. Ҳозирча энг муҳими — катта ўрмонга етиб олиш...

Федотов разведкада икки йилгина хизмат қилганди. Аммо шу вақт ичида энг муҳим қондани — бу соҳада майда иш бўлмаслигини, биринчи галдаги вазифа билан иккинчи даражали ишни айириш мумкин эмаслигини аъло даражада ўзлаштириб олган эди. У бегона кўздан панадаги, алоҳида эътибор ва масъулият талаб этувчи хизматининг ўзига хос талабларига ҳам қисқа муддат ичида кўникиб кетганди. Федотов буйруқни кўр-кўрона бажариши эмас, аксинча, вазиятни таҳлил этиш, тегишли хулоса чиқариш, энг майда икки-чикирларни ҳам ҳисобга олгандан кейингина ишга киришиши зарурлигини яхши биларди.

У мана шу хизмат йўлида ўз манфаатларидан ҳам воз кечган эди. Очигини айтганда, таҳлил чоғида ҳам, ундан кейин ҳам тез-тез: «Шу касбни танлаб тўғри қилдимми?» деган ўй исканжага оларди. Федотов хизматининг нозик сир-асрорларини ўзлаштира борган сари, болаликдаги жасур чекист бўлиш орзуси тобора йироқлашиб, рангин жилоларини йўқотаётганини ҳис этарди. Йўқ, бу мутлақо пуч хаёлнинг емирилиши эмас, зеро Федотов танлаган ишда пуч хаёлга ўрин ҳам йўқ. У фақат орзунинг болаликда англаб етмаган қирралари билан юзма-юз бўларди. Совет ҳокимиятини қўпориб ташламоқчи бўлган оқгвардиячи қулоқларнинг ёвуз гуруҳлари аллақачон емирилган. Федотов жиллақуримаса хорижий разведкага қарши иш юритувчи ҳам бўлмади. Армия штабидаги махсус бўлимга тайинланди. Бу ерда писиб ётган душманга қарши қўққисдан ҳужум қилиши, сўнг ғалаба нашидасини тотиш ҳам, ҳаёт-мамот учун юзма-юз олишувлар ҳам йўқ эди. Болалик орзуси хира тортгани билан у ишдан пича бўлса-да, совимаган, аксинча ҳар бир топшириқ масъулиятини ҳис қилиб, астойдил бажарарди.

У кўз очган шаҳар Волга бўйида эди. Дарё шаҳарни қоқ иккига бўлиб ўтган, агар бола зоти қорин, кийим-бош ташвишини қилмаса, беармон яшайдиган жой эди. Унинг отаси гимназистлигидаёқ инқилобий ҳаракатга қўшилган. Гражданлар урушида комиссар бўлган, уйга кўкрагини орденларга тўлдириб қайтганди. Етти пушти ишчи сулоласига тақаладиган онаси эса

бир амаллаб савод чиқариб олган эди. Ота-онаси ташқи қиёфада ҳам, интилишда ҳам бир-бирига ўхшарди. Ҳатто иккови бир хил хасталик билан — юраклари ёрилиб бу дунёдан ўтдилар.

Федотовнинг амакиси ҳарбий учувчи эди. У Испанияда ҳалок бўлди. Қора денгиз флотидаги акаси қардадир жанг қилаётган бўлиши керак.

Эндигина йигирма тўрт ёшга кирган Федотов бўйдоқ эди. У бола чақалик бўлиб кетган дўстларининг пичингу кинояларига заҳарли сўзлар топиб жавоб берар, аммо ёлғизлик дарди ич-этини кемирарди. «Оила — разведкачи учун ортиқча ташвиш», деган алмисоқдан қолган «ҳикмат»ни неча бор такрорлар, аммо қадрдон уйининг бўш ётганини эслаганда юраги увишарди. Ёш командир таътилга келган онлари ҳувиллаган хоналар бўйлаб узоқ юрар, қалбига яқин сиймоларни кўз олдига келтириб сиқиларди. Ана шунда «ёлғизлик» деган иборанинг бутун нохушлигини, даҳшатини ҳис этарди. Аммо бир нарсага ақли бовар қилмасди. Четдан қараганда у муҳаббат оловида ёнувчи ёшдан ўтган, аммо ҳалигача бирон қиз ҳажрида ўртанмаган, таниш, нотаниш гўзалларнинг ўтли нигоҳи юрагини пораламаган эди. Ота-онаси муҳаббатни муқаддас нарса, деб билишар, ҳатто шу иборанинг ўзини ҳам алоҳида бир эъзоз билан тилга олишар, болаларини ҳам шу руҳда тарбиялашар эди. Севги-муҳаббатга енгил-елпи қарамаслик руҳи Федотовнинг қон-қонига сингиб кетган. Шунинг учунми, қизларга кўнгил қўйиши хийла мушкул эди. Баъзан бу зоҳидларча феълига таҳсилнинг мураккаблигини, хизматнинг ўзига хослигини, масъулиятини сабабчи деб биларди.

Хуллас, ҳали у-ҳали бу баҳона бўлиб, уйланишни галга соларди. Бир юракка бир муҳаббат даркор эрур, деганларидек, уруш арафасида юраги бир лов этдики, бедаво дардга йўлиққанига дастлаб ўзи ҳам ишонмай қолди.

Федотов бу қиз билан апрелда, она шаҳрига келган чоғида танишди. Очиғи, «танишди» дейиш бир оз ноўрин. Чунки Люба уларнинг девор-дармиён қўшниси, Федотов ҳар келганда у билан учрашар эди. Ҳатто ўқувчилик йиллари қиз билан неча бор қайиқда сайр қилган, балиқ овига, баъзан дарсдан қочиб киноларга ҳам борган эди. Федотов билим юртини тугатган йили

Люба ўнинчи синфда ўқирди. Бу йил институтга кирганди.

Баҳор сувларини бағрига сиғдира олмаган тошқин Волга бўйлаб қайиқда сайр қилиш имкони бўлмагани учун улар кетма-кет кинога тушишди. Оқшомлари ё театрга боришарди, ё куртақлар ҳидига тўйинган, дарёдан эсаётган шабада ўйноқлаб юрган боғда сайр қилишарди. Бунақа пайтда вақт оқимини тутиб бўлмайди. Таътил гўё кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади. Илгари таътилнинг тезроқ тугашини кутувчи йигит бу сафар, ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, кунларнинг гез ўтишидан норози эди. Ниҳоят, қайтар чоғи ҳам етди. Федотовнинг юраги сиқилиб, камсасиз хоналар бўйлаб узоқ юрди.

Люба нима учундир кузатгани чиқмади. Федотовни турли ўй-хаёллар кемириб ташлади. Ҳаммадан ҳам юрагидаги гапларни, дардини очолмай қайтаётгани бағрини куйдирарди. Балки айтмагани яхши бўлгандир? Ахир бундай гўзал, ақлли қиз ҳажрида фақат Федотов куйиб-ёнмаётгандир? Унинг хушторлари соч мингтадир? Аҳмоқона бир тарзда муҳаббат изҳор қилиб, оғзини очиб қолмаганига шукур қилиш керак.

Федотов ўзини шундай ўй-хаёллар билан свутди. Бироқ хизмат жойига келгач, соғинч ўти аланга олиб, чидаб бўлмас даражада қалбини куйдирди. Хизмат ташвишлари ҳам, қизларнинг беқарорлиги ва яна юзлаб бемаъни хислатлари ҳақидаги ўйлари ҳам бу ўтти ўчира олмасди. Икки ҳафта муттасил азоб чекди. Охири чидай олмай, хат ёзди. Жавоб кутилмаганда тез келди: «... мен ҳаммасини биламан. Ўзим ҳам сени минг йилдан бери севаман...» Қизнинг хати қора бутунни ёриб чиққан қуёшдек қалбини ёритди.

Шундан сўнг у ҳар куни хат оладиган, ҳар куни жавоб ёзадиган бўлди. Севишганлар учун узоқ масофа қўрқинчли тўсиқ эмасди. Икки юрак бир-бирига ҳамоҳанг бўлди, ташвишлар ҳам, ўй-хаёллар ҳам бирлашди. Люба таътилда бу ерга келиши, унинг тақдири ҳал бўлиши лозим эди. Тўйнинг ҳиди келиб турганди...

«Ҳозир хаёлга бериладиган дам эмас», дегандек, дарахт шохларини шитирлатиб шамол турди. Федотов ширин хаёлларини чўчитиб юборишдан қўрққандек, юзини аста силади. Ҳа, орзулари беҳад узоқлашди, балки бу умидлар ушалмас бўлиб кетгандир? Ҳали

уруш сўқмоқлари уни қаерларга элтади. Уруш Любанингни бошига қандай ташвишлар ёғдиради?..

Федотов бош чайқаб хаёл тузоғидан қутулмоқчи бўлди. Ўрнидан турди. Қўлтиқтаёққа суяниб чайлага ақинлашди. Рамазон ҳам уйғоқ ётган экан.

— Йўлга тушишимиз керак, — деди Федотов ён-атрофдан келаётган хавотирли товушларга қулоқ тутиб.

— Сиз ухламадингизми?

— Ухлолмадим, — Федотов шундай деб ярадор оёғини узатиб, унинг ёнига ўтирди. — Иргалин, вазият анча мураккаблашди. Менингни кимлигим сенга аён бўлгандир, а?..

— Мен бир кўришдаёқ сезгандим, — деди Рамазон қаддини ростлаб, сочларини панжаси билан тараган бўлиб. — Аравакашимиз ғалатиноқ, деб кўп ўйладим.

— Бекор айтибсан, ҳеч нима сезмагансан! — деб юборди Федотов беихтиёр. — Сендақа Шерлок Холмелардан ўргилдим. Қария ҳам, сен ҳам салкам авлиёсанлар...

Федотов Рамазон гапидан аччиқланган бўлиб кўринса-да, аслида ўзидан-ўзи норози эди. Икки оддий одам либосингга эътибор бермай кимлигини сезибдими, бу демак, разведка бобида хом экансан деган гап.

— Хафа бўлма. Шунчаки айтдим-қўйдим. Хўш, тақдиримиз тўрва халтасида нима қолди. Энг муҳим юкдан холи бўлдик — пакет эгасининг қўлига бориб етди. Шу яқин орада партизанлар бўлиши керак. Лекин... капитан шаҳид кетди. Суминов қочди, мен эса ярадорман. Тарози палласи биз томонга босмас экан.

— Хароми Суминов қўлимга тушса борми...

— Қўлга тушадими ё йўқми, уни ҳозирча ҳисобдан чиқарамиз. Аммо оғайни, орқага ёлғиз қандай қайтишингни билолмай гарангман.

— Яна ўша гапми? Ё менга ишонмаяпсизми?

— Буйруқ шундай...

— Ҳеч қаяёққа бормайман, ҳе, буйруғингиздан, — Рамазон ўзи сезмаган ҳолда сачраб кетди. Бироқ дарҳол ўзини тутиб, босиқроқ оҳангда гапира бошлади: — Кечиринг, ўртоқ лейтенант, айбдорман. Ахир, ҳозир изга қайтишингни беҳуда эканини ўзингиз ҳам тушуниб турибсиз-ку! Хўш, ҳозир немисларнинг қаердалигини биласизми? Жангоҳни қандай кесиб ўтиш мумкин?

Хатто снаряд овозлари ҳам эшитилмаяпти, сезяпсизми? Осмондан фақат немис самолётлари учиб ўтади. Ўзингиз вазият ўзгарди, деяпсиз. Шу аҳволда қаерга бормоқчисиз?

— Ҳа, оғайничалиш, аҳролимга маймунар йиғлайди,— деди Федотов хўрсиниб.— Майли, бир гап бўлар, етти офатга бир жавоб деганлар-ку.

— Ана энди ўзингизга келдингиз. Аммо ўртоқ лейтенант, мулоҳазага жуда эрк берар экансиз.

Федотов унинг киноясини тушунса-да, эътибор бермади.

— Менинг бундай қилишга сира ҳаққим йўқ, чунки энди сени қисмингдагилар «бедарак йўқолганлар» рўйхатига тиркаб қўйишади.

— Бе, бедарак деганингиз нимаси ахир, мен боғланмаган бузоқмидимки, дарбадар йўқолсам. Ахир мен сиз билан биргаман-ку!

— Агар дайди ўқ мени олиб кетса-чи? Унда нима қиласан? Додингни кимга айтасан? Иссиқ ертўлада беркиниб ётмаганингни қандай исботлайсан. Ҳозирги вазиятда кавлаштириб, текшириб, ўтиришмайди... Калта ўйламаслик керак, Иргалин.. Энди менинг мақсадимга келсак, менга... оддий вазифа эмас... партизанлар ҳаракатини оёққа қўйиш топширилган. Мен сенга ишонаман, лекин...

— Шунисига ҳам раҳмат! Бошим осмонга етди! Жуда таскин бердингиз-да, қуллуқ, минг карра қуллуқ!— Рамазон шундай деб бош эгди.— Бу ҳимматингизни умр бўйи унутмайман.

— Ҳаддингдан ошма! Унвони улуғроқ одам билан гаплашяпсан!— Федотов шундай деб ўрнидан туриб кетди.

— Айбдорман... Агар кет, деб буюрсангиз, кетавераман. Лекин яхшими, ёмонми, мен ёрдамчингизман. То ишлар юришмагунча сиз билан қоламан. Сўнг, Ватан нимани буюрса, сўзсиз бажараман. Кейинроққа бориб қўғирчоқ ўйнамаётганимни полкимга хабар қилиш мумкин-ку. Вақти келиб рация, самолётлар билан алоқа боғланар, ахир?

— Рация, самолётлар...— Федотов ҳорғин кулими-сиради.— Хўп, майли, шу қарорга келдик.— У шундай деб омбирдек панжалари билан Рамазонни биланги сиқди.

Рамазон Нефёдичнинг қопчиги билан пулемётни елкасига олди. Ҳар бир товушга зийраклик билан қулоқ тутиб, ҳар бир бутага кўз толадиган даражада боқиб, ўта эҳтиётлик билан юрдилар. Дарахтлар хийла сийраклашди. Тонгнинг беғубор ҳавоси димоқларига урилди. Бирдан уларнинг қаршисидан ғалати кўланка югуриб ўтди. Рамазон автомат тепкисини босиб юборай деди.

— Ит шекилли? — деди Федотов шивирлаб.

Кўланка бир оздан сўнг орқада пайдо бўлди. У аскарлардан сал нарида тўхтаб, ҳеч бир чўчимай қараб турди. Рамазон лейтенантни олдинга ўтказиб ўзи орқароқда қолди. Кўланка уларга эргашди. Бир оз юриб тўхтади-да, бўйнини чўзиб увлаб юборди.

— Тфу, шайтон! Ахир, бу бўри-ку! — деди Рамазон тупуриб. — Суминовнинг ўтакасини ёрган Оқсоқ Бўри эсингиздами?

Бўри одамларни бамайлихотир кузатар, узиб ташланган оёғи титрарди. Бўри шу зайлда пича турди-да, худди ит каби гингшиди.

— Қопқонга тушганга ўхшайди, — деди Рамазон.

— Балки минага дуч келгандир...

— Ҳатто ҳайвонларнинг ҳам ҳаловати бузилгач. Нималар бўляпти ўзи, а?!

Рамазон беихтиёр автоматини асабий равишда қаттиқ сиқди.

* * *

Одамлар олға қараб кетдилар.

Болалари дардида юраги тилка-тилка бўлган нажотсиз Она Бўри яна тумшугини чўзганча алам билан уелади.

Рамазонга бу она-Ернинг бутун жондорлари, ўрмону кўкатлари билан бирга торгаётган ноласидай бўлиб эшитилди.

* * *

ИККИНЧИ ҚИСМ

Суминов ўзига келди. Бироқ қаерда ётганини, нима учун боши оғриётганини, нима сабабдан томоғи қуруқшаб қолганини англай олмади.

У зўр-базўр кўзини очди. Атрофга аланглади: мўъ-жаз яланглик ўртасида ёлғиз ётибди. Қуёш атайин унинг бошини мўлжалга олгандек, тикка туриб олган. Эсаётган шабада ҳам илиқ. Чинорнинг пайдор, йўғон шохлари ҳорғин, худди тақдирдан нолигандек ғижирлаб қўяди. Қуёш нурларига юз тутган япроқларни паналаган қушлар тинмасдан чуғурлашади. Баъзан шабада ҳам, қушлар чуғури ҳам тиниб, атрофга осудалик чўкади. Суминовнинг томоғидан чумолими ё қўнғизми ўрмалаб қитиғини келтирди. Аммо уни олиб ташлаш учун қўлини қимирлатишга қурби етмади.

Бу қанақаси бўлди?! На оёқни, на қўлни қимирлатишнинг иложи бор. Худди бутун танасидан жон чиққандек. Ҳатто қуриб қолган лабларни ҳўллаш ҳам мумкин эмас. Тилини чиқарай деса, қуруқ бир нарса тегади. Ташналикни қондиришнинг сира иложи йўқ.

Суминов эсини йиғиштириб олишга ҳаракат қилди. Ажаб, қўллари қайрилиб боғланган-ку! Оёқлари ҳам тўпиқдан то сонга қадар чандиб ташланган. Оғзига эски латта тиқилганга ўхшайди. Тушими бу, ё ўнгими? Ёки бирон сафдоши ҳазил қилдими? «Лаънати бекорчилар, шунақа ҳам қўпол ҳазиллашадими, а?»

«Тўхта, тўхта,— деди ўзига-ўзи Суминов.— Нина қаерда қолди? Бу ерда бошқа гап бор. Қани, бир бошдан эсла-чи...» Демак... аввал у Германияга жўнатилиши лозим бўлган, айюҳаннос солаётган аёлларни уриб, туртиб машинага чиқарди. Кейин уйига, тўғрироғи, собиқ қўналғасига қараб юрди. Остонада Нина турган экан. Ҳа, Нина дастурхон тузатиб кутаётган экан. Стол устида самогон, егулик нарсалар сероб эди. Суминов қалбини безовта қилиб қўйган овозларни бўғиш учун кўп ичди. Нина эса атрофида гирдиқапалак бўлиб: «Қанақанги эркаксан ўзинг, бир шиша самогонга ҳам ярамай қолибсан-ку. Қани, жоним, бир кучингни кўрсат», деяверди. Кейин нима бўлгани эсида йўқ. Демак, ҳаддан ташқари ичиб, эсини йўқотибди. Энди атрофи дарахт билан ўралган ялангликда ётибди. Туш кўряптими ё алаҳсираяптими?

Япроқларни оралаб ўтган нур тўғри кўзига тушди. Боши қизиди. Салқинроқ ерга сургалиб ўтишни орзу қилиш ҳам мумкин эмас. Хаёлига: «Партизанлар тузоғига илиндимми», деган фикр келдию баданидан совуқ тер чиқди. У аввалига ҳар бир қилғилиқнинг

ниҳояси бўлади, деб тақдирга тан бермоқчи бўлди. Бирок шу оннинг ўзида бу бемаъни фикрни хаёлидан қувиб, «қандайдир англашилмовчиликдир», деб қўйди... Боши тарс ёрилай дейди. Томоқ қақраган. Агар озгина ухласа, ҳаммаси ўтиб кетарди. Суминовни уй-қу, йўқ, мудроқ элтгандек бўлди.

Орадан бир нафас ўтдими ё бир соатми, Суминов англай олмади. Шу яқин орада ниманингдир шитирлашидан чўчиб уйғонди. Жон аччиғида юмаланиб, тўнкага урилди. Нафаси қайтиб, хириллади. Кайфи учди.

Ундан бир неча қадам нарида қуёшга юз тутган оқсоқ бўри ундан кўз узмай ўтирарди. Суминовнинг юзидан қон қочди. Бу лаънати бўрига неча бор дуч келиб, неча бор сувдан қуруқ чиқди. Барибир тинч қўймайди бу қонхўр. Наҳотки, энди...

Суминов нимадир демоқчи бўлди. Аммо қуриб, шишиб қолган тили айланмади. Қандайдир ачимсиқ латта то томоғига қадар қадалиб турарди. У жонҳолатда бош чайқаб яратгандан шафқат сўради. Суминов умрида кўп марта ўлим билан юзма-юз келди. Бирок ҳар сафар омад кулиб Азроилга чап берди. Наҳотки бу сафар омад қушини бой берган бўлса...

Ўлимнинг нафаси ёноқларини ялаб ўтгандек бўлди. Вужудини ёввойи бир қўрқинч қамради. Ҳозирга қадар бу ерга келиб қолиши боисини ўйлаб ётган эди. Бўрининг ўткир нигоҳи унинг барча ўй-хаёлларига барҳам берди қўйди. Юраги ярадор қуш каби потирлади. Бадани совуқ тердан жиққа ҳўл бўлди. Қани энди имкони бўлса-ю, қўл-оёқларини бўшатиб, маза қилиб керишса, чуқур, бағрини тўлдириб, тўйиб-тўйиб нафас олса. Ҳаво аксига олиб бугун очилиб турибди. Ҳаммаёқ гўзал. Ўтларнинг ҳидидан бош айланади... Мана шу дарахтлар орасидан ўтган ҳар бир сўқмоқ ҳам уни қишлоққа олиб борган бўларди. Қайси қишлоққа бориш у учун барибир эди. Мана шу қонхўр чангалидан қутулиб, одамлар орасига бориб олса, минг марта шукур қиларди. Шу топда қалбини нотаниш бир ҳис — одамларнинг овозини эшитишга илҳақлик ҳисси қамраб олди. Қорнида пайдо бўлган қандайдир совуқ оқим бағрини музлатиб, томоғига қадалди. У инграб кўзини юмди.

Оқсоқ бўри бирдан сапчиб оёққа қалқди. Қулоқла-

рини чимирди. Сўнг кескин орқасига бурилиб, буталар орасида ғойиб бўлди. Суминов кўз ёшларига эрк берди.

Қуёш нурига чўмилаётган ўрмон юзига сокинлик пардасини тортди.

Пакетни топшириб қайтишгандан сўнг Иргалин чайлага кириб Федотов билан узоқ пичирлашиб қолди. Бу, тоқати тоқ бўлиб юрган Суминовнинг юрагига ханжар каби санчилди. Йўқ, энди сайру саргардонликни бас қилиш вақти етди. Улим билан беркинмачоқ ўйнаш жонига тегди. Ё бир амаллаб ҳаракатдаги қўшинларга етиб олиш керак, ёки бирор ўрмончининг уйиданми, қишлоқданми бошпана топиб, бу довулнинг тинишини кутиш керак. Пакетни топширишдими, топширишди! Буйруқ худди рисоладагидек адо этилди. Қўмондонлик олдида ҳам, ҳатто худо олдида ҳам юзлари ёруғ. Хўш, буларга яна нима керак?!

Дарвоқе, у Қизил Армия жангчиси эканини инкор этмайди. Қасамёд этгани ҳам ёдида. Лекин у ўшанда ҳали кўзи очилмаган кучукдек ожиз эди. Ҳаёт эса аёвсиз ва шиддатли экан. Наҳотки чайлада пичирлашаётган икки «донишманд» тарози палласи қаёққа оғаётганини сезмайдиган даражада тентак бўлишган? Ҳамма нарсани куч-қудрат ҳал қилади. Агар немислар шу тарзда боришса, бирон ҳафталарда Москвани ҳам эрмакка босиб олишади. Қизил Армия қайда қолди? Ҳа, ана, сичқоннинг инини ижарага қидириб юрибди. Қора денгиздан то Болтиққача шу аҳвол...

Ҳам уйқусизлик, ҳам қўрқув исканжасига тушган Суминов тонгга қадар бесаранжом ётди. Чувалган ўй-хаёллари ишга тизилиб, бир хулосага келди: Федотов аравакаш эмас, Иргалиннинг ҳисоб бераётганини, ҳа-ҳа, айнан унвони улугроқ командирга ҳисоб бераётганини ўз қулоғи билан эшитди. Аввалига Иргалин яна қитмирлик қилиб Федотов устидан куляпти, деб ўйлади. Кейин диққат қилса, ҳисоб оҳанги жиддий. Агар каллани дурустроқ ишлатиб кўрилса, коса тагида нимкоса борлигини англаш мумкин. Ажаб, ажаб, йўлда капитан Федотовни нима учун «лейтенант» деди. Янглиш айтдими? Майор Орлов -чи? Йўқ, Суминов ёш бола эмас, бировнинг касрига қолишни истамайди. Бунақанги найранг унга тўғри келмайди!

У қуршовни ёриб ўтган чоғларини эслади.

«Қип-қизил аҳмоқсан, — деб ўзига-ўзи дашном берди. — Шундай вазиятни бой бериб, лалайиб, юрибсан, гирт аҳмоқсан!»

...Суминов билан ҳамроҳига қишлоқ пойига жойлашиб, батальоннинг чекинишига имкон яратиб вази-фаси юкланди. Буни Суминов ноҳақлик, деб билиб, ғоят оғринди. Тўғри-да, батальонда ундан бўлак пуле-мётчи йўқми?

Батальон дарахтга бурканган тепаликлар ортига ўтиши билан Суминовнинг қароргоҳи атрофида чина-кам қиёмат бошланди. Суминов пулемётидан учган ўқ-ларга жавобан мина ёғилар, душман ўқи ўт-ўланни ўткир чалғи сингари ўрар, дарахтларнинг назик сурх-лари ширт-ширт узилиб тушарди. Ҳаммаёқни ачимсиқ дуд ва чанг-тўзон босган эди. Бу манзарадан Суминов-нинг вужудида кўрқув уйғонди. Кейин «Куним бит-ди», деган хаёл бутун баданини музлатиб юборди. У пулемётига телбаларча ёпишиб, нишонга ҳам олмай, бир зумда ўқларни тугатди. Душмандан кўзини узма-ган ҳолда ўқ сўраб шеригига қўл чўзди. Ўртоғи ҳаде-ганда ўқ узатмади. «Тезроқ қимирласанг-чи!» деб ба-қирди Суминов. Жавоб бўлмади. Суминов орқасига ўгирилиб, бақириб юборди. Шеригидан оққан қон қўл-макча ҳосил қилишга улгурган, ўлим билан олишаёт-ган иккинчи пулемётчи фақат «сув... сув» деб пичир-ларди. Немислар эса тобора яқинлашардилар.

Суминов, бир нафас, ҳа, бир нафасгина довдираб қолди. Оёғидан жон чиққандек бўлди. У ваҳима би-лан атрофга аланглади. Сўнг жонҳолатда пулемётини судради-да, ўлар ҳолатдаги дўстини ҳам унутиб орқага чекинди. Суминов илон сингари қоринни ерга бериб қанча судралганини билмайди. Кўп тиришиб, ҳаракат қилгани билан узоққа кетолмаган экан: елкаси оша орқасига қараганда немисларни бутун бўй-басти билан кўрдию қолган-қутган эсидан ҳам айрилди. Беихтиёр ирғиб ўрнидан турди-да, энкайганча ўрмон томон югурди. Ўқ ёмғири изларига қадалди. Автоматчилар бўғиқ овоз билан узоқ қичқирдилар. Аммо шу топда Суминовнинг кўзига ҳеч нима кўринмас қулоғига ҳеч нима кирмас эди. Ҳушидан айрилган қочоқ қаёққа ке-таётганини ҳам билмасди. Ниҳоят, мадорсиз оёқлари ўзига бўйсунмай чалишди. У буталар устига юзтубан йиқилди. Суминов пойгадан қайтган от каби ҳансирар,

юраги потирлаб уриб, кўкрак қафасини ёриб чиққудек бўларди. Шу зайлда номаълум бир дунё бағрига сингиб кетди.

Ҳушига келиб, аввалига ҳеч нимани англамади. Фақат ўлик сукунат уни ҳайратга солди. Ҳозирги тўстўполондан кейинги бу осудалик ҳар қандай шовқиндан устунлик қиларди. Урмоннинг бу сирли сукунатидан қулоқ шангилларди. Суминов чалқанча тушди. Кўз олдида наъматак гули чирой очди. Худди ҳозирги ола-тасирдан сўнг жаннатга тушиб қолгандек ҳис этди. Худди даҳшатларни тушида кўргандек, бу атрофда уруш ҳам, қон тўкиш ҳам йўқдек туюлди. Суминов қўлларини ёйди. Мох босган дўнглик пар ёстиқдек юмшоқ эди. Бадани ором олиб лаззатланарди. Кўз олдида наъматак гули. Унинг ортида кўм-кўк покиза осмон. Ҳар бир ҳужайраси ҳаёт нашидаси билан нафас оларди. «Тирикман, бус-бутунман!» деган бахтиёр ўй унинг куч-қувватини қайтарарди.

У ҳатто темир қалпоқли, кўзлари чақчайган, оғзиларидан салкам кўпик сачратиб бақираётган одамларга яна рўпара бўлишни хаёлига келтиришдан ҳам чўчирди. Портлашлар зарбидан тилкаланган Ер худди тик туриб осмон билан қўшилиб кетгандек бўлади. Суминовнинг юрагига яна ваҳима оралади. У: «Йўқ, минг маротаба йўқ», деб пичирлаб, кўзларини юмиб олади. Дам ўтмай яна кўзини очади. Ҳамма нарса жой-жойида. Осмон покиза. Урмон осуда. У энди эртанги тақдири ҳақида ўй сура бошлади. Агар бўйин эгсанг, тақдир сени хас-хашакдек учириб, ҳар балога олиб бориб ураверар экан. Йўқ, бунақаси кетмайди. У ҳали эсини еб қўйганича йўқ. Тақдир исканжасига бўйин бермай ўзи ҳақида ҳам ейиш пайти келди. «Тамом, ҳар қандай тақдир ҳазилларига нуқта қўяман!» деган қатъий қарордан Суминовнинг ўзи ниҳоятда руҳланиб кетди. У қаддини кўтариб ўтирди. Ботинкасининг хом теридан ишланган ипларини бўшатиб, обмоткани тиззасига қадар қайтадан яхшилаб ўради. Кейин: «Яна бирон соат дам олгач, йўлга тушарман» деган қарорга келиб дўнгликка ёнбошлади.

...Кўёш мағрибга бош қўйди. Суминовнинг қорни очиб, ичаклари ачишди. Ўйлаб қараса, кечадан бери туз тотмабди. Алғов-далғов, ундан кейинги ҳордиқ билан бўлиб очиққани сезилмаган эди. Мана энди ўзини

хотиржам сезгач, иштаҳаси ҳам очилди. Олма пип, оғзимга туш, деган билан қорин тўйиб қолмайди. Нимадири қилиш керак... Суминов ўрнидан туриб пулемётини елкасига олди. Шу пайт чакалак орасида нимадир шитирлади, қуруқ шох-шаббалар синди. Нимадир бўғиқ гингшиди. У Оқсоқ Бўрига худди ўша кун, худди шу зайлда дуч келган эди. Қиёмат қойимдан қутулиб, шукур қилаётган одам учун Бўри билан учрашиш — ўлганнинг устига тепган бўлди. Бўри гўё ҳамма нарсани — танкларнинг юракларни ларзага солувчи гулдирашини ҳам, пулемётларнинг тириллаши-ю, ярадорларнинг оҳ-воҳини ҳам, мурдаларни, бағри тилинаётган Ернинг безгақдек титрашини ҳам ўзида мужассам этгандек эди. Ўша дастлабки учрашувдаёқ бўри Суминов учун даҳшат ва ўлим рамзига айланди...

Суминовнинг қандай бўлмасин тирик қолиш учун жон-жаҳди билан уринишини «ҳаётга нисбатан чанқоқлик», деб изоҳлаш мумкин эмасди. У қарама-қарши ҳислар гирдобига тушган, ўлимдан ҳам, янги ҳаётдан ҳам бирдек қўрқарди. Шох-шаббанинг шитирлаши, қушларнинг беҳос сайраши, ўрмоннинг қоронғи овлоқ ерлари — ҳамма-ҳаммаси ундаги ваҳимани алангалатарди. У даҳшатдан титраб-қақшаб хатарнинг ўтиб кетишини кутарди. У ўқсиз пулемётини дам орқалаб, дам судраб икки кеча-кундуз ўрмонни дарбадар кевди. Кийимлари йиртилди, очликдан эти устихонига ёпишди, ташналикдан томоғи қақшади. Икки кунгача бирон қишлоққа чиқишга юраги дов бермади. Силласи қуриган сари: «Эгилган бошни қилич кесмайди», деган нақл онгига тобора қуйилиб, михланиб бораварди. Ҳар ҳолда немислар ваҳший ҳайвон эмас, одам-ку. Балки ўлдирмаслар. Оддий қизил аскарни ўлдириб нима барака топишарди...

Баъзан эса, жондан тўйган кезлари жанг майдонида ўзини йўқотиб, ўқ ололмай қочганига афсусланди. Агар ўқ бўлганда бунчалик азобларга бўйин бериб қўймасди. Ботинкасини ечиб, бармоғи билан тепкини босарди, тамом. Оғий талвасадан сўнг роҳати тугаб, фақат азоби қолган бу дунёдан батамом қутуларди.

Ҳа, ҳаёлан барча иш осон кўчади. Кун, кеча ўлимдан қочган, то ҳануз қочиб юрган, иродасиз одам ўзини-ўзи ўлдирishга журъат қила олармиди? Суминов бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмасди. «Бўлар иш бўлди, қиш-

лоққа чиқаман», деган фикри эса қатъийлашиб борарди.

У ўт босган сўқмоққа тушиб олиб бир ярим чақиримча йўл босди. Бирдан одамларнинг овозини эшитди-ю, илдизи қирқилган дарахтдек йиқилиб, ўзини панага олди. Овозларга диққат билан дулоқ тутиб, қуршовдан чиқётган қизил аскарларга дуч келганини англадию асир тушиш фикридан дарҳол қайта қолди. Қарорини бу зайлда тез ўзгартиришига: «Яна немислар ўз ихтиёрим билан асир тушганимни инobatга олишмаса-я?» деган хавф сабаб бўлди. У ҳаммасидан ҳам душманнинг суриштириб-нетиб ўтирмай шартга отиб ташлашидан қўрқарди.

Йўқ, қизил аскарларга қўшилиш керак. Ҳар ҳолда булар орасида тирик қолиши аниқ. Қуршовдан чиқишгач бир гап бўлар.

Қизил аскарлар гулхан ёқишган, осма қозончадан буг кўтариларди. Ундан таралаётган ҳид шабадала дарров Суминовнинг димоғига урилди-ю, кимдир унинг ошқозонини ханжарда тирнагандек бўлди. Аскарларнинг овози тетик. Баъзан кулишарди ҳам. Уларнинг аҳвол-руҳияларига қараганда, ишлар айтарли чатоқ эмас кўринади.

Суминов аста ўрнидан туриб буталарни икки ёнга айирди. Тақдир уни сотқинлик сарҳадида тўхтатиб қолди.

Унинг пулемётчи эканини билиб Иргалин дарров бўлинмасига олди. Отряд Дорогобуж тарафга борар чоғида Суминов йигитлар билан бир оз илакишди. Аммо ўлим даҳшати ҳали унинг ҳиқилдоғини қўйиб юбормаган, оқ-қорани ажрата олмайдиган даражага бориб етган иродасиз бу одамнинг мантиқи немисларга бош эгмагани учун ўзини айбларди. Лекин Иргалиннинг қатъий ҳаракатлари, некбинлиги, аскарларнинг бирдамлиги уни яна асл ҳолига қайтарар эди. Ана шу дамда хотирасига муҳрланиб қолган даҳшат ва ўлим рамзи — Бўрини эсдан чиқарарди. Ҳатто жанг майдонида ярадор дўстини ташлаб қочгани учун эзиларди ҳам. Айни чоғда: «Унга барибир ёрдам бера олмасдим, икки киши ўлиmidан нима наф?» деб ҳаракатига фатво топарди.

Кейин... Яна даҳшатларга рўпара бўлди. Пакет воқеаси бошланди.

Суминов қайсидир шайтоннинг васвасасига учди-ю, вазифани енгил деб ўйлаб, Иргалин билан боришга кўна қолди. Иргалин: «Кўнглинг чопмаётган бўлса борма, мажбур қилмайман», деганда иззатини билиб қолаверса-ку, олам гулистон эди.

Сиртдан енгил кўринган вазифанинг бошига минг балолар келтиришини қаердан билибди? Жангчилар ишонч билан: «Фрицларнинг югургани сомонхонага-ча. Тамом, энди бир қадам ҳам силжиша олмайди. Энди ғарбга қараб ҳужум бошлаймиз», дейишарди. Бу гаплар Суминовга ҳам оз бўлса-да, далда бериб юрган-да, лаънати пакет туфайли яна Бўри билан юзма-юз келди. Даҳшат ҳам, ожизлик ҳам, тушкунлик, ҳалокатга маҳкум этилганлик ҳисси ҳам яна қайтадан уйғонди. Одамнинг инон-ихтиёри ўзида эмас, худонинг измида деганларича бор экан.

Агар у биқинига хоч тасвири туширилган танкларнинг адоғсиз сафинчи, осмонни чигирткадек босган самолётларни, қон истаб бўй чўзган тўпларни кўрмаганда ҳам майлига эди. Аммо ҳаммасини кўрди. Ўз кўзи билан кўрди! Ана шу ўлим оқимини тўхтата оладиган тўсиқ бормикин?

Жанггоҳнинг машриқ томонидагиларнинг барчасини ҳам шу ўй банд этгани Суминовнинг хаёлига ҳам келмасди. У жангчилардаги ғалабага бўлган ишончнинг тобора мустаҳкамланиши, тобора жипслашувини вақтинча ожизликка, ақли қосирликка йўйди. Шу боис у қулоқ беришга рози бўлган одамга ўз нуқтаи назарини изҳор қилишдан қайтмайдиган ҳолга тушди. Аммо бу борада чурқ этмади. Чунки бирламчи, бу гапларни эшитадиган одам деярли йўқ, иккиламчи, бадбин тахминларни овоза қилишнинг охири вой бўлиши мумкин эди. Иргалин одам эмас, ваҳшийнинг ўзига айланди. Йўқ, бунақада тирикчилик қилиб бўлмайди. Пайт пойлаб туриб, иззат-нафси борида этакни йиғиштириш керак. Иккови бир-бирининг гўштини еб юраверсин. Анови бир қўлли чол билан бола ҳам эртамикечми қишлоғига гумдон бўлади. Суминов улар учун жон фидо қилиш ниятида эмас. Ўзининг жони ўзига ширин. Ҳали унинг бутун ҳаёти олдинда. Уйда гўзал хотини, икки ёшли ширин ўғилчаси кутяпти. Агар оила бошлиғи аҳмоқлик қилиб дайди ўққа учса, қандайдир бир сассиқ ботқоқда ириб ётса уларнинг ҳоли

нима кечади? Ҳа, у оиласи учун ҳам тирик қолиши шарт! Асирга тушса ҳам майли, ҳақорату шармандаликка ҳам чидайди. Уйига қайтса бўлгани. Уруш якуни кунлар ичи тугайди. Немислар одамларни қадрдонларига қўйиб юбормай, пишириб ермиди?

Суминов қарорини обдан тарозига солиб, аниқ с хулосага келди. Қулай пайт уни узоқ куттирмади. Тонгга яқин у Нефёдичдан соқчиликни қабул қилиб олди. Қариянинг ухлашини пойлаб турди. Кейин отни етаклаб ўрмон этагига қараб йўл олди. Ярим чақиримча писиб юрди. Кейин отга минди-да, йўрттириб кетди. Энди туёқ овозлари ширин уйқуга берилганлар қулогига етиб бормас эди.

Суминов шошилар эди. У тонг оқаргунга қадар кеча танклар тўхтаган қишлоқни четлаб ўтмоқчи эди. Бу тўсиқдан ҳам омонлик билан қутулди. Энди унга отнинг кераги йўқ. Суминов отни қўндоқ билан уриб қайдади. Атрофни синчиклаб кўздан кечирди: ялангликнинг бир этаги саёз жарликка бориб тақалади. Унча катта бўлмаган жарликда фақат икки қайин қад ростлаб турибди. Қайинлар нобуд бўлмаса бу жойни бир неча йилдан кейин ҳам адашмай топса бўлади. Суминов тиз чўкиб олди-да, пичоқ чиқариб майсазорда узун чуқурча қазиди. Ичқўйлагини ечиб, милтиқ билан ўқларни ўради. Қизил аскарлик гувоҳномасини эса газета бўлагига ўраб кўйлак ичига яширди-да, чуқурчага жойлаб, устини сезилмайдиган қилиб беркитди. Қилган ишидан кўнгли тўлиб, дадил ўрнидан турди-да, ўрмон пойида ўтувчи йўлга чиқди. Ҳар ҳолда шу йўл бирон қишлоққа олиб боради, деган хаёл билан тез-тез юриб кетди.

Уфқ бўзариб қолди. Узоқдан уйлар қорайиб кўринди. Қишлоқ унча узоқ эмас экан. Дастлабки бурилишдаёқ биринчи уйларга дуч келди. Атроф сокин. Хўроз тонгни қаршилаб қичқирмайди. Итлар нотаниш одамга қараб ҳуримайди. Ҳаммаёқ жимжит. Қочоқ қишлоқ ичкарисига қадам қўйиши билан воқеани англади. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда ёнгин қолдиқларига дуч келди, айрим уйларнинг ёғочлари ҳали ҳам тутарди. Мўрилар кечаги қайноқ ҳаёт хотирасига ўрнатилган қайғули ҳайкалмисол мунгайиб турибди.

Суминов тўхтаб, бир неча дақиқа ўлик қишлоққа олазарак қараб қолди. Шу онда у ўзини даҳшатли

дунёда якка-ёлғиз эканини янада бир алам билан ҳис этди. Ҳеч ерда ором йўқ. Ҳаёт ва ўлим дўст тутингандек. Гўё шу дўстлик эвазига ҳаёт бу қишлоқни ўлимга ҳада этгандек. Қишлоқ нафас олмайди. Қишлоқ ўм-бўш. Одамлар уяларини тарк этган қушлар каби тирқираб кетишган. Суминов шафқат ҳисларига эндигина берилай деб турганда вужудидаги қаҳр уйғонди. «Нимага бақиряпсан, ҳозир сайл эмас, уруш-ку!» деб яна юриб кетди.

У қишлоқ остонасига етганда қандайдир мўъжиза билан омон қолган, ёзлик емакхонани эслатовчи кулбадан ғалати овоз келди. Қочоқ беихтиёр равишда ўзини панага олиб, қулоқларини динг қилди. Ҳам қўрқув, ҳам қизиқиш ҳисси аралашиб, унинг бу ердан кетишига йўл қўймади. Қўлига ярми куйган гўлани олиб кулбага яқинлашди. Ерда ётган, нималигини ажратиш мушкул бўлган қорамтир бир нарса заиф чийилларди. Бўри! Уни таъқиб этаётган Бўри! Суминов титраб, гўлани ҳам тушириб юбориб, орқасига қайтмоқчи бўлди. Аммо шу заҳоти ердаги қорамтир нарса қимирлади.

— Аскар амакижон, келдингизми?— деган заиф, энтиккан овоз эшитилди. Ерда латта-путтага ўралган гўдак ётган экан.

— Уф... жин ургур!— деди Суминов енгил нафас олиб, пешонасидаги совуқ терни артар экан.

Суминов уни кўтариб олиш мақсадида бир-икки қадам ташлади. Кейин: «Шошилма, аввал ўйлаб кўр. Болани бошингга урасанми? Нима, ота-онаси йўқми бунинг», деган хаёл миясига урилиб, тўхтади.

— Отинг нима?— деб сўради.

— Лена,— деди гўдак яна энтикиб.

— Онанг қани?

— Ўлдиришди... Уйимизни ёқиб юборишди.

Суминов орқага қадам қўйди.

— Аскар амакижон, қаёққа, мени ташлаб кетманг, қўрқаман...— Қизча шундай деб ёлборди. Бечоранинг йиғига мадори ҳам йўқ, шунинг учун кўзларини пир-пиратиб қолаверди.

Қочоқ эса шарт ўгирилди-да, қадамини тезлатди. Қизча, унинг заиф овози қалбини оз бўлса-да, куйдира бошлаган эди. Суминов бу ўтни ўчириш учун йўл-йўлакай турли фатволар изларди.

«Ўзингга кимнинг раҳми келарди?— деб ўйларам

у.— Ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетган дамда би-
гина сен эмас, барча тирик жон ўз ҳаловатини кўзлай-
ди. Дийдамнинг қаттиғи — жонимнинг ҳузури, деб бе-
корга айтишмаган».

Шу зайлда у кўп ўтмай болани ҳам унутди. Бур-
нини тез-тез тортиб, ўзига ўзининг раҳми келиб, ўзи ча-
нималардир деб мингирлай бошлади. Қаёққа бораётга-
нини ўзи ҳам билмай қолди. У энди юрмасди, йўқ,
довдирга ўхшаб лўкиллаб борарди. Лекин бу ҳол узоқ
давом этмади. Пастликда ястаниб ётган қишлоқни
кўргач, тўхтади. Яшил боғларга бурканган бу қишлоқ
хийла катта эди. Қишлоқ биқинидан ўтган дарёдан ен-
гил туман кўтарилиб, дарахтлар устига келиб туриб
қолар, ниҳоллар худди ёришаётган осмон бағрига син-
гиб бораётгандек туюларди. Бу ер ҳам осудалик ҳукми-
да эди. Аммо бу сукунат ёндирилган қишлоқдаги ўлик
жимлик эмас, балки ҳорғин, ҳаловатталаб тинчлик эди.
Афтидан, ҳали бу қишлоққа немиснинг оёғи тегмаган
кўринади. Агар шундай бўлса, нур устига аъло нур.
Ҳам нафас ростлаб олади, ҳам атрофдаги воқеалардан
хабар топади. Суминовнинг елкасидаги ташвиш тоғи
ағдарилгандек бўлди. У шудринг қўнган майсаларга
узала тушди. Димоғини явшан ҳиди қитиқлади. Қуло-
ғи жимликдан шангиллади. Тезда кўзига уйқу келди.
Тушида қишлоқ қуқоқ тутунга бурканган эмиш. Мана
шу дўзахсимон макон қаъридан... онаси, ҳа, онаси оё-
ғини базўр судраб чиқиб келаётганмиш. Онаси нима-
дир деб бақирармишу, аммо у эшитмасмиш. Етмишни
уриб қўйган кампир ўғлига яқинлашгач, у онасининг
мовий кўзларини, ҳатто ажинларини ҳам аниқ кўрган-
миш. Онаси титроқ қўллари билан қишлоқни кўрсатиб:
«Тезроқ борсанг-чи, хотининг билан ўғлинг ўша ёқда»,
дермиш. Бирдан онасининг қўлида латта-путтага ўрал-
ган бегона гўдак пайдо бўлиб қолибди. Онаси унинг
кўкрагига ҳассасини тираб, ғазаб билан: «Фашистлар
бу қизнинг ота-онасини ўлдиришди. Сенинг эса бир ту-
кинг ҳам тўкилмабди. Оилангга ўзинг қара...» дермиш.
Суминов диққат билан қараса, онаси бола эмас, жуда
катта қўрқинчли ит етаклаб юрганмиш. Бирдан ит тиш-
ларини гижирлатиб одамга ўхшаб тилга кириб: «Мени
танимадингми? Мен эски қадрдонинг, Оқсоқ Бўриман-
ку?! Менинг болаларим ёниб кетди. Сен уларни асраб
қолмадинг», деб ташланишга чоғланармиш. Суминов

жон аччиғида қишлоққа қараб қочармиш, қишлоқ эса, аксига олиб тобора ундан узоқлашармиш. У хотини билан боласини чақирармиш. Жавоб бўлмасмиш. Бақиравериб овоздан қолганмиш. Тутун янада қуёқлашиб, бўғилармиш. Осмон тутундан қоронғилашиб, уйлар ҳам кўринмай кетганмиш... Суминов ерга багрини бериб йиғлармиш. Оқсоқ Бўри эса узиб ташлаган оёғини унинг кўкрагига қўйиб хахолаб кулармиш. «Одамлар, жаноза ўқинг, жаноза!» деб бақирармиш...

Суминов жон азобида қичқирмоқчи бўлар, аммо овози чиқмас, хириллар, даҳшатли тушдан, кўкрагидаги узиб ташланган оёқдан қутулиш учун тўлғанарди.

— Тинчлан, тинчлан.

Бўрининг бақирғи ўрнига хотиржам, майин овозни эшитиб, кўзлари мошдек очилди. У ёнида кўркам ёш жувонни кўриб ҳайрон бўлди. Ўрнидан турмоқчи эди, аёл унинг кўкрагига қўлини қўйди.

— Ётавер, мунча қўрқмасанг?— деди аёл кулимсираб.— Эчкимни соғай десам, арқонни узиб қочибди. Изидан келаётган эдим...

Суминов дарҳол аёлнинг қўлига қаради. У узун арқоннинг бир учини қўлига ўраб олган, иккинчи учига боғланган қўнғир эчки эса дам нотаниш одамга бақраяр, дам типирчилаб, арқонни узиб, эркинликка чиқишга интиларди.

— Тек тур, харом ўлгур!— аёл шундай деб арқонни қаттиқ силтаб тортди. Суминов базўр жилмайди.

— Яраландингми? Бу ерларга қандай келиб қолдинг,— деди аёл унга хиёл яқинлашиб.

Қочоқ чордана қуриб ўтириб олди. Томирларига иссиқ қон югуриб қайта жон киргандек бўлди. Юраги қувонч эпкинидан ҳаприқди. Қўрқинчли туш таъсиридан буткул қутулди. Шудринг ялтираб турган майсазор, осудалик, одми кўйлак кийган ёш, келишган жувон... Йўқ, бу туш эмас. Унги. Худди дўзахдан қутулиб, жаннатга тушиб қолгандек. Шодлик учқунлари энди чехрасида акс эта бошлаганда эсини йиғди. Юзи яна тундлашди. Пешонасини тириштирди.

— Ярадорликка ярадорман-а, лекин,— Суминов гудраниб, бир оз дудуқланиб гап бошлади.— Рославлдан чекинаётган пайтимиз эди. Уч-тўрт қадам нарида мина портлади... қолгани эсимда йўқ. Ўрнимдан турай десам, бошим ёрилай дейди, қулоғим шанғиллайди.

Атрофда на ўзимизникилар бор, на немислар. Тирик жондан асар ҳам йўқ. Тирикман десам, оёқларим измимга бўйсунмайди, ўлганман десам, қиёматнинг изларини аниқ кўриб турибман.

— Вой худойим-е,— деди аёл афсус билан қўлларини икки томонга ёйиб.— Бу бечораларни мунча азобламасанг?

«Худога шукур, гапимга ишонди...» Суминов анча энгил тортди.

— Энди нима қилмоқчисан?— деди аёл унинг гамига шерик эканини яширмай.

— Ҳайронман. Бошим бир айланса, ўсимни йўқотиб қўйяпман. Бу ерга қандай келиб қолганимни ҳам билмайман.

Суминов шундай деб аламзада одамдек тиззасига шапатилаб уриб қўйди. Аёл ўйга толди. Қочоқ уни зимдан кузатди. «Гапларимга ишонқирамай, иккиланяптимикин. Ҳозир шарт ўрнидан туриб: «Билганингни қил», деб жўнаворса-чи...» Қочоқ бунга йўл қўймаслик учун бошини чангаллади, тишларини ғижирлатиб, аста ингради. Аёл бунга пайқамадими ё ўзини сезмаганга солдими, ҳар нечук лабини тишлаб, пешонасини тириштирганча ўйга берилиб ўтираверди. Кейин бир қарорга келиб унга қаради-да, ҳамдардлик билан: «Юра оласанми?» деб сўради.

— Бошим исканжадан қутулган пайтда... Анча тиклашиб қоламан...— деди у гўё пешонасидаги терни артган бўлиб.

— Гап бундай... Ҳар ҳолда Нина виждонсиз одам эмас, нима қилса ҳам рус аёли! Икки шўр пешона бир бўлиб тақдирга тан берамиз энди. Бизникилар қайтгунча меникида турасан. Немисларми ё уларнинг исковичларими ғиди-биди қиладиган бўлса, бирор баҳона топарман.

— Қўрқмайсанми?..— Суминов манзират қилмоқчи эди, ишни бузиб, хотинни чўчитишдан қўрқиб тил тишлади-ю, гапни бошқа ёққа бурди.— Бизникилар қачон келадию...

— Қўрқиш-қўрқмаслигим билан ишинг бўлмасин. Жангчининг бошига кулфат тушгандан кейин ёрдам бериш керак. Бизникилар қачонгача чекинишарди. Узоққа кетишмайди. Албатта қайтишади. Бу ерлардан немиснинг ризқи қирқилган...

Суминов бағрида жўш ураётган қувончини жилов-лаёлмай қолганди. У кўзининг ёшини ошкор қилиб қўймаслик учун ерга қаради. Ҳаётнинг гирдоби ҳам қизиқ. Бир қарасанг гурбатга солади, бир қарасанг бошингда омад қуши ўтирган бўлади. Минг марта шукур қилиш керак. Ҳамма иш рисоладаги каби хамирдан қил суғургандек чиқяпти. Бизникилар ҳақида қай-ғурмаса ҳам бўлади. Суминов уларнинг қайтмас бўлиб чекинаётганларига қатъий ишонади. Аёл ундан жавоб кутарди. Суминов хаёлга берилганини сезиб тезда ўзини ўнглади:

— Ҳа, ҳа... Мен ҳам сал ўзимга келаману...

— Ана, қелишиб олдик. Манови харом ўлгур қипқизил дайди бўлгани билан сутни яхши беради. Бир амаллаб тирикчилик ўтказамиз. Бутун қишлоқ ҳавас қиладиган сигирим бор эди, немислар сўйишди. Ишқилиб, томоқларига суяк тиқилиб ўлишсин, жумонмарглар. Қани, кетдикми?

— Немислар дедингми?

— Ҳа, немислар... Қишлоғимизда немис зоти йўқ. Аммо полицай деган хотинчалишлари сероб, самагон ичиб уйма-уй изғийди харомилар. Улардан қўрқмаса ҳам бўлади. Сўрашса, эрим, деб қўя қоламан. Касаллиги учун урушга олишмаган, дейман.

Суминовнинг қувончи беҳад эди. Ишнинг бундай энгил кўчиши етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Худо, «ол қулим», деб юборса бас экан, омад оёқ остидан чиқиб қолавераркан. Зеро, қочоқ учун бундан ўтадиган омад бўлмаса керак. У шод эди. Айни чоқда аёлнинг: «Яқин орада ўзимизникилар келади», деган ишончи юрагига зирапча каби қадаларди. Майли, аёл ишонаверсин. У эса... ёлғонни қотириб яхши қилди. Мина... контузия. Аёл ҳам дарров ишона қолди... Энди дуч келган ерда ўзини ташлаб, тутқаноғи тутгандек, типирчилаб ётиши керак. Шунда бу содда, лекин кўҳлик Нинада мутлақо шубҳа туғилмайди.

Шундай қилиб, қочоқ ёлғиз яшовчи беванинг уйига қўноқ бўлди. Уч кеча-кундуз ёстиқдан бош кўтармай ҳордиқ чиқарди. Одамларнинг кўзига кўринмаслик учун ҳовлига камроқ чиқди. Нина эса кутилмаган бу ҳамхонасини бошига кўтаргудек эди. Суминовга куч қўшилаётгани, рангига ранг кираётганини кўриб қувонарди. Ўнгланиб олсин, деб ўзи емай едирарди.

Найранг Суминовга тобора ҳаловат бахш этадиган бўлиб қолди. У бир неча кундан кейиноқ ўзини уй хўжасидек ҳис қилди. Нинага саволлар ёғдириб, аввалги ҳаётига қизиқди. Нина аввалига тақдирдан нолиб кўз ёши қилди. Кейин биринчи оиласини гапириб берди. Эри икки йил муқаддам баҳор чоғида муз кўчганда сувга чўкиб ўлган экан. Шундан сўнг бир-икки таниш ортирибди-ю, бироқ оила қурмабди. Уруш ҳалал берибди. Нина гап орасида қишлоқ аёлларининг рашкдан ёниб тухматлар тарқатишганини ҳам қистириб ўтди. «Фариштадек кўринган маъшуқанг анча-мунча эркакнинг қўлидан ўтган кўринади-ку?! Тоза қўлга тушдинг-ку!» — Беванинг ҳикояларини тинглаб ўтирган Суминов шундай деб ўзини лаънатлади. Кейин: «Ҳовлиқма, ўпкангни бос. Иш битиб, эшак лойдан ўтсин, этакни йиғиштириш қочмайди», деб ўзини-ўзи овута бошлади.

Қишлоқда ўзгариш йўқ, ўша-ўша осудалик ҳукмрон эди. Одамларнинг ташвиши ўзларига етарли эдими ё уруш барчани шу даражада бефарқ қилиб қўйганмиди, ҳар нечук Суминовга ҳеч ким айтарли эътибор бермасди. Тўғри, баъзан қўни-қўшнилар чиқиб қолишарди. Уларнинг айримлари билан суҳбат қуришга тўғри келарди. Лекин қочоқ кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб бергач, аёллар ёқа ушлаб қолишарди. Бу аёлларнинг кимидир, ё эри, ё отаси, ака-укаси жангда эди. Бечоралар жигарларининг қаерда юрганидан, тақдирларидан беҳабар эдилар. Суминов жанг тафсилотларини ҳикоя қилганда уларнинг кўз олдига жигарбандлари келарди. Гап мина ва контузияга тақалганда: «Ўзимизнинг одам экан, бечора шунча азоб чекибди, балки бир умрга хаста бўлгандир», деб раҳмлари келиб, кўзлари ёшланарди. Кўринишидан тоғни урса талқон қилгудек бу йигитнинг балиқдек типирчилаб қолишини кўришганда, худога нола қилиб шафқат сўрашарди. Собиқ пулемётчи аёлларнинг бу қадар куйинишларини кўриб баъзан ўз найрангига ўзи ҳам ишониб кетарди.

У Нинанинг эридан қолган уст-бошни торроқ бўлса ҳам кийиб олиб, соқол-мўйлов қўйди. Гўё шу билан унинг ўтмишини сув ювиб, шамол учириб кетгандек бўлди. Ўзини бошқача ҳис қилди. Энди у кечаги Суминов эмас. Урушга қадар кечган ҳаёти қалин парда

ортига ўтди, онаси, хотини, ўглининг мавҳум қиёфалари фақат баъзи-баъзида тушида гавдаланадиган бўлди.

Катта йўллардан анча йироқда, хилват ерда жойлашган бу қишлоққа янгиликлар узук-юлуқ ҳолда, жуда кеч етиб келарди. Немислар тобора шарқ сари силжиб боришар, янги-янги шаҳарларни қўлга киритишарди. Бу хабарлар Суминовга мойдек ёқарди. Аммо сир бой бермас эди. Баъзан қари-қартаглар, баъзан аёллар бу собиқ жангчи билан дардлашгани чиқишганда, ғалаба ҳақида ишонч билан гапириб, уларнинг кўнглини кўтарган бўларди-да, боши оғриётганини баҳона қилиб ётишга шошиларди. Ёлғиз қолган маҳаллари Нина ғалабадан сўз очса, дарров гапини бўларди. Туңлари эса ҳеч нарса бўлмагандек, уни бағрига босиб ётарди.

Кунлар шу зайлда изсиз ўтаверди.

Ниҳоят, уруш қиёматидан, халқ бошига ёғилган кулфатлардан ҳоли ётган, уйини, ўз ҳаётини ташқил дунёдан кўринмас девор билан ажратиб олган қочоқ кутилмаган воқеаларга рўпара бўлди,

Бу тун уни яна Оқсоқ Бўри безовга қилди: Суминов кимсасиз, сокин ўрмонда ёлғиз ўзи дарбадар кезади. Шу пайт узоқдан: «Мен боряпман, боряпман», деган даҳшатли овоз эшитилади. Суминов тўхтади. Дам ўтмай қаршисида ёвуз арвоҳдек Оқсоқ Бўри пайдо бўлади. Тишларини иржайтириб: «Оёғимни тўлаб бер», деб увиллайди... Терга ботган, безгак тутгандек титраётган қочоқ ярим тунда уйғониб кетди. Уйда ўлик сукунат ҳукмрон. У юрагининг дукиллашини аниқ эшитди. Ой дераза ортига михлаб қўйилгандек, хонада эса ғалати кўланкалар изғиб юргандек бўлди. Суминов қимирлашга ҳам қўрқиб, Нинага кўз қири билан қаради. Унга Суминовнинг дарди бегона, хотиржам ухлаяпти. Паришон сочлари ёстиққа ёйилган, оппоқ билага чойшаб устида. Тушида жилмайяпти. Суминов: «Қани кулавер-чи, эрта-индин навбатдаги эрингинг ҳам изини ўпиб қоларсан», деб бадхоҳлик билан тишини гижирлатди.

У чойшабдан қўлини чиқариб стол устидаги кечани бозор Нина келтирган немис сигаретасини олди. «Йўқ, бунақада эсим оғиб қолиши мумкин. Ўзимни босиб олишим керак». У сигаретни лабига қистириб, эн-

ди гугурт чақаман, деганда эшик қаттиқ тақиллаб қолди. У чўчиб, лабидаги сигаретани ҳам тушириб юборди. Бошини чойшаб остига олиб эсига келган калималарни қайтариб худога илтижо қила бошлади. «О, тангрим, мени бу балолардан ўзинг қутқар. Гуноҳларимдан ўт, ўзинг асра...» Бу пайтда худо бошқа муҳим ишлар билан банд эканми, ҳар нечук унинг илтижолари инобатсиз қолди. Эшик яна қаттиқ тақиллади.

— Ким у? — деди Нина ўрнидан сапчиб туриб.

Суминов эса ўзини уйқуга солиб ётаверди. Эшик қолиб деразани ҳам тақиллатдилар. Суминовнинг танасидан жон чиқиб кетгандек бўлди.

— Эшикни оч! Полиция!

— Тунда дайди итга ўхшаб изғиб юрганларинг юрган, — Нина шундай деб минғирлаб ҳамхонасини турди. Суминов уйғонишини кутмай елкасига бир нарса ташлаб даҳлижа чиқди. Қочоқнинг назарида эшик тарақлаб очилди.

— Хўжайин қани? — деди йўғон овозли одам.

— Тунда санқишларинг етмай турувди, — деди Нина норозилигини яширмай. — Тўхта, қаёққа ёпирилясан. Гугуртни топай. Қаёққа қўйган эканман. Ҳа, маана, топдим.

— Хўжайинни уйғот!

— Хўжайиннинг нимаси, — деди иккинчи овоз, — кўппакни дегин.

— Оғзингга қараб гапир, аҳмоқ! — деди Нина.

— Унингни ўчир, — деди полицайнинг биринчиси. — Гугуртсиз ҳам унинг ёруғ экан. Агар уйқуси қаттиқ бўлса, ўзимиз уйғотамиз.

Полицай ичкари кириб, чойшабни силтаб тортдида, милтиқ найзасини кўкрагига тиради.

— Ким бу ўзи, нима керак экан унга? — деди Суминов оёғини осилтириб ўтирар экан.

— Типирчиламай, кийин. Бўл тез, танбал. Мунча титрайсан, қўрқма, жонингни олмаймиз. Бошлиқлар йўқлашяпти.

...Суминов тонгга яқин қайтди. Бу вақтга қадар Нина мижжа қоқмай, кўзларини йўлдан узмай ўтирди. Кутгани кўрингани ҳамон кўз ёшларини арта-артаунинг қаршисига қушдек учди. Остонада каловланиб турган ҳамхонасини қучоқлади.

— Худога шукур, омон қайтдинг. Ўйлайвериб,

ўйимда ўй қолмади. Юракларим минг пора бўлиб кетди.— Нина шундай дея туриб бирдан ўзини орқага олди.— Бунинг нимаси?

Суминов елкасига осган милтиқни олди-да, деворга суяб пастак курсига ўтирди.

— Оғзингга талқон солганмисан? Милтиқни қаердан олдинг?

У Нинанинг тўполон кўтаришини сезган эди. Лекин ишнинг бунақа томонга бурилишини сира ўйлаб кўрмаганди. Энди бу тентак хотиннинг қафасдаги силовсиндай қутуриши ортиқча.

— Шанғилламай ўтир, нима, умриңгда милтиқ кўрмаганмисан, — деди Суминов жеркиб.— Полицайликка тайин қилишди, тушундингми?

Бу гапни эшитиб Нинанинг рангида ранг қолмади.

— Полицайликка?! Сеними? — Нина кўкрагини ушлаганча стол томонга юрди. — Вой, худойим, менга шу етмай турувди ўзи. Сен...

— Нима мен, бошқаларга ўхшаб кўнгилли бўлиб ёзилибманми,— деди Суминов баланд келиб.— Кекирдагимга тўппонча ниқтаб: «Ё хизмат қиласан, ё гестапога топширамиз. Сенинг ҳеч қанақа касалинг йўқ, шунча тек қўйиб берганимиз етар», деб туришганда мен нима қилишим керак эди. Улар гапни чўзиб ўтиришмайди. Мен ҳам одамман. Менинг ҳам жоним битта, ўнта эмас. Бекордан-бекорга ўлиб кетишга ҳеч ким ҳам рози бўлмаса керак?

Нина жавоб бермади. Хўрлиги келиб, бошини стол устига қўйди-да вужуди титраб, йиғлаб юборди. «Йиғлагани дуруст бўлди. Йиғлаб-йиғлаб, тақдирга тая беради», деб ўйлади Суминов. Кейин аста юриб келиб унинг сочларини силади. Нина худди шуни кутиб тургандек, унинг қўлларини силтаб ташлади. Дераза ойналарини титратиб юборгудек бўлиб бор овози билан бақирди:

— Беҳаё одам эқансан! Полицайларинг билан ҳамтовоқ бўлиб яшайвермайсанми энди?! Бу ерга нимага келдинг? Милтиқ ушлашга қурбинг етар экан, нимага партизанларга қўшилмадинг?

— Партизанларга? Бу ерда партизанлар нима қилади? — деди Суминов ҳайрат билан.

— Йўқол, кўзимга кўринма. Афтингга қарашга тоқатим йўқ, йўқол!

Суминов қарасаки, жаҳл отига минган бу аёлни дўқ-пўписа билан инсофга келтириб бўлмайди. Шунинг учун мулозим оҳангга ўтди.

— Акангнинг қизил командир эканини улар билишмайди, деб ўйлаясанми? Шу хизматга ўтганим учун ҳам сен тентакни холи қўядиган бўлишди. Тушундингми? Мен фақат ўз ҳаловатимни эмас, сенинг ҳаётингни ҳам ўйладим. Овозим бор экан, деб бақираверма. Ҳаммаси изига тушиб кетади. Уруш ҳам тугай деяпти. Бу томонларда партизанларнинг уруғи ҳам йўқ. Мишмишларга ишонаверма...

Нина хотиржамлик билан айтилган сўзларнинг бутун даҳшатини ҳис этиб қулоқларига ишонмай қолди. Кўзларини катта-катта очиб, унга тикилди: ҳамхонаси бир нафасдаёқ унга бегона, айна пайтда манфур одамга айланиб қолганди. Ниҳа ўкириб юбормаслик учун оғзини кафти билан беркитди. Алам билан бош чайқаб, сочларини булут каби тўзғитди-да, яна бошини стол устига қўйиб, ҳўнграб юборди.

Кутилмаган бу воқеа Нина учун оғир зарба бўлди. У анчагача гангиб юрди. Кейин тақдир измидан чиқиб бўлмайди, деган фикрга бориб, аста-секин ўзига кела бошлади.

Суминов баъзан икки-уч кунлаб йўқ бўлиб кетарди. Қайтгандан кейин ҳам очилиб гаплашмасди. Тумшугини осилтириб ўтираверарди. Нина уни саволга тутиб қийнамас, аксинча, ўзи ҳам «ҳа» ёки «йўқ»дан нарига ўтмасди. Энди Суминов у учун танлаган умр йўлдоши эмас, балки шунчаки бир ўткинчи, вақтинчалик овуңчоққа айланган эди. Аёлларча раҳмдиллик кўзини кўр қилган Нина узоқни кўзламай, бу олчоқни уйига бошлаб келди. Бунинг учун ўзини тинмай ланатлайди. Аввалига бахтиёр эди. Ёлғизликда ҳарорати, ўчиб бораётган юраги яна ёнган, хира бўлса-да саодат илинжидаги умиди уйғонган эди. Энди-чи? Энди ҳаммаси куйиб кулга айланди. Нина бутунлай бефарқ бўлиб қолди. Суминовни «ўзи келди ёр-ёр, ўзи кетди ёр-ёр», қабилда кутиб, кузатишни одат қилди. Ундаги меҳр, танлагани атрофида айланиб-ўргилиш, овутиш ҳислари буга каби кўтарилди. Ўтган кунлар тушга айланди. Гўшаси ўлик сукунат пардасига ўралди. Суминов уйга ҳоргин, уйқусизликдан кўзлари киртайган, ранги оқарган бир аҳволда кириб келар, тупук ютиб

остонадаёқ дастурхонга кўз ташларди. Қарашлари совуқ, юриши оғир бўлиб қолган эди. Нина арзимас овқатни пешонасига ургандек тақиллатиб келтириб қўярди-да, ниманидир баҳона қилиб ё ҳовлига чиқиб кетарди, ё уйда бирор иш билан куймаланарди. Суминов билан бирга ўтириб чой ҳам ичмасди.

Суминов полицаё бўлгач, қўшнилари билан ҳам қадами қирқилди. Дардлашиб, ҳасратлашиб ўтирадиган кечалар ҳам йўққа чиқди. Одамлар Нинани кўчада кўрсалар бурилиб кетадиган, беҳос дуч келиб қолган тақдирларида эса кўзларини олиб қочадиган бўлиб қолдилар.

Суминовнинг тутқаноғи ҳам тўхтади. Энди бундай найрангга вақти ҳам йўқ эди, ҳожат ҳам қолмаганди. У одамларнинг нафратини сезар, аммо ўзини билмаганга оларди. Бундай совуқ муомаланинг ўткинчи эканига ишончи комил эди. Ўз кўнглида узоқни кўра олувчи, мулоҳазали полицаё: «Одамларнинг оғзидаги лаънат ҳавога учади-кетади, пешонага тамға бўлиб ёпишмайди. Бир-икки кун қутуриб, кейин мулла минган эшакдек мулойим бўлиб қолишади», деб ўйларди. У аста-секин янги хизматнинг моҳиятини англаб, ойна-оғайни орттирди. Буйруқларни астойдил адо этгани учун бошлиқ таҳсинига ҳам сазовор бўлди.

Полицаё дўстлари билан қишлоқма-қишлоқ юриб, немис армияси учун мол-қол тўплаши ёки бошқармада навбатчиликда туришни Суминов ўзига ер деб билмасди. Бундай буйруқларни мамнуният билан бўлмаса-да, ҳар нечук сўзсиз адо этарди. Баъзан виждони уйғониб, уни айблагудек бўлса, дарров фатво топарди; авваламбор, уруш пайтида буйруқдан бўйин товласанг, кунингни кўрсатишади. Қолаверса, молидан ажралган деҳқонга ҳарбий маъмурлар муҳр босилган тилхат беришади. Уруш тугагач ё моли қайтарилади, ё пули тўланади. Шундай экан, уни гуноҳкор қилиш ноўрин. Фақат уни эмас, немисларни ҳам айблаш инсофдан эмас. Энди, асирлар масаласига келсак, бу Суминовнинг иши эмас. У кичкина одам, бунақа ишларга аралашмайди. Энг муҳими — урушдан, дўзах азобидан нарироқда турибди. Бу ёғига бош омон бўлса, қалпоқ топилаверади.

Суминов баъзи-баъзида ўрмонда қолиб кетган Федотов билан Иргалинни эслаб қўярди. Уларнинг галабага бўлган ишончи, немисларга нисбатан нафрати ёди-

га тушган маҳалда бирдан танлаган йўлининг ҳақ ёки ноҳақлигини билолмай, иккиланиб қоларди. Аммо, ўз таъбири билан айтганда: «Ҳаётга зийрак назар билан боқиб», вазиятни ойдинлаштирарди-да, яна хотиржам нафас оларди. Маълумотларга қараганда немис қўшинлари тўхтовсиз олға босишарди. Партизанлар ҳақида миш-миш эшитиларди-ю, ўзлари кўринмасди. Тўғри, у ер-бу ерда кимлардир немисларга хизмат қилаётганларни уйига ўт қўярди. Лекин бу маъмурларнинг гапига қараганда, шахсий ғараз оқибати эди. Тунов куни икки ўсмир танк замбарагининг оғзига қум сепиб қўйибди. Бошқаларга ўрнак бўлсин учун отиб ташлашди. Булар партизанчилик эмас, шунчаки бебошлик. Хўш, ҳозир ўжар Иргалин лейтенанти билан қайларда изғиб юрибди экан? Тирикмикан ё аллақачон омонатини топшириб қўйганмикан? «Бизникилар ғарбга қараб силжийдилар», деб чучварани хом санарди. Қани, энди юриб кўрсин-чи! Энди Суминов қўлга тушиб берадиган анойи эмас. Вақтида этагини йиғиштирди. Ҳали бу ёруғ дунёдан илинжи кўп унинг...

Ўзини шу зайлда овутиб юрган кезлари яна кутилмаган воқеа юз берди.

Аҳolidан молларни тортиб олишда бошқаларга ўрнак бўлгани учун унинг лавозимини бир поғона кўгарилди. Энди у икки полицайга катта. Маоши ошган. Озиқ-овқат ҳам етарли. Майхўрлик эса чекланмаган.

Ўша куни Суминов ҳаммомдан маза қилиб чиқиб, чой ичиб ўтирарди. Нина одатига кўра ошхонада куймаланарди. Уйда гўё зор йўқдек эди. Суминов унинг бу қилигидан кулиб қўйди. Ҳозир Нина уйга киради. Суминов унга ажойиб совға — шол рўмол келтирган. «Хотин зотининг феъли бизга маълум», деб ўйлади у ўзича. Ҳозир рўмолни елкасига ташлайман, кейин ўзини кўзгуга солади-ю, қанддай эриб, мулойим бўлиб қолади. Бунақанги рўмолни у тушида ҳам кўрмаган...»

Йўқ, Суминов кутгандек, Нина ўзини кўзгуга солмади. Аксинча, елкасига ташланган рўмолга қайрилиб ҳам қарамади. Рўмол елкасидан сирғалиб тушди. Суминов жаҳл билан ўрнидан туриб унга энди бақирмоқчи эди, кўчада арава тўхтаб, қўл остидаги полицай кўринди:

— Бошқармага чақириништи! Тезроқ! — деди у аравадан ҳам тушмай.

Бошқармага етиб келганларида қуёш уфққа ёнбоцлаган эди. Яланглик одамлар билан тўла, немис аскарлари автоматларини шай тутган ҳолда ҳайкалдек қотиб туришарди.

— Яна нима бало бўлди?— деди Суминов минғирлаб.

— Нима бўларди. Иккита партизанни тутишибди. Одамларнинг кўз олдида отишармиш. «Ҳай, халойиқ, жинни бўлмаларинг, эсларингни йиғиб олларинг», дейишмоқчидир-да. Шу кунларда итда ҳаловат бўлса бордирки, бизда йўқ...

Улар отларни девор қозиқларига боғлаб, сафга туришлари билан бошқарма остонасида қош-киприқлари, сочлари худди чўчқа боласиникидек оппоқ, ориқ ва бесўнақай бир офицер кўринди. У қўлидаги қамчисимон ўрама симни ўйнатганча дарвоза оғзидаги аскарлар сафига яқинлашди-да: «Абер дох шнеллер!»¹ деб бақирди. Аввал аскарлар, сўнг полицайлар одамлар орасини ёриб ўта бошлашди. Оломон хиёл орқага чекинди. Кимдир нафратини яширолмай тўнғиллади:

— Бу ифлосларни ер ютмаганига ҳайронман.

Бу гапни бошқалар илиб кетишди:

— Уят борми ўзи буларда?!

— Сотқинлар!

Илгарилари хашак бостирилган чуқур атрофидаги одамларни суриб жой бўшатдилар. Шу пайт калтаклар зарбидан юзлари моматалоқ бўлиб, кийимлари титилиб кетган, ҳолсиз икки кишини судраб келишди.

Оломон ичида ғовур-ғувур бошланди.

Уртага полиция бошқармасининг бошлиғи, Фёдоровканинг собиқ фельдшери чиқди. У оломонни кўздан кечириб чиққан бўлса-да, қўлларини баланд кўтарди.

— Ҳамма эшитсин! Жаноб офицер гапирадилар!— деди у тантанавор оҳангда.

Офицер ўрама симни асирларнинг кекирдагига ниқтаб, қисқа гапирди. Фелдшер эса таржима қилди.

— Буюк Германия манфаатига зид келувчи бузғунчилик билан машғул бўлган ёки шунга ўхшаш ҳаракат қилган одамни мана шу жазо кутади. Жаноб обер-лейтенант фюрернинг голиб лашкарларига ёрдам

¹ Тезроқ!

қўлини чўзишга, коммунистлар, комиссарлар ва яху-дийлар ташвиқотига учмасликка сизларни даъват этади. Мана буларнинг бири тор-мор этилган большевик қўшинларининг аскари. У бизга қарши жанг қилиб содиқ ўғлонларнинг ўлимига сабаб бўлди. Қисқаси, у хавфли каллакесарга айланди. Иккинчиси эса ташвиқотчилик ва фитначилик билан шуғулланган. Немисларга бир дона бугдой, бир қултум ҳам сув берманг, техникасини ишдан чиқаринг, пайт пойлаб аскарларини ўлдиринг, деб одамларни тўғри йўлдан оздиришга ҳаракат қилган. Хўш, бу қонхўрлар қандай жазога лойиқ?

Собиқ фельдшер салқиган қовоқлари остидаги қизарган кўзларини ғазабини ичига ютиб турган оломонга тикди. Саволи жавобсиз қолгач, бош эгиб турган полицайларга қаради-да, овозини янада баландроқ кўтариб, гапини давом эттирди:

— Жаноб обер-лейтенант сизларни Россиянинг мана бу содиқ ўғлонларидан ўрнак олишга чақирадилар. Одил жазони ижро этишни, миннатдорчилик нуқтаи назаридан шу ўғлонларга ишониб топширадилар.

Полицайлар орасида шивир-шивир бошланди. Лекин немис аскарлари сафи улар тсмон қадам қўйиши билан жимиб қолдилар.

— Диққат!— деган буйруқ янгради.

Аскарлар оломонни орқага тисарилишга мажбур қилдилар. Ўлимга маҳкум этилганлар қонталаш уфқ фонида яққол кўзга ташланардилар.

Суминов офицернинг совуқ нигоҳига тик боқолмай, буйруқ берилгани ҳамон милтиққа ўқ жойлади. Иккинчи буйруқдан оўнг йигирма беш қадамлар нарида турганларнинг бирини мўлжалга олди. Мағрибдаги тарам-тарам булут ортига яширинган қуёш шу дамда яна юз очди. Ана шунда у нишонга олган одамни — Рамазон Иргалинни таниб қолди. Қулоғи шанғиллаб, қўли титраб кетди. Милтиқни тушириб юборай деди.

— Ут оч!

Буйруқ унинг онгига милтиқлардан ўқ отилиб, тутун тарқала бошлаган пайтда етиб борди. Оломон ичидаги қайси бир аёл юракни эзадиган даражада фарёд кўтариб, ўзини билмаган ҳолда, одамлар чангалидан юлқиниб чиқишга ҳаракат қила бошлади. Болалар қўрқиб кетиб, оналарининг этакларига беркинганча йиг-

лаб юборишди. Қатл еридан қочмоқчи бўлганларни аскарлар тепиб, қўндоқ билан уриб, худди қўй пода-сини ҳайдагандек қайтариб келишди. Офицер нима-дир деб бақирди. Аскарлар автоматлари билан одам-ларни ниқтаб сиқувга олишди.

Суминов бошини кўтариб, маҳкумлар турган ерга қарадию қотиб қолди. Ҳозиргина бир неча милтиқдан учган ўқ қайга кетибди. Булар одамми ё авлиёми? Ҳеч нарса бўлмагандек, ҳали ҳам бир-бирини суяганча тик турибди-ку?! Иргалиннинг қонталаш юзида истеҳ-золи кулги бор. Суминовни таниган шекилли, ундан кўз узмайди. Нимага тикилади? Бўйнидаги тахтачага нима деб ёзилган. «Оқсоқ Бўри?!» Суминовнинг кўз ол-дини хира парда қоплади. Ана, бўри тишини иржай-тирди. Унга яқинлашяпти. Ҳозир бўғзидан олади. Бир-дан уни ҳиқичоқ тутди. Қутурган собиқ фельдшер билан офицер полицаёларга ташланиб, оғзига келганини қайтармай ҳақорат қила бошлади. Икки хил тилда учаётган сўкинишлар уларнинг миясига гурзи бўлиб тушарди.

— Ўзларингни итдек отиб ташлайман,— дерди со-биқ фельдшер тобеларини юз-кўзи аралаш урар экан.

Офицер Суминовнинг қўлидан милтиқни тортиб олиб, затворни орқага тортди. Ўқдондан отилмаган ўқ сапчиб чиқди.

— Ах, зо! Дрек! — Офицер шундай деб унинг жа-рига ўрама сим билан туширди.

Суминовнинг кўзидан олов сачрагандек бўлди. На-зариди, ер силкинди. «Тамом!» деб ўйлади-да, қадини тутиб қололмай майса устига йиқилди.

Йўқ, ҳали куни битмаган экан. Офицер уни тепиб турғизди-да, қўлига латтами, рўмолчами бериб, имо-ишора билан юзини артиб олишни буюрди. Суминов оғ-зига тўлган қонга қўшиб бир неча тишини ҳам тупу-риб ташлади. Эшитилар-эшитилмас ихраб, қонга белан-ган лабларини артди. Бу орада автоматчилар каловла-ниб турган полицаёларни сиқиб, четга сурдилар.

Суминовнинг якка ўзи маҳкумлар билан юзма-юз бўлиб қолди. Ҳозиргина гала-ғовур босган майдонга сукунат чўкди. Оломон нафас ютди. Қардадир иг-улиди.

1 Ҳали шундайми?! Ярамас!

«Қисматим шу экан-да... Ҳозир партизанлар билан ёнма-ён қўяди. Агар Иргалин ўч олиш қасдида қизил аскар бўлганимни айтган бўлса, тамом, жондан умиқ йўқ... Мени гезарган Ганснинг ўзи... Ҳа, ҳозир... ҳозир...»

Суминовнинг хаёллари кўлмакка урилиб сачраётган ёмғир томчилари каби телбаларча тутқич бермас; ҳатто тили калимага ҳам келмай қолганди.

Офицер ўрама симни ёнидаги аскарга берди-да, совуққонлик билан шошилмай милтиққа ўқ жойлади. «Отсанг ота қол, ҳароми!» деган фарёд Суминовнинг қалбида туғилди-ю, бўғзидан отилиб чиқолмади. Бунга журъати етишмади. Бироқ унда бирдан қатъийлик уйғониб, офицерга тик боқди. Офицер унинг жонини шунчаки эрмак учун суғуриб олмоқчидек, нигоҳини дам пешонасига, дам кўкрагига қадаб, тепкини босишга шошилмасди. Полицай вужудида уйғонган қатъият қай даражада уйғонган бўлса, шундай тезлик билан сўнди. Оёқлари титраб, кўзи тинди. Сачраётган хаёллари ҳам сўнди. Бўғзига нимадир чанг солгандек бўлди. Набларини хиёл очиб, синган тишлар ўрни орқали ҳаво симирди. Ҳолсизланиб ерга чўкди. Унинг тилидан лаънат ҳам, ёлбориш ҳам учмади. Телбаларча: «А-а-а!» деб хириллади-да, эс-ҳушини йўқотди. «Улим... Неча бор чап бериб, охир тузоққа илиндим. Ажаб... ҳеч қўрқинчли ҳам эмас, оғриқ ҳам йўқ. Қўрқинчли эмас? Унда нимага қўрқяпсан?» деб ўйлади. У ётган ерида антикар, тинмай титрарди. Тубсиз, қоронғи жарликка тушиб қолгандек бўлди. Ён-атрофда кимлардир хаҳолаб куляпти. Ким булар? Кулги жарликдан чиқяптими? Суминов базўр кўзини очди. Автоматчилардан бири уни эрмак қилиб ҳуштак чалди. Иккинчиси «шмайсер»ини ўқталганча лунжини шиширди-да, «ту-ту-ту» деб мазах қилди. Ўз қилигидан ўзи завқ олиб, букчайганча мириқиб кулди.

Тасодикий бу воқеа бутун аскарларнинг баҳри-дилини очиб юбрди. Улар шармандаси чиққан полицай устидан кулишар, тузоққа тушган ҳайвондек ўртада жавдираётган Суминов уларнинг мазахларига чидарди. Офицер ўрама симни кўтариши билан кулги тўхтади. Собиқ фельдшер милтиқни олди-да, ҳали ҳам ерда кучала бўлиб ётган Суминовга яқинлашди.

— Тур ўрнингдан! Милтиғингни ол!

Суминов зўрға ўрнидан туриб ўтирди. Калтак еб, абжағи чиққан итдек хўжайинига бошдан-оёқ жавдираб қаради.

— Тур деяпман, нимага оғзингни очиб қолдинг? Жаноби офицер айбингдан ўтдилар. Мишқи эмаслигингни ўзинг исбот қил.— Собиқ фельдшер шундай деб далда берган бўлиб, унинг елкасига қаттиқ уриб қўйди.

Суминов ҳали айтарли ўзига келмаган бўлса-да, тубсиз, қоронғи бўшлиқ қаъридан қутулиб чиққанини англади. Энди у яшайди! Ҳеч нимага қарамасдан яшайди! Унга ҳаёти калитини — милтигини қайтариб бердилар. Милтиқ — ҳаёт, демак!

У юзида из қолдириб оққан кўз ёшини артишни ҳам унутди. Чуқур нафас олмоқчи эди, хўрсиниб кетди. Телбага ўхшаб жилмайди. «Уларнинг муддаолари нима экан? Ландовур эмаслигимни қандай исбот қилишим керак?» деган бемаъни саволга жавоб излади. Бирон хулосага келолмай, бошини қуйи эгиб, беихтиёр равишда автоматчилар қуршовидаги полицаёлар томонга юрди. Беш қадам қўймаган ҳам эдики, итнинг ангиллашини эслатувчи «Вэг!» деган овозни эшитиб тўхтади.

— Қип-қизил тўнка экансан!— деди полиция бошлиғи ғазаб билан, кейин энгларини ушлаб, уни маҳкумлар томонга қаратиб қўйди.

Шу заҳоти икки аскар Суминовга яқинлашди-да, автоматларини унинг биқинига тирашди.

Полицай ҳеч нарсага тушунмай, гангиб қолди. Ахир, бошлиқ ҳозиргина: «Жаноб офицер гуноҳингдан ўтдилар», деди-ку? Ёки алдадими? Алдамаган бўлса, бу автоматчилар нима қилмоқчи? Наҳотки партизанлар ёнига олиб бориб қўйишади? Унда нима учун қўлига милтиқ беришди? Суминовни муздек тер босди. Жавдираётган кўзларида: «Худо ҳаққи, нималар бўлаётганини тушунтириб беринг», деган илтижо бор эди. У тасаввур қилиш қудратидан мутлақо айрилди. Кимнингдир марҳаматига, ҳамдардликка муҳтожлик сездди. Аммо ҳамдардликни кимдан олади. Қишлоқ ақлиданми? Ундай деса, бу одамларнинг кўзлари нафратдан ёняпти. Немисларданми? Бе, уларга калака қилиш бўлса...

— Милтиқ ўқланган,— деди собиқ фельдшер бақи-

риб юбормаслик учун тишларини гижирлатиб.— Ҳадеб титрайверма, ўзингни тут. Тез бўл. Шундай ҳам чўзиб юбордик.

Суминовни йўтал тутди. Бошлиғига савол назари билан қаради. Шундагина ундан нима талаб қилинаётганини тушунди. Лекин унинг қуён юрагида ҳали ҳам: «Кўрган-кечирганим туш бўлса эди, ҳозир уйғонсаму енгил нафас олсам», деган умид бор эди.

Лекин ҳеч қандай мўъжиза юз бермади. Бунинг ўрнига икки биқинига икки автомат қаттиқроқ тиралди. Суминов титраб кетди. Аскарларга қаради: пўлат қалпоқ остидан қараб турган нурсиз нигоҳларга кўзи тушиб, юраги орқасига тортди. Сеҳрлангандек, илоникидек совуқ, ҳаракатсиз кўзларга тикилиб қолди. Аскарларнинг юпқа лаблари қимтилган. Этик кийган оёқлар икки ёнга керилган. Бармоқ тепки устида.

«Итдек қийналиб яшагандан кўра, бу лаънати ҳаётдан кўз юмган ҳам яхши. Биттагина бармоқ босилса, тамом, оғриқ ҳам сезилмайди...», деган фикр унинг хаёлини яшин нуридек ёритди-ю, сўнди.

Суминовнинг журъатсизлигини сезган обер-лейтенант бетоқатланиб, ўрама сим хивичини силкиб қўйди.

Авотматчилар унинг елкасига туртдилар. Шу он калтак зарбидан тўкилган тишлар ўрнида кучли оғриқ туриб, инграб юборди. Бир қўли билан лунжини ушлаб, иккинчи қўлидаги милтиқни ҳам ташлаб юборай деди. Аммо икки биқинига автоматлар тиралиб, оғриқни ҳам унутди. Бошини кўтариб кўзлари маҳкумларнинг нигоҳи билан тўқнашди...

Тақдир баъзан бераҳмлик билан одамни қалака қилади. Собиқ полкдошларнинг бу зайлда, ўлим остонасида учрашувини ким ўйлабди, дейсиз. Суминов шу пайт Иргалиндан нафратланишини ҳис қилди. Ҳа, уруш учун ҳам, ўрмонда дарбадар юргани учун ҳам, Оқсоқ Бўри учун ҳам, ҳатто отиб ўлдириши лозим бўлгани учун ҳам ундан нафратланарди. Тўғри, Иргалини Суминовнинг иштирокисиз ҳам ўлдиришлари мумкин эди. Лекин гап бунда эмас.. Мутлақо бунда эмас..

Иргалиннинг лунжида лой аралаш қон, чаккасидаги яра нзи қоғиб қолган. Елкасидан ҳали ҳам қон оқиб турибди. Бу аҳволда оёқда қандай турибди? Беҳоллигини сездириб қўйяпти. Аммо кўзлари, қора қошларида кулги бор. Унинг бу хотиржамлиги оломон ораси-

даги баъзиларга далда берар, бироқ Суминовнинг пешонасига заҳарли ўқ бўлиб қадаларди. Қотилнинг юрагига яна ваҳм оралади. Тахтачадаги «Оқсоқ Бўри» деган сўзлар эриб, ваҳшийнинг тишига айлангандек бўлди...

Иргалиннинг ёнидаги бўйдор йигит жуда ёш экан. Кўринишидан худди улкан эман қанотида ўсган ниҳолга ўхшайди. Вақт-соатини кутиш азоби баъзида унинг қадини букиб қўяди. Аммо ҳамнафасининг далдаси билан қад ростлаб сурмаранг парда тортаётган осмонга тикилади. Энди, иккинчи ўқ арафасидагина, унинг хаёлига: «Умримда нима кўрдим ўзи?» деган фикр урилган эди. Кечагина, болалик кунларида бу йўқлик олами узоқ, худди эртадек туюларди. Энди эса... келажаги милтиқ оғзида турибди. Мана шу жимжилоқдек торроқ қора тешик милтиқ оғзи эмас, балки алангали уфққа ҳам, эманнинг хушбўй исига ҳам, оқшомги тутундан хира тортган ҳавога ҳам қўйилган нуқта бўлиб кўринади...

Иргалин нимадир деб пичирлади. Суминов унинг нима деганини эшитмади. Аммо лабларининг қимирлашига қараб «Ҳайвон!» деганини англади. Иргалин чайқалиб олдинга босди. Суминовнинг ранги кўрқувдан оқариб кетди. Орқасига тисарилди-да, шиддатли бир қатъият билан милтиқни ўқталди...

Суминов майхўрликка берилди. Ҳушини йўқотгунча молдек ичди. Сал кайфи тарқади дегунча қатл майдони, Иргалиннинг ўтли нигоҳи, оломоннинг қаҳрли сукунати кўз олдида гавдаланаверди. Моторларнинг гулдираши, отишмалар, немисларнинг қаҳқаҳа овозларини бирдан Иргалиннинг «Ҳайвон!» деб пичирлаши босиб кетди. Қочоқ тишларини гичирлатиб, бошини ёстиққа босиб инграр, лекин арвоҳсифат тасвирлару овозлар уни тарк этмасди. Кўчага чиқишга журъат қилолмасди. Полицай дўстларининг тилда ҳамдардлик билдиришлари, тинчитишга уринишлари, зимдан эса нафратланишлари, бошлиғининг қутуриб сўкиши ҳақ ҳаёл кўзгусидан бирма-бир ўтди. У фақатгина беҳуш бўлгунга қадар ичгандан кейингина ором оларди. Бу онда ҳатто Нинани ҳам унутарди. Нина нима экан, бутун дунёни унутарди.

У қоровулхонада ичарди. Аввалига қўл силтаб, уңга парво қилишмади. Майли, аламидан чиқсин; асаби нозикроқ одам шунақа бўлади, дейишди. Аммо бошлиқ узоқ чидолмади. Уриб, қонга белаб ташлади. Суминов бойқуш каби одамлардан қанчалик беркинмасин, барибир кўчага чиқишга, хизматини адо этишга мажбур бўлди. Қишлоқ аҳли унга рўпара келганда четроқдан тезроқ ўтиб кетишга шошилар, баъзан «қонхўр» деган оғизларидан лаънат деган сўз чиқарди. Кампирлар эса чўқиниб олиб, унинг изига тупурардилар. Ҳатто полицайлар ҳам ундан ўзини олиб қочадиган бўлдилар. Ана шундагина энг оғир жазо — якка қолиш эканлиги ҳақидаги фикр унинг самогондан гарангсиган миясига етиб борди.

Суминов нафрат тўла кўзларнинг таъқибидан, жонига теккан манфур хизматидан қочишни, қаёққа бўлмасин, изсиз йўқолишни хаёл қилиб қолди. Ҳатто бир кун маст ҳолича бўйнига сиртмоқ ташламоқчи ҳам бўлди-ю, аммо журъатсизлиги яна панд берди. У оёғи остида ер борлигини сезмас, ўзини жирканч бўшлиқда сузиб юргандек ҳис қиларди. Тун сукунатини бузган тиқ этган товуш ҳам унинг асабига тегар, уйқу қўрқинчли васвасага айланарди. У тез-тез нафаси қайтиб уйғонадиган бўлди. Бундай пайтларда юзлари ёнар, кўзлари ичига ботиб, киртайиб қоларди.

Иргалин билан ёш партизанининг қатлидан роппароса бир ҳафта ўтгач, бошлиқ Суминовни чақиртирди. Майхўрликдан шишиб, ҳолдан тойган катта полицайга нафрат билан қаради. Лекин ғазабига эрк бермади. Стаканны тўлдириб ароқ қуйди-да, уни ичиб, тузланган бодрингни карсиллатиб тишлаб, газак қилишини кутди. Шундан кейингина муддаосига кўчди.

Маълум бўлишича, ёш қиз-жувоёларни Германияга жўнатиш ҳақида буйруқ келибди. Суминов ёнига уч полицаини олиб, қўшни қишлоққа бориши ва аввалдан тайёрланган рўйхат бўйича одамларни тўплаши лозим экан.

— Немисларнинг ўзи жўната қолмайдими? — деди Суминов эҳтиёткорлик билан бошлиғига боқиб.

— Катта полицай деган унвонинг бору оддий нарсаларга ақлинг етмайди. Гапнинг маъзини чақиб кўрмайсан. Ёшлар Германияга ўз ихтиёрлари билан жўнашлари керак, тушундингми? — собиқ фельдшер «ўз

ихтиёрлари» деган иборага урғу бериб бош бармоғини юқори кўтариб қўйди. — Сиёсат шунақа. Сизлар тушунтиришларинг керак. Кимки тушунмаса... Хуллас, ташвиқот қилиш керак. Лекин ҳаддан ташқари кўнгилчанликка берилманглар. Ҳар ҳолда ҳозир одамларни аяйдиган вақт эмас. Немислар қишлоқда кутяпти. Иккита бўлинма, тўртта пулемёт бор. Машиналари шай. Ишни тезлатиб, одамларни ортинглару... — Бошлиқ гапини тугатмай қўл силтаб қўйди.

Аравага от қўшиб, йўлга чиққанларидан кейингина Суминов Нинанинг қишлоғига кетаётганини англади. Англади-ю, кайфи учди. Хаёлига келган биринчи фикр — аравадан сакраб тушиб қочиш бўлди. Йигирма-ўттиз қадам наридан ўрмон бошланади. Дарахтлар сокин чайқалиб, уни бағрига чорлади. Суминов энди сакрашга чоғланган ҳам эдики, полицайлардан бири «Бўри!» деб бақириб юборди.

Полицайлар талвасага тушиб милтиқни қўлга олгунларича Бўри лапанглаб йўлни кесиб ўтди-да, буталар орасида кўздан ғойиб бўлди. Суминов Оқсоқ Бўрини таниди. Қўрқувдан сочлари ҳурпайди. Арава ичига юзтубан тушди. Полицайлар бақириб-чақириб, хуштак чалиб, бетартиб ўқ уза кетишди. Аравакаш эса жонҳолатда отга қамчи босди. Улар мўъжаз қишлоққа шу зайлда кириб келишди.

Орадан чорак соат ўтмай, сокин қишлоқда олаговур бўшланди. Кимдир немисларнинг муддаосидан қишлоқ аҳлини огоҳ қилганми, ҳар ҳолда рўйхатдагиларнинг кўпи топилмади. Топилганлари эса боришдан қатъий бош тортиб, қочишга ҳаракат қиларди. Хуллас, бошлиқ айтган ташвиқот билан иш битмаслиги аниқ эди. Полицайлар ўнга яқин ёш қизларни ҳибсга олиб, дод-фарёдларга, ёғилаётган лаънатларга қарамай, машинага суриб чиқаришди. Немислар зоҳиран бефарқ қараб турардилар, аммо уларнинг нафратга тўла кўзларидан ўқ узиб, қишлоқ ҳаётига биратўла нуқта қўйишга тайёр эканликларини сезиш мумкин эди. Одамларнинг бахтига бундай буйруқ берилмади. Мотоцикллар қуршовидаги машина ўрнидан қўзғалди.

Полицайлар гуноҳларга тенг шерик бўлиб буйруқни адо этишгач, қаердандир ароқ, чўчқанинг сон гўшти тоғиб, оғир меҳнатдан сўнг табиат бағрида ҳордиқ чиқаришга қарор қилдилар. Бу таклиф Суминов-

нинг кўнглига ўтиришмади. Чунки унинг назарида ҳар бир бута ортига хатар яширинган эди. Текинхўрликни одат қилган ҳамтовоқлари эса хоҳ сабабли, хоҳ сабабсиз зиёфатларга кўникишган. Уларга тара-лабедод бўлса бас. Лекин шериклардан ажралиш ҳам хавфли. Шунинг учун Суминов кепкасининг айвоки-ни қошига қадар тушириб, арава ортидан истамайги-на эргашди.

Яна озгина юрилса, кўча охирлайди. Кўча адоғи-га эса Нинанинг уйи жойлашган. Масофа қисқарган сайин Суминовнинг юраги қинидан чиққудек тепади. Бу уй вақтинчалик бошпана бўлишига қарамай, ҳар ҳолда шу ерда яшади, шу ерда одам қаторига қўшил-ди. Шу уй қаршисидан тезроқ ўтиб кетса эди. Агар Нинага дуч келса, қатл ҳақида гап очади. Ҳисоб бе-ришга, ўзини оқлашга тўғри келади. Балки бундай бўлмас? Балки Нина у билан гаплашишни мутлақо истамас?

— Нима бало, ухляпсанларми, ҳайдасанг-чи,— деди Суминов аравакашнинг елкасига милтиқ най-засини ниқтаб. Сўнг сакраб аравага чиқмоқчи бўл-ди-ю, остонада жилмайиб турган Нинани кўриб тўх-тади.

Нинанинг чеҳраси очиқ. Елкасига Суминов совга қилган ўша шол рўмолни ташлаб олган. «Уйга кир, кутавериб кўзим тўрт бўлди», деган маънода полицай-га қўл силкиди. Суминов шерикларига нимадир де-ди-да, жувон томонга юрди. Нина карашма билан рў-молини тузатган бўлиб нозли оҳангда унга пўписа қилди:

— Ҳа, қочоқ, дайдилик ҳам эви билан-да. Бир ҳафтадан бери қорангни ҳам кўрсатмайсан-а?

Суминов қулоқларига ишонмади. Чунки Нинадан бундай юмшоқ муомалани сира кутмаган эди. Шу-нинг учун ҳали ҳам кўзига тик қарашга ботинолмай: «Иш кўп, Нина бош қашинга қўл тегмаяпти», деб тўнғиллади.

Ана холос! У юраги пўкиллаб у ёқда юрибди-ю, жувон бу ерда уни кутибди. Бекорга қўрқибди. Хотин кишининг ўткинчи инжиқлигини тушунмай, бекорга ноумид бўлиб юрган экан. Партизанларни қатл этга-нини билармикан? Билса нима? Ахир, эрмакка отга-ни йўқ-ку. Уруш кетяпти! Нина ҳам аҳмоқ эмас. Улим

оғзидан қайтган одамнинг аҳволини тушунади. Аёл қалби мумга ўхшайди, эриши ҳам осон, қотиши ҳам...

У яхшилаб йиғиштирилган, салқин хонага кирди. Нина қувончини яширмай, ҳануз таънали оҳангда гапирарди:

— Унвонинг ошиб, мени эсдан чиқардингмикан, девдим. Ё битта-яримта бевага ишқинг тушиб... а?

Суминов бу гапдан эриб, уни белидан қучди. Аммо Нина енгил сирғалиб, унинг қучоғидан чиқди. Суминов муздек сувда роҳат билан юз-қўлини ювди. Нина эса самовар қўйиб, дастурхон тузади. Бодринг, олгинсимон қўзиқорин, карам, қовурилган балиқ... Нина яқин орада бундай сахийлик билан уни сийламаган эди... Нинанинг ўзи стаканни тўлдириб самогон қуйди-да, нозли карашма билан унга тутди. Жувоннинг қўзи кулиб турган бўлса ҳам, ҳаракатида жонсарақлик бор эди. Юзида, бўйнида қизил доғлар пайдо бўлган, қўллари ҳам аста титрарди. Суминов гапга солмасин, деб тинмай жаврарди:

— Ош-овқатингнинг ҳам тайини бўлмаганга ўхшайди. Этинг суягингга ёпишибди. Кийимингни қара, нима бало, ит таладими? Ҳар ҳолда бошлиқ деган номинг бsr, дайдиларга ўхшаб юриш ярашмайди.

Суминов уни яна қучоғига тортди. Нина яна сирғалиб чиқди.

— Аввал қорнингни тўйгазиб ол, улгурасан...

— Эҳ, Нина!..

— Хўрсинаверма, ич. Одамбашара бўлмагунингча, энди ҳеч қаёққа қўймайман. Тўйиб ухлайсан, ҳаммомга тушасан... Минг баҳодир бўлганингда ҳам ором олишинг керак.

Ҳаёт яхши нарса-да! Улимнингга рози бўлиб юганингда, сенга мана шундай юз очиб турса, қувончинг бағрингга сиғмай кетади! Суминов тўхтовсиз ичиб, иштаҳа билан овқат ерди. Уни азобга солаётган қўрқувлар ҳам, шубҳалар ҳам туман каби тарқаб, хушбахтлик либосида кайф қиларди. У ҳатто чала-чулпа билувчи қандайдир қўшиқни хиргойи қилмоқчи ҳам бўлди-ю, қалқиб кетиб айтолмади. Нина унинг бошини силаб, кўпроқ ичишга, кўпроқ овқат ейишга дават этарди.

— Ҳа, Ниночка! Яқин орада ҳаммаси... Уруш гамом бўлади,— деди Суминов хирилдоқ овозини кўта-

риб.— Мен ҳали кўрсатиб қўяман. Мен ҳали яшайман!— У шундай деб кимгадир мушт ўқталиб, кимнингдир кўланкасини ҳайдаган бўлди.

— Қўй уларни, айшингни қилсанг-чи. Қанақа эркаксан ўзинг, стаканингни яримлатиб ўтирибсан, қани, ол, бирга ичамиз.

Суминов нимадир деди-ю, боши шилқ этиб тушди. Тирсагини карам тўла ликопча устига қўйди-да, пешонаси столга тиралган ҳолда хуррак ота бошлади.

Нина эҳтиётлик билан уйдан чиқди...

...Нинанинг уйда кайф қилган одам мана энди қуёш чарақлаб турган сокин майдонда ётибди. Боши ёрилай дейди. Ичини ўт куйдиргандек бўляпти.

Оқсоқ Бўри қаёққа йўқолди? Ёки уни тушида кўрдими? Йўқ, ёнида тимирскиланганини аниқ кўрди-ку!

Одамларнинг овози, шох-шаббаларнинг қисирлаши эшитилди. Булар ким экан? Ҳа, полицай дўстлари бўлса керак. Овоз орқадан келяпти. Ўгирилишга мадор йўқ. Устига-устига, қимирласа қўлини ингичка арқон баттар қисди.

— Кайфи тарқалганга ўхшайди,— деди таниш овоз,— қўлларини ечинглар. Замбилларни яқинроқ олиб келинг.

Кимдир Суминовнинг қўлини бўшатди. У уюшган елкасини силаб, қаддини ростлади.

— Бу қанақа аҳмоқлик...— зўр-базўр тили гапга келаётган одам бирдан сапчиб туриб кетди. Федотовни кўрдию оғзи очилиб, кўзи бақрайганча тошдек қотди.

— Бу ёққа қара,— деди Федотов икки замбилда ётган одамларни кўрсатиб.

Суминов қоқшоқ чол сингари титрарди. Орқасига тисарилди. Лекин икки номаълум киши уни билагидан қисиб тўхтатди. Шу пайт қаердандир Нина пайдо бўлиб, унинг ёқасига ёпишди:

— Мен ўзим, ўзим ўлдираман уни!

Федотов уни қочоқдан айирди.

— Бас қил!— деди буйруқ оҳангида, кейин мулойимлик билан уни елкасидан ушлади.— Ўзингни бос, Нина.

Нина нари кетди. Федотов Суминовга юзланди:

— Танияпсанми? — деди замбилдагиларни кўрса-тиб.

Полицайнинг кўз олди қоронғилашди.

— А-а! — унинг оғзи кўпикланди.— Йўқ... Мен... Мени мажбур қилишди. Ўзи айтсин! — У шундай деб ўзини ерга ташлади. Қўрқинчли арвоҳдан қочмоқчи-дек, орқасига эмаклади. Сўнг Федотовнинг оёқларини қучоқлади: — Худо ҳаққи, гапларимга қулоқ сол. Истасанг, қасам ичай...

Замбилдаги одамнинг лаблари қимирлади. Нимадир деб шивирлаб, кўзини юмди. «Иргалин... бу ерга қандай келиб қолди? Ахир, мен... ўзим отган эдим-ку. Ёки чуқурга йиқилган одам бошқа эдими? Йўқ, ўша! Шайтон васвасасими бу ё айни ҳақиқатми? У дунёдан ҳам одам қайтадими?»

Дарҳақиқат, Суминов талвасага тушган эди. Қатлдан сўнг майхўрликка берилган чоғда, Федотовнинг одамлари қишлоққа кириб келишган, Иргалин билан партизан йигитнинг жасадларини ўрадан олишган эди. Рамазоннинг юраги ҳали уришдан тўхтамаган эди. Нинанинг партизанлар билан алоқа боғлагани ҳам, уни найранг билан уйига чақириб ичиргани ҳам Суминов учун қоронғи эди.

Оқсоқ Бўрининг тушига киравериши, йўлни кесиб ўтиши бежиз эмас, мана шу оқсоқ махлуқ бевақт ўлимнинг даракчиси экан.

— Аблаҳ, ўлакса!

Таниш полицайга ўхшайдиган одам уни қўндоқ билан уриб юборай деди.

Бунақа одамдан мурувват кутиб бўлмайди. Яхши ҳамки Федотов уларга қўйиб бермайди. Йўқса, аллақачон хомталаш қилиб ташлашарди. Ҳали ҳам вақт бор, ялиниб-ёлбориш лозим, қасам ичиш керак. Наҳотки тушунишмаса. Ахир, у полицайга ўз ихтиёри билан бормади-ку? Қатлга ҳам мажбур қилишди-ку! Ҳа, буни тушунтириш шарт. Иродасининг бўшлигини важ қилиб кўрсатиш керак.

— Ўртоқ Федотов... — деб энтикканича сўз бошлади Суминов. Аммо гапи бўғзида қолди. Федотов уни ёқасидан олиб силтади.

— Ўртоқ дейсанми? Вой, ҳароми, итвачча-ей, — Федотов уни қўйиб юбориб, ифлос нарсани ушлаб олгандек қўлини гимнастёркасига артди-да, нари кет-

ди.— Яна ўртоқ дейди-я. Сенга ўртоқни кўрсатиб қўярдиму...

Суминов бошини майсага уриб ҳўнграб юборди. Замбилдагиларни олиб кетишди. Майдончада Федотов билан Нина қолди.

— Менинг бутун қалбимни булғади бу ифлос. Ўртоқ командири, тушунинг, бунга фақат менинг ҳаққим бор, ўз қўлим билан...

Федотов паст овозда унга нимадир деди. Яна уч киши келди.

— Юринглар, ўртоқлар, мурдорни суд қилиш вақти етди,— деди лейтенант ҳорғин овозда.— Нина, сен Иргалиннинг ёнига бор. Сенинг вазифанг, уни оёққа тургазиш. Буни унутма!

Уч номаълум киши Суминовга яқинлашди. Уччовининг кўзи бир хилда — ғазаб ва нафрат билан ёнарди.

Арава ғилдираklarининг дукур-дуқури тобора яқинлашарди. Бўри қулоғини динг қилиб сергакланди. Атрофга олазарак тикилиб, хатар туғилган тақдирда беркинадиган жойни мўлжаллаб қўйди. Энди одамларнинг овози ҳам эшитилди. Кимдир томоғи йиртилгудек бўлиб хахолаб кулар, кимдир бўкирар эди. Бунақа одамлардан яхшилик кўтиб бўлмаслигини Оқсоқ Бўри яхши тушуниб қолган. Бундайлар ўйлаб ҳам ўтирмай, гумбурлатиб олов ёғдиришади.

Қолдан тойган Оқсоқ Бўри тақдир билан ҳазиллишиб ўтирмай, ўрмон ичкарасида ғойиб бўлишга қарор қилди. Йўлни кесиб ўтай деганда, чанг кўтариб келиётган икки от қўшилган аравага кўзи тушди. Аравадагилар ҳам уни кўриб, шовқин кўтаришди. Гумбурлаган товушлар эшитилди. Бўрининг қулоғи остидан оловли арилар визиллаб уча бошлади. У жон-жаҳди билан ўзини бутазорга урди.

Бўри биринчи бутлага етай деганда, биқинини нимадир кўйдирди. Баданига кучли оғриқ туриб, югураётган ерида ўмбалоқ ошиб тушди. Шу заҳоти кўз олдига қоронғилашиб кетди... Кўзини очди-ю, ўзини қуёш нуридан яшнаб турган ялангликда кўрди. Урдидан турди-да, баданидаги оғриққа қарамай керишиб, эснади.

Шундан кейингина икки кундан бери оч экалеси эследи.

Бирданига Бўрининг кўзлари чақнаб, мушаклари таранг тортилди. Сал нарида ётган ўлжани кўриб, ташланишга шайланди. Улжа қимирламапти, демак, унчалик хавотирли ери йўқ. Оёғидаги яра ҳам битган, ҳозир оғриқлар ҳам босилган. Шу топда уни фақат очлик қийнарди. Овга даъват этарди.

Оқсоқ Бўри номаълум ўлжаси томон писиб эмактарди. Ҳали сакрашга вақт бор. Янада яқинроқ келиши керак. Яна озгина... Яна... Яна... Энди у ўтлар орасидаги ўлжани аниқ кўряпти: қўзига ўхшайди...

Бўри сакрашга чоғланиб орқа оёқларини ерга тиради. Аммо шу онда димоғига таниш ис урилиб, боши айланиб кетди. Бир оздан кейин кўзини очди. Ўтлоқда дўнгпешона, беўхшов боласи ўтирарди, кўзларига ишонмай ўрнидан турди-да, унга яқинлаша бошлади. Бўривачча жунларини ҳурпайтириб, дандон тишини кўрсатиб иржайди-да, тисланди. Она Бўри тумшуги билан унинг биқинига аста туртди. Бўривачча гингишан ағанади-да, оёқчаларини баланд кўтарди.

Она Бўри боласини бошдан-оёқ ялай кетди. Агар унинг ҳаракатларини бирор кимса четдан кузатиб турган бўлса, шубҳасиз, Бўри тўсатдан ақлдан озибди, деган хулосага келарди. Бўривачча эса бу эркалашни ўзига ўйнашиш учун таклиф деб тушуниб, у ёндан бу ёнга ағдарила бошлади. Бир оздан сўнг Она Бўрига кўникиб, ирғиб турадиган, дам саналиб турган қовурғасидан, дам чўлтоқ оёғидан аста-тишлаб қўядиган бўлди. Дунёдаги барча нарсани унутган Она Бўри эса қадрдон ҳиддан маст бўлиб, болачасини ўмбалоқ ошириб ўйнатарди...

Қуёш қалин дарахтзорлардан иборат девор ортига ўтиб, кўздан йўқолди. Салқин шабада турди. Шу пайт дунёнинг у қадар осуда эмаслигини эслатишга қасб қилгандек, бир нарса гумбурлади. Кейин гулдираш овози келди.

Она Бўри ирғишлаётган боласини эргаштириб, ўзини бутазорга урди. Энди уни лоқайдлик ва бефарқлик бутунлай тарқ этган, ўрнига-ўрин яшаш иштиёқи аланга олган эди. Илгари нима учун яшаётганини билмасди. Энди билади. Ҳаёти ўзгача мазмун касб этди.

Рамазоннинг тез тузалиб кетишига умид йўқ эди. Район марказидан яширинча келтирилган кекса жарроҳ операция қилиб, ўқни олиб ташлагач, изига қайтди. Аммо яра ҳадеганда битавермади. У дам иситма оташида куяр, дам ҳушини йўқотиб алаҳларди. У ҳамманинг кўз ўнгида шам сингари сўниб борарди. Федотов уни хавотирсиз ерга кўчиришни ўйлаб, қайғурарди. Самолёт чақиришнинг имкони туғилганда-ку, нур устига аъло нур бўларди-я. Лекин ҳозир буни хаёлга ҳам келтириш ортиқча. Гуруҳ ҳали кичкина, алоқа эса йўқ. Шундай экан, бошқа йўл излаш керак. Ярадорни ботқоқликлар орасида асраш хавфли. Кузакнинг совуқ нафаси сезилиб турибди. Тезроқ бир қарорга келиш керак.

— Ишончли бир ўрмончи топишимиз керак. Бир ўйлаб кўринглар-а, — деди у дўстлари даврасида хаёлга чўмиб ўтирган чоғида.

Биров у деди, биров бу деди, ниҳоят бир қарорга келиб, катта йўлдан йироқроққа жойлашган, жарликлар билан ўралган қўрғонни танлашди. Қўрғон партизанлар ҳаракат қиладиган Вешкинск мавзудан анча узоқ, унга олиб борувчи йўллар эса кўримсиз бўлгани учун ҳам хатарсиз эди. Жарликлар ҳам дарахтга бурканган, гўё одам оёғи етмаган хилватгоҳга ўхшарди. Кўздан йироқроқ бўлган қўрғонда бир кампир ёлғиз яшар экан.

Федотов билан Нина бу ерга келиб вазиятни аниқлашди. Қўрғон бекаси ярадорга жой беришга бажонидил кўнди.

Бу кунларда отряд ҳаракатини сезиларли даражада фаоллаштирган, катта кўчада душман машиналарининг кули кўкка созурилар, кўприклар портлар, омборлар ёнарди. Усаётган отряд сафи кундан-кунга қад ростлаб борарди.

Ярадор қўрғонга жўнатиладиган оқшомда отряднинг Федоровкадаги полиция маҳкамасига ҳужум қилиши режалаштирилган эди. Лейтенант бу операцияга пухта тайёрланди, разведка маълумотларини ипидан игнасигача ўрганди.

Бу ҳужумдан икки мақсад кўзланган, шу сабабли унинг натижаси келгуси ҳаракатлар учун муҳим эди.

Федотов аввало жаллодга айланган собиқ фельдшерни қўлга туширишни мўлжаллади. Иккинчиси ва энг муҳим вазифа давлат полиция взводини тор-мор қилиш эди. Ҳозирча жандармерия аскарлари ҳамма ишни полицайларга ташлаб, тек туришибди. Уларнинг бу бепарқлиги вақтинча. Эрта-индин улар ҳаммаёқни остин-устун қилишни бошлашади. Партизанлар бундай ҳарбий куч билан илк марта юзланишлари лозим эди. Шунинг учун операцияга астойдил ҳозирлик кўрардилар.

Қолаверса, уларнинг Федоровка атрофидаги фаол ҳаракатлари душманни чалғитар, Иргалинга мўлжалланган қўрғон хавфдан холи қоларди.

Нина олти партизанга бош бўлиб қўрғонга жўнади. Асосий кучлар эса Федотов қўмондонлигида Федоровка сари юрди. Рамазон билан Федотовнинг йўллари яна айри тушди. Бу сафардаги айрилиқ узоқ давом этармикин?

Мана, бир ярим ҳафтадирки, Рамазон бекаси бўлиши Варвара Ивановнанинг зийрак нигоҳи остида. Саломатлиги асталик билан яхшиланяпти. Рамазоннинг бахтига бу камгап аёлнинг табобатдан хабари бор экан. Турли гйёҳлардан тайёрланган дори-дармонлар дуруст натижа бера бошлади.

Оғриқ босилиб, ҳушига келган чоғлари чуқур ўйга толиб, қатл майдонида кўрган-кечирганларини бир ипга тизишга уринарди. Унлаб дўстларининг бевақт ўлимига гувоҳ бўлган Рамазон ҳаёти эртами, кечми, ҳеч қутилмаганда, учар юлдузнинг изи каби қўққисдан сўниши мумкинлигини биларди. Литвадан то Смоленск ерларига келгунга қадар бошига нималар тушмади. Улим билан неча бор юзма-юз келди. Лекин бахти кулган йигит эканми ё аскарлик тақдири шундай эканми, ҳар қолда бирон ери тирналмади ҳам. Рамазон бахт юлдузига қаттиқ ишонгани учун ҳеч нарсадан қўрқмасди, ҳатто энг хатарли вазифаларни ҳам дадиллик билан бажарарди. Ана шу жасурлиги учун унга бўлинма командирлигини ишониб топширишганди.

Ким билади, балки чиндан ҳам унинг саодатли бахт юлдузи бўлгандир? Балки... Аммо бу юлдуз нима учундир сўнгги дақиқада бевафо аёл каби уни унутди. Ё буткул юз ўгирдимикан? Йўқ, ахир тирик қолди-ку!

Бу балога дуч бўлишига ўзи айбдор. Зийраклигини озгина сусайтирдию душман қопқонига илинди. Рамазон душман қўлига тушганидан эмас, балки ёпирилган немисларнинг ҳеч бўлмаганда биттасини у дунёга жўнатмаганидан афсусланади...

Улар Федотов билан Вешкинск ўрмонига кутилмаганда жуда осонлик билан етиб бордилар. Район фаолларидан иборат партизан отрядини излаб, кўп ҳам дарбадар кезмадилар. Рамазон улар орасидаги аскарча гимнастёрка кийиб, белига энли камар таққан аёлга дастлаб унча эътибор бермади. Федотов эса у билан узоқ суҳбатлашди. Кейин ёнига Рамазонни чақирди.

— Иргалин, танишиб ол, Наталья Сергеевна Комарова.

Аёл Рамазонга қаради. Қуюқ қора киприк остидаги мовий кўзларни кўрдию Иргалиннинг юраги эзилди. Уттиз бешларни қоралаган бу аёл Васянинг ўзгинаси эди. Наталья Сергеевна унинг узатган қўлини қаттиқ сиқди. Кўзига нам келди. Дийдаси бўшлиқ қилгани учун йигитлардан узр сўради-да, гапни бошқа ёққа бурди. Энди у гапга кўмилиб, йиғи-сиғи қиладиган она эмас, балки қатъий, жасур, ўч ҳисси билан ёнаётган аёлга айланган эди.

Комарова ўрмондан кетмай туриб улар билан яна бир суҳбат қурди. Ўғли билан отасининг ҳалокатини ҳаяжонга берилмай, қуруққина қилиб сўзлади. Аммо Рамазон бу совуққонлик замиридаги қаҳр-ғазабни сездди ва бир қадар ўзини айбдор билиб, ўнғайсизланди. Шунинг учун суҳбатга қўшилолмади.

— Наталья Сергеевна, менинг биттаю битта орзум бор, унга эришолмасам, бу дунёдан кўзим очиқ кетади. Фельдшерни ўзим бўғмасам, хумордан чиқмайман, — деди у Комаровани кузатар маҳалида.

Комарова кетгач, Федотовнинг чеҳраси очилиб, Рамазонга кўз қисиб қўйди. Рамазон бениҳоя вазминтабиат лейтенантнинг бу қилиғига дастлаб тушунмади. Эртасига эрталаб чайла қаршисида йигирмага яқин бақувват йигитларни кўрди-ю, Федотовнинг бекорга хурсанд бўлмаганини англади. Йигитлар қуруқ келишмаган, баъзиларида биротар, баъзиларида қўшотар, ҳатто қирқма милтиқ ҳам бор эди. Федотов Рамазонни разведкачилар гуруҳига бошлиқ қилиб тайинлади. Улар-

га жанг майдонларидан қурол тўплаш, қисмларини йўқотиб, дайдиб юрган қизил аскарларни топиш вазифаси юклатилди.

— Суминов-чи— деди Рамазон буйруқни бир бошдан эшитиб бўлгач.

— Нима, Суминов?

— Қачон уни...

— Ҳозир бундан муҳимроқ иш бор. Вақт-соати билан унга ҳам гал келади.

Отрядга яқинда қўшилган райкомкомсомол ходими Ваня Стрельцов Рамазоннинг атрофида гирдика-палак бўлиб қолди. У баъзан бурнига қўндирилган катта кўзойнакни тўғрилаганча нолиб қоларди:

— Бу кўзойнак мени пичоқсиз сўйяпти. Илгари туппа-тузук кўрар эдим. Икки йил ичида кўр бўлаёдим.

— Ойнаси жуда қалин-ку, а?

— Минус олти-да!— Ваня шундай деб ҳафсаласизлик билан қўл силтади.— Шунинг учун ҳам хизматга олишмади.

— Укинма, шу ерда ҳам иш етиб ортади.

— Биз бу ерда нимани кутиб ётибмиз. Газандаларнинг бўғзига чанг солиш вақти етди. Ҳар бир қишлоқда менинг дўстларим бор. Командирга айт, уларни бу ерга олиб келиш керак.

— Командир менинг гапим билан иш қилмайди. Унинг ўз калласи бор.

Вазифа бўлишда яна Ванянинг омади чопмади. У хатарли ҳужумлар, жангларни ихтиёр қилган эди. Командир эса унга жуда оддий туюлган ишни — қишлоқ-ма-қишлоқ юриб, аҳолининг руҳини кўтариш, янгиликлар билан таништириш вазифасини юклади.

— Менинг пешонамга фақат шунақа иш ёзилган шекилли?— деди у Рамазонга зорланиб.

У ишдан норози бўлса-да, буйруқни виждонан бажарарди. Бу ишни Ваняга юклаб командир янглишмаганди. Ваня аввало бу ерларни яхши биларди, комсомол ишларида тажриба орттирган, тузуккина нотиқ эди. Одамлар билан тез киришиб кетадиган одати бор эди. Ташвиқотни Ванядан бўлак киши ўринлата олмасди. Суминовнинг полицай бўлганини ҳам Ваня билиб келди. Ҳар бир қишлоқда унинг ишончли одамлари бор эди. Улар Стрельцовни керакли маълумотлар би-

лан, сотқинлар ва полицайлар ҳақидаги хабарлар билан таъминлаб туришарди.

Рамазон қатл этишлар, ҳибсга олишлар ҳақидаги хабарни эшитган чоғлари ўзини тутолмай, Федотовни исканжага олиб қоларди:

— Ҳали ҳам эрта деяпсанми? Яна қанча кутиш керак?— дерди у жиғибийрони чиқиб.— Одамларни осияшти, отияшти!.. Менга йигирматагина йигит бер, юзлаб фашистни ер тишлатиб қайтамиз.

— Юзлаб фашистни дегин? Дуруст. Сен-ку уларни ер тишлатиб, шарафга бурканиб қайтарсан-а, хўш, қишлоқда қолган одамларнинг аҳволи нима бўлади? Буни ўйлаб кўрдингми? Битта жангчиси учун улар бизнинг ўнта бегуноҳ одамимизни қиради. Йўқ, бизга бундай қимматга тушадиган жасорат керак эмас. Ҳозир кучимиз кам. Куч тўплаб туриб, фрицларнинг пўстагини яхшилаб қоқиб қўйсак, кейин биз билан ҳам ҳисоблашадиган бўлишади.

Рамазон Федотовнинг ҳақ эканига шак келтирмасди. Лекин шу ўринда бу ҳақиқат унга далда ҳам беролмас эди. Бунинг устига тонг отиши билан Ваня пайдо бўларди-да, немисларнинг манфур ишларини гапира бошларди. Ана шунда Рамазоннинг юраги тарс ёрилиб, автоматини қўлга олганча бир ўзи жангга отилгиси келарди.

Бир куни Ваня автоматини тозалаётган Рамазонга бошини эгган ҳолда яқинлашиб, индамайгина ўтирди. Рамазон унинг маънос чехрасига қараб, яна хунук хабар олиб келганини сизди. Лекин нима гап, деб сўрамади. Ваня бир оз сукут сақлаб ўтирди-да, гап бошлади:

— Буларни одам дейишга ҳам тилим бормаиди. Дунёга Марксни, Тельманни берган халқда шундай ваҳшийлар туғилишини тасаввур қилолмайман. Ўлай агар, бунга мутлақо ишонгим келмайди,— деди у йиғлаб юборадиган даражада ғазабга миниб.— Йўқ, улар одам эмас. Кеча Ивановкада бир қизни ҳақоратлашибди. Энди ўн олтига тўлганди. Онаси ўттиз бешларда бўлса керак. Бир кечада сочлари оқариб, эси оғиб қолибди... Надя ғойиб бўлибди... Онасини дарвозага боғлаб, унинг кўзи олдида қизини... Аблаҳлар!..

Ваня сапчиб ўрнидан туриб кетди. Қайиннинг илди-

зига қоқилиб, йиқилиб тушай деди. Кутилмаганда ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтирган Рамазонни ёқасидан олди.

— Яна қанча кутиш мумкин?! Нимага жимсан? Юрак деган нарса борми сенда? Ё йўқми?

Ваня ожизлигини ҳис қилиб, ўзини шох-шабба устига юзтубан ташлади. Қоқсуяк елкаси ямоқ солинган пиджагини туртиб чиқди. Қўллари титради.

Рамазон индамади, унга далда ҳам бермади. Вужудини душманга, айти чогда ўзига ҳам бўлган нафрат қамраб олди. «Ҳаммасига ўша бир чақага қиммат пакет айбдор. Менинг ўрним ҳаракатдаги армияда! Жанггоҳда ҳаммаси кафтдагидек: душман қаршингда, она тупроқ учун жон олиб, жон беришинг керак. Бу ерда эса... Ҳаммаёқ сокин. Лекин душман ёнгинангда нафас оляпти. Сен эса тишни тишга қўйиб ўтираверасан. Ён-атрофда нималар бўляпти — билмайсан. Худди кўр одамга ўхшайсан... Ушанда лейтенантнинг гапици икки қилмай, жўнаб кетаверсам бўларкан. Ўзимизникиларни бир амаллаб топиб олардим. Мендек ландовур жангчи шим эмас, хотинларнинг кўйлагини кийса ҳам бўлаверади...»

Ваня бир оз тинчланиб, қаддини кўтарди. У оғир азобда қолган одам каби қошларини чимирган, лабларини қимтиган эди. Қовоқ уюб ўтирган Рамазонга бирикки қараб қўйиб, ҳорғин овозда гапира бошлади:

— Баҳорда комсомолга ўтадиган ивановкалик ёшлар йигирма чақиримли йўлни лой кечиб келганди. Улар орасида Надя ҳам бор эди. Секретаримиз Надяга: «Комсомол аъзосининг вазифаси нималардан иборат?» деб савол берди. Жавоб бераётган Надя ҳозир ҳам кўз ўнгимда турибди. У қаддини роз тутган ҳолда шеър ўқиган эди. Сен бу ҳолни тасаввур ҳам этолмайсан... «Олга бос, ўртоқ, тонг учун, тонг учун курашмоқ даркор, олга бос, ўртоқ...» Райком тарихида бунақаси сира бўлмаган эди. Аввалига бюро аъзолари гангиб, ўз-аро шивирлашиб қолишди. Кейин қизиқиб шеърни жон қулоқлари билан тинглашди. Надянинг эса кўзлари чақнади, овози бир оз титрарди. Йўқ, у шунчаки шеър ўқимасди, барчанинг номидан қасамёд қиларди. Шеър тугади-ю, гапирай десак, сўз тополмаймиз. У ҳаммамизни сеҳрлаб қўйганди. Анчадан кейин кимдир: «Сенинг мақсадинг, энг олий ниятинг нима?» деб

сўради. Бу сафар у шеър ўқимади. Киприкларини пир-пиратиб ҳаммага қараб чиқди. Кейин жилмайиб: «Мақсадим битта — ҳамма бахтли бўлиши керак», деди... Уф... ваҳшийлар, шундай қизни бадном қилишибди-я! Шундай юлдузни юлиб ташлашибди, қонхўрлар!

— Сен уни севасанми? — деб сўради Рамазон эҳтиётлик билан.

— Нима? — савол Ваняни гангитиб қўйди. Кўзойнагини олди-да, енги билан арта бошлади. — Б... балки... билмадим. У мағрур эди. Энди уни қаердан топасан? Изсиз йўқолди, тамом!

...Рамазон нима қиларини ҳали ўзи ҳам билмаса-да, қоронғи тушишини интиқлик билан кута бошлади. Холи қолишга интилиб, ўйлаб ўйига етолмади. Ниҳоят, дарахт ораларини тароқ тишлари қаби тилиб ўтган қуёш нурларини йиғиб олди. Урмоннинг сурмаранг чодири ҳам йиғилиб, қуюқ қоронғилик тушди.

Бу кеч Ваняга ҳордиқ берилди. У хушбўй ҳид тараётган игна баргли дарахт шохлари устига ўзини ташлади-да, эски пўстинга ўраниб ётди. Рамазон унинг уйқуга кетишини узоқ кутди. Кейин эҳтиётлик билан ўрнидан турди. Ваня тирсагига тиралиб, пўстин ичидан бошини чиқарди.

— Қаёққа? — деди у шивирлаб.

— Ётавер. Уйқум ўчди. Бир оёғимнинг чигалини ёзиб келай.

Ваня сапчиб ўрнидан турди. Шоша-пиша кўйлагининг тугмаларини қадади. Камарини тақиб пайпаслаганча гранаталарни излаб топди.

— Сен нимага туриб олдинг?

— Чигални бирга ёзиб келамиз, — деди Ваня Рамазонга яқинлашиб. — Мен қоронғида кўзойнакни ҳамяхши кўраман. Фақат кундузи кўзойнаксиз юр-майман.

— Гранаталарни нима қиласан?

— Ҳар эҳтимолга қарши. Граната билан юрсам кўнглим хотиржам бўлади.

— Ишлатишни биласанми ўзи?

— Ҳа, ўргатиб қўйишган, хотиржам бўлавер.

Рамазон бу ўзбошимчалиги учун Федотовдан яхши гап эшитмаслигини биларди. Аммо ортиқ ўзини тутолмасди ҳам. Чунки Ванянинг ҳикояси унинг сабр косасини тошириб юборган сўнгги томчи бўлган эди. Надя-

нинг ўчини олмаса, кўнгли тинчимаydi. Назарида, у Надяни кўпдан бери биладигандек эди. Кўз йўлғудек бўлса, зўравонлар қўлида типирчилаб, ёрдам сўраётган қизни кўрарди. Кўрарди-ю, юраги эзилиб кетарди...

Бу нотаниш, аynи пайтда яқин, қадрдон қиз унга узоқдаги бошқа бир қизни эслатиб қўйган эди. У ҳам ёрдам сўраганди. Биргина сўз кифоя эди. Елкасига бош қўйиб, тузоққа тушган қуш каби титраганди.

Бу ғамнок хостирани ҳайдашга қанчалик ҳаракат қилса-да, кун бўйи безовталиқдан қутулмади.

Саккизинчи синфда ўқиётганда Рамазон бесўнақай, дароз бола эди. Уларнинг қишлоқларидаги мактаб бошланғич бўлгани учун бир тўда бола шовқин-сурън билан саҳарда Қўштерақ қишлоғига йўл оларди. Фақат баҳорда, дарё тошган маҳалда улар вақтинчалик ижара уйларида яшашарди. Рамазон Ғилмитдин деган узоқ бир қариндошиникида паноҳ топган эди.

Ижарачи халқининг тўрт тарафи қибла бўлади — истаса уйига келади, истамаса йўқ. Рамазон ҳам шуларнинг бири эди. Дарсини мактабда тайёрлаб бўлгач, ўртоқлари билан дарё қирғоғига югурарди, муз кўчишини томоша қилишарди, гулхан ёқишарди, кечалари эса колхоз клубида шахматдан бош кўтармасди. Уйга ярим тунда қайтарди. Уй эгасини безовта қилмаслик учун дарров ўзини кўрпа остига оларди. Хуллас, уй эгалари ўз йўлига, Рамазон ўз йўлига кунини кўриб юрарди.

Қирқларни қоралаган камгап Ғилмитдиннинг бир айби бор эди: у майхўрликка муккасидан кетганди. Ғилмитдин нонушта ўрнига бир стакан ароқни симириб олар, уйда ўтирганча колхоз отхонасининг анжомларини: эгар-жабдуқларни, арава тиркишларини тузатиб ўтирарди. У хотин, бола-чақасининг жонини олиб қўйган эди. Уйдалигида хотини ҳам, болалари ҳам пичирлаб гаплашишар, ортиқча товуш чиқмасини учун деярли оёқ учида юришарди. Агар бирор бола ниманидир тушириб юборса ёки қаттиқроқ кулса, отасининг қалин қошлари остидаги совуқ нигоҳига дуч келар, қўрқибгина бошини ҳам қилиб оларди.

Бу хонадонда фақат тўнғич қиз Зухраёна ўзини эркин тутарди. Агар сувга чиқса, челақларни тарақлатиб чиқарди, истаса, ярим свозда бўлса-да, қўшиқ ай-

тарди. Уйда унинг жарангдор, беғубор, кулгиси тез-тез эшитиларди. Зухра ёшлик сурурини вужудига сиғдира олмагани учун ҳам кўп куларди. Унинг ҳаракатларида ўлик сукунат қурбони бўлаётган хонадонга, отасининг қаҳрли хоҳишига нисбатан қаршилиқ очиқ сезиларди. Ғилмитдин эса энди ўн олтига тўлган қизига қовоқ уюб қарар, кейин бутун уйдагиларни қўрқувга соладиган даражада бақирарди.

Бир куни кечқурун Рамазон тез-тез тамадди қилди-да, ўрнига ётди. У одатда Ғилмитдин билан деярли гаплашмасди. Бу сафар ҳам дераза тоқчасини ушлаб, тинмай ҳиқичоғи тутаётган Ғилмитдинга энсаси қотиб қараб қўйди-ю, индамади. Ғилмитдин нима учундир кўчадан кўзини узмасди. Бир маҳал кўча томондан Зухранинг бахтиёр кулгиси эшитилди. Кўча эшиги гижирлаб очилиб, ёпилди. Дам ўтмай Зухра уй остонасида пайдо бўлди.

Ана шунда Рамазон учун кутилмаган хунук воқеа содир бўлди. Ғилмитдин қўпол сўкинди-да, қаёқдандир қўлига тушиб қолган арава тиркиши билан қизнинг елкасига туширди. Зухра қичқириб қочмоқчи бўлди. Аммо қоқилиб йиқилди. Ғилмитдин қутуриб кетди. Йўлини тўсмоқчи бўлган хотинини туртиб юборди. Бечора она енгил хасдек нарига учиб тушди. Болалар қўрқувдан йиғлай бошлашди.

Рамазон тўполоннинг боисини билмасе-да, беихтиёр равишда ўрнидан сапчиб туриб, Зухрага ёрдам беришга ошиқди. Ҳимсячини кўриб, Ғилмитдин баттар ваҳшийлашди. Тинмай сўкиб, дам қизни, дам болани калтаклайверди. Нимадир тушиб кетди, стол устидаги идиш-товоқ синди. Рамазон чаққонлик билан тиркишининг бир учидан ушлаб олди-да, ўзига тортди. Мувозанатини йўқотган Ғилмитдин чалқанчасига йиқилди. Зухра уйдан отилиб чиқди. Рамазон унга эргашди. Аммо қиз қаёққадир ғойиб бўлганди.

У уйга киришини ҳам, кирмасликни ҳам билмай, каловланиб турганда оёғи остига кўрпа-тўшаги, китоблари учиб тушди.

— Иккинчи қорангни кўрмай, ҳароми итвачча! — Ғилмитдин шундай деб бақирди-да, эшикни ёпиб олди.

Рамазон бир қўлтиққа сиғадиган кўч-кўронини кўтариб мактабга қараб кетди. Шу топда унинг бошқа борадиган ери ҳам йўқ эди.

У Зуҳра билан бирга ўқирди. Эртаҗига Рамазон қиз билан гаплашишга пайт пойлади. Лекин Зуҳра кечаги воқеадан уялибми, ўзини олиб қочаверди. Эрта-сига ҳам, индинига ҳам шундай бўлди. Рамазон бу тен-так қизнинг ёнини олганига афсус чека бошлаган маҳалда Зуҳранинг ўзи унинг ёнига келди.

— Рамазон оға, тўхтаб тур... Нима қилишни бил-май қолдим. Ўлимимга минг марта рози бўляпман... — Қиз шундай деб пешонасини унинг елкасига қўйди.

Рамазон нима дейишини билмай, гаранг бўлди.

— Уряптими? — деди ниҳоят.

— Қазноққа қамаб қўйяпти. Шамоллаб қолдим. Баданимни яра босяпти... Ўртага тушма, деб онамни ҳам урди. Уч кундан бери юрадиган ҳоли йўқ, бечора-нинг.

— Нимага бунақа қиляпти, айбинг нима?

— Акрамни деб... — Зуҳра энди овоз чиқариб йиғ-лай бошлади. — Ахир у... менга ёқса, нима қилай? Ушанда мени кузатиб келган эди. Отам кўриб қо-либди...

Рамазонга бутун болалар ичида бир синф юқорида ўқувчи Акрам кўпроқ ёқарди. Суюмли, қувноқ табиат-ли, муомалали бу бола гармонни ҳам яхши чаларди, овози ҳам ёқимли эди. Мактабнинг бирон-бир концер-ти ё томошаси усиз ўтмасди. Ҳатто курашларда ҳам елкаси ер искамай ютиб чиқарди. Хуллас, биёта эр йигитга етарли ҳамма хислат бор эди унда. Ғилмит-динга унинг нимаси ёқмади экан?

Рамазон Зуҳрани девор остидаги ёғоч курсига бош-лаб борди.

— Отанг нимага Акрамга тиш қайрайди?

— Сен унинг бақирганларини эшитмадинг: «Мен қизимни қандайдир ялангоёқ, зоти паст татарга бера-ман деб ўстирганим йўқ! Саккизинчини битиришинг билан Ғарифулланинг ўғли Фозилга бераман сени. Фо-зилдан ўтадиган йигит йўқ бу яқин орада. Бунақанги бадавлат оила билан қуда бўлсанг ярашади...» дейди. Шартта кетворай дедиму, онамни кўзим қиймади. Мен кетсам, аламини онамдан олади.

— Қишлоқ советига бориш керак. Бу қилиғи учун...

— Топган гапингни қара-ю. Онам беркитиқчи бо-рибдилар ўша қишлоқ советингга. «Қонуний эрингдан

шикоят қилгани уялмайсанми», дейишибди. Раиснинг кимлигини биласанми? Ҳа, ўша Самат деган киши. Ахир у отамнинг ҳамтовоғи-ку. Бир-бирини еру кўкка ишонмайди. Онамнинг айтишича, шу раис Акрамнинг отаси — Темирбой отамнинг бошига етган. Бу ҳақда ҳамма гапиради. Лекин қўлга тушмаган ўғрини жазолаб бўлмайди-ку, тўғрими? Акрамнинг отасини яхши одам эди, дейишади. Шунинг учун ундан қутулишганда...

Рамазон кафти билан курсини уриб қўйди.

— Шуларни тегишли одамларга айтсанг бўлмай-дими?

Зухра жимиб қолди. Кейин унинг саволини эшитмагандек, ҳикоясини давом эттирди:

— Колхоз тузилган пайтда дадам билан Темирбой оға Саматнинг бир найрангини пайқаб қолишган экан. Самат ўшандаёқ: «Хал, сеними», деб қўйган экан. Отамни ичкиликка тортиб, у билан тил топишиб кетибди. Отам шунинг учун ҳам дарғазаб бўлиб қолган, деб ўйлайман. Кайфи ошганда нуқул Саматнинг гапларини такрорлайди.

— Сени қара-ю!— деди Рамазон муштини қисиб. Лекин гапи оғзида қолди.

— Бир куни отам билан Самат ярим кечагача ароқхўрлик қилди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, гапларини эшитиб ётдим. Самат: «Яқинда уруш бошланади. Алғов-далғов бошланади», деса қотиб қолай дебман. Ўшанда комсомолга ўтаман, деб юрган эдим. Отам эрталаб туриб дабдурустан: «Қиз болага комсомолга киришни ким қўйибди», деб йўлимни тўсмоқчи бўлди. Мен чидаб туролмай: «Самат билан пичирлашганингизни эшитдим. Ҳаммасини мактабга бориб айтаман», дедим. У сакраб туриб, сочимдан ушлаб олди. «Бўғиб ўлдираман», деб бақирди. Онам зўрға ажратиб олдилар. Мен... унга раҳм қилиб, уни ҳеч кимга айтмадим.

— Сени қара-ю!— Рамазон шундай деди-да, ўридан туриб кетди.— Уйингни ташлаб чиқиб кет! Агар қўрқаётган бўлсанг, районга ўзим тушаман. Қанақа даврда яшаётганингни унутдингми?!

Улар ўша оқшомда бир қарорга кела олмадилар. Рамазон тунда мижжа қоқмади. Чунки у шундай ярамас, қинғир ишларнинг ҳануз давом этиши мумкинлигини илгари тасаввур ҳам қилиб кўрмаган эди. Унинг

назарида янги ҳаёт бошланиб, ҳамма оқил, доно бўлиб кетганди. Энди эса... У ўйлаб-ўйлаб отасидан маслаҳат сўрашга қарор қилди. Ҳар ҳолда отаси кўпни кўрган.

Ундан доно фикр чиқиши аниқ...

Эртасига қишлоқда: «Акрамни кимдир ўласи ҳолатда калтаклабди», деган овоза тарқалди. Қанча излашмасин, зўравон топилмади. Бу орада баҳорги таътил бошланди. Тошқин тугаб, ер қотгач, яна ўқиш бошланди. Аммо Зухра мактабда кўринмади.

Рамазон: «Қизни мактабга қайтариш керак», деб директорга югуриб, комсомол комитетидагиларни оёққа турғазгунча: «Ғилай Фозил Зухрани ўғирлаб қочибди», деган янги овоза тарқалди. Кейин маълум бўлишича, бу қинғир иш ҳам Ғилмитдиннинг ризолиги билан амалга оширилган экан. Акрам бу иснодга чиолмай мактабни ташлаб қаёққадир кетиб қолди.

Рамазон ўзини Зухра олдида айбдор, деб билиб, тинчини йўқотди. Бу ҳис унинг вужудига сингиб, тоҳануз тарк этмаган эди.

Зухранинг ҳаёти дардли бўлди. У рўзгор ишлари билан ўралашиб қолди. Эри уни ҳатто колхоз ишларига ҳам чиқармасди. Ғилмитдин хатога йўл қўйиб, қизининг ҳаётига зомин бўлганини англади-ю, ичкиликка баттар ружу қўйди. Лекин бўлар иш бўлган, сўнги афсуснинг фойдаси йўқ эди. Саматни эса ишда олишди. Энди у ҳамтовоғидан хабар ҳам олмас, ўз ташвишига кўмилиб қолган эди. Қунларнинг бирида иккита аравага кўчини ортди-да, оиласини олиб номаълум томонга жўнади. Ўзининг гапи бўйича: «Шундай яхши хизматчининг қадрига етмаганларнинг кўзидан йироқроқ ерларга бош олиб кетди».

Бу воқеалардан сўнг орадан уч йил ўтди. Бу вақт ичида Рамазон Зухрани фақат бир марта кўрди. Институтга кириш учун унга справка керак эди. Шунинг учун Қўштерак қишлоқ советига келди. Иши битгач, отга миниб, йўрттириб кетди. У дарёга солинган кўприкка яқинлашгач, бир боғлам шох-шаббани орқалаб, бутазордан чиқиб келаётган Зухрани кўрди.

Кутилмаган бу учрашувдан ноқулай аҳволга тушган Зухра елкасидаги ўтинни ташлаб юборди. Эски кўйлагининг этагини тортиб, енгларини тўғрилаган бўлди.

Зухра анча озган, ёши улғайган, кўриниши бечора-

ҳол эди. Рамазоннинг томоғига нимадир қадалди. У бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Сўнг узангига оёқ тираб энгашди-да, ерда ётган ўтин боғламини кўтариб, отини Қўштерак сари елдирди. Қишлоққа гўё учиб кирди. Фозилнинг дарвозасига етиб келгач, жиловни кескин тортди. От кишнаб, орқа оёқларида тик турди. Рамазон ўтинни ҳовлига отди-да, ҳақоратомуз сўз айтиб, изига қайтди.

У терга пишган отида кўприк олдига қайтиб келганда, Зуҳра оёғини сувга солганча маънос ўтирар эди.

— Эҳ, Рамазон, Рамазон. Елкамдаги юк фақат шугина бўлса эди... — деди у бош чайқаб. Илгари «Рамазон» эмас, «Рамазон оға» дер эди. Энди эса турмуш қурган аёл сифатида, йигитдан бир ёш кичик бўлса-да, ўзини у билан тенг, ҳаттоки ёши улугроқ ҳис қилиб гапирарди.

— Нимага колхозда ишламаяпсан?

— Фозил қўймаяпти. Ҳаммага рашк қилаверади. «Хотин кишининг жойи — уйда», дейди. Менга қолса бир кун ҳам ўтирмасдим уйда...

— Ушанда гапимга кириб, уйни ташлаб кетишинг керак эди.

— Онамга раҳмим келган эди. Бўлар иш бўлди, эски гапларни кавлаштирама. Мен энди барибир бу мазористонда яшамайман. Бир қарорга келиб қўйганман.

Зуҳра кўзини сувдан олиб, Рамазонга қаради. Энди унинг кўриниши бечораҳол эмасди. Кўзида қатъият бор эди. Йиллар бўйи вужудида куч тўплаган бу қатъият энди чехрасидаги хотиржамлик ниқобини ёриб зохирга чиққан, Зуҳра энди ҳаётини тубдан ўзгартиришга қодир аёлга айланган эди.

Ушанда Рамазон Зуҳрага ёрдам бера олмади. Кечикди. У ҳам, Акрам ҳам ҳали ёш эди. Алмисоқдан қолган урф-одатларга қарши чиқишга ожиз эдилар. Қалби пок Зуҳра ҳали ўз йўлини топади. Аммо бечора қиз бекордан-бекорга уч йил азоб чекди. Мана шуниси алам қиларди Рамазонга.

... Рамазон қоронғи тушишини, ўрмондан яширинча чиқиб кетиш учун пайт пойлаб юрганда, мана шуларни хаёлидан ўтказди. «Мен ҳамиша кечикиб юраман,— деб ўйлади у.— Ёвузликнинг учқур қанотлари бўлади. Барвақтроқ отни қамчиламаганим учун ҳар доим рафлатда қоламам. Унинг йўлига гов бўлолмай-

ман. Мана, бу сафар ҳам шундай бўлди...» Надянинг бахтсизлигида унинг на бевосита, на билвосита айби бўлмаса-да, виждони азоб чекарди. Қизнинг фожиаси Қизил Армия аскарлари билан партизанларнинг виждонига ҳавола. Юртга бало ёпирилибдими, биргаликда даф этиш керак. Жонга — жон, қонга — қон! Ҳақоратлар учун эса қасос! Фақат қасос! Бошқа кутиш мумкин эмас!

Ўрмон этагига қадар жим кетишди. Ваня ҳамроҳининг аҳволини сезиб, уни гапга тутмади.

Улар қоронғи жарлик бўйлаб Ивановкага яқинлашганларида кейингина Рамазон Ваняни саволга тутиб, қишлоғидаги немисларнинг сони, полицаёларнинг яшаш жойи, соқчиларнинг алмашиш вақти билан қизиқди.

Тун яримлади. Ҳамроҳининг маълумотларини таҳлил қилиб, ақл тарозисида тортиб кўргач, Рамазон дадил ишга журъат этди. Тўғри, унинг режасини амалга ошириш учун камида беш-олти одам керак эди. Лекин у омадига ишонди. Қолаверса, разведкачи деган номи бор, таваккал қилиши керак. Уйчи уйига етгунча, таваккалчи уйига етади, деганлар. Нима бўлса бўлар, ҳеч бўлмаганда малъунларга заҳрини сочиб, кўнгли ором олади-ку.

— Менга қара, сен Суминовни бир ёқлик қилмоқчисан шекилли, а? — деди Ваня унинг саволларидан сергакланиб.

— Ернинг тагида илон қимирласа биларкансан, — шивирлади Рамазон ичи қоралик билан, кейин «Баракалла», деган маънода унинг елкасига уриб қўйди.

Ваня эса қўйнидан дафтар варағидек келадиган юпқа тахтача чиқарди.

— Мана бундай дастхат қолдирсак бўлармикан? — Ваня шундай деб «Оқсоқ Бўри» деб ёзилган тахтачани Рамазонга узатди. — Мен бир-икки ерга шундай тахтачаларни қўйиб келганман.

— «Оқсоқ Бўри» деганинг нимаси?

— Биласанми... Шу ўрмонда бир Бўри пайдо бўлибди. Биқини куйган, бир оёғи узиб ташланган. Одамлардан унчалик ҳайиқмайди, аксинча, одамларнинг атрофида санғийди. Энг қизиги, немисларга тоқат қилолмайди. Санғиб юриб-юриб, бир ув тортиб қолади. Худди одам йиғлаётганга ўхшайди. Юракни эзиб юбо-

ради. Камнирлар, қалби тилкаланган ер инграяпти, дейишади.

— Ғамнок ер йиғлаяпти...— деди Рамазон дард билан.

— Немислар ҳам уни пайқаб қолишибди. Уни кўришлари билан кўзлари бежо бўлиб, ибодатга берилишади. Бўрини шунча отиб ўлдиришолмагач, жуда қўрқиб қолишган.

— Балки бу ўша Бўридир... Агар бизнинг йўлимизни кесиб ўтган Оқсоқ Бўри бўлса... Ундан бу малъун ўшидан қўрққандек қўрқарди,— деди Рамазон тишларини ғижирлатиб. Кейин полицайлар жойлашган қишлоқ, кўча, уйларни яна қайтадан сўради.

Осмондаги ой сийрак булутларни чайқаб ўйнагандек, дам юзига парда тортади, дам чирой очиб, атрофни сутдек нурга белади. Қишлоқ бу нурда мунғайиб турибди. Уйлар, дарахтлар қандайдир хатарни сезиб, эҳтиётлик билан сергак турганга ўхшайди. Осудалик. Юрак уриши сезилмаётган дардли қишлоқ. Баъзи-баъзида уккининг овози эшитилиб қолади. Баъзан ит уйқу аралаш ғингишиб қўяди.

Саҳарги салқиндан эти жунжиккан Ваня сесканди.

— Нинага ҳам ҳайронман. Мен унинг марҳум эрини танирдим. Азамат йигит эди. Туппа-тузук аёл сотқиннинг қармоғига қандай илиниб қолди экан, минг ўйласам ҳам, саволимга жавоб тополмаяпман.

Ўша тун улар Ивановкага етиб боролмадилар. Энди катта йўлни кесиб ўтамыз, дейишганда муюлишда юк машинаси кўринди. Иккови ҳам бир нафас шошиб қолиб, ерга бағрини берганча ётиб олди. Кейин бараварига қаддини кўтариб, худди аввалдан келишиб олгандек, кетма-кет граната иргитишди.

Автомашина портлаш зарбидан йўлдан чиқиб, ёна бошлади. Тепадаги тўрт немис қичқирганча ўзини ерга отиб, дуч келган ерга мўлжалсиз ўқ узди. Ёнаётган машина ёруғида уларни кўриб турган Рамазон биринкетин ер тишлатди.

Ваня эса жонсиз аскарнинг автоматини олиб, машина кузовига чиқди.

— Тоза овимиз бароридан келибди-ку, а? Манави дори-дармонларни қара. Бу ёққа тезроқ кел, бўлмаса ҳаммаси бекорга ёниб кул бўлади,— Ваня тутунда йўтала-йўтала бир неча қоғоз қутини пастга ташлади.

Шу пайт мстоциклларнинг овози келди. Туннинг қоронғи бағрини ўқларнинг оловли излари тилкалаб ташлади. Ваня «Оқсоқ бўри» деб ёзилган тахтачани мурдалардан бирининг бўйнига шоша-пиша оғач, қоз қутиларни кўтарган икки қасоскор яна жар бўйлаб изига қайтди.

Бу ўзбошимчаликдан командир аллақачон хабар топгандир, деган хаёлга бориб тўппа-тўғри Федотовга рўпара бўлдилар.

— Бунинг учун икковингни ҳам... Тўрт томинг... — Ғоят ғазабланганиданми ё қёғида оғриқ турганиданми, Федотовнинг афти буришиб кетди: — Дам оллариинг! — У шундай деб бақирди-да, қаёққадир ғойиб бўлди.

Энг қизиғи шундаки, Федотов Рамазон билан Ваняни эмас, балки «Тунда икки кишини лагердан чиқариб юборган» соқчиларни жазолади. «Сергаклик шу даражада бўлса, ҳаммамизни жўжадек бўғизлаб кетишади. Бу ер мактаб эмас, партизанларнинг қароргоҳи!» деб соқчиларни гаупвахта вазифасини ўтовчи кийим сақлакадиган ертўлага қамаб қўйди. Шундан кейин чайласига Рамазонни чақириб олди. Ярим соатлардан сўнг Рамазон ҳаммомнинг буғхонасидан бўриқиб чиқиб келаётган одамдек, чайла оғзида кўринди. Ярим соатли суҳбат унинг фойдасига ҳал бўлмагани рангидан маълум эди. Бироқ бу ўжар йигит ҳали ҳам бўш келмагани, кўзларида шодлик учқунлари бор эди.

У ўша кунёқ ёнига икки қизил аскар билан ун заводидан келган уч йигитни олиб разведка илмини ўргата бошлади. Йигитларга у-бу нарсани тушунтирган бўлади-ю, қулоғи оғзида Федотовнинг гаплари жаранглайди: «Сен бу ерда нима учун қолдинг? Партизан дегани ўзбошимчалик деган гап эмас! Ўзимга хон, ўзимга бекман, деб хомтама бўлма. Сен нима учун одамларинг билан машғулот олиб бормай, санғиб юрибсан?...» Федотов унга бақирмади. Лекин унинг бу гаплари вужудини тешиб юборгудек бўлди. Рамазон машғулотларни командирдан қўрқиб эмас, балки виждонан олиб борди.

У баъзан йигитларни ҳолдан тойдириб юборар, машғулотни ноижддий иш, шунчаки уруш-уруш ўйини, деб билиб, кўнгли таскин топмади. У ўша суҳбатда Федотовни енгмоқчи ҳам бўлди. «Бу ерга мени ипсиз

боғладингиз, ўртоқ лейтенант, — деди Рамазон ёниб. — Ахир, полицайлар билан ҳисоб-китоб вақти етди. Полицайлар жазоланса, халқ енгил нафас олади. Унда умид уйғонади. Умидсиз яшашнинг азоблигини биласизми?» Федотов унинг барча гапларига жавоб топиб берди. Командирнинг фикрини ўзгартириш ўлимдан ҳам қийин эди. У ҳарбий интизомга сўзсиз бўйсунди, тинимсиз машғулот олиб боришни талаб қилди. Рамазон «Оқсоқ Бўри» деб ёзилган тахтачаларни гапириб берганда эса норози қиёфада бош чайқаб кулимсиради:

— Эшитувдим бу гапни. Бу асаби бўш одамларга ярашади. Бўрининг нима алоқаси бор экан бу ишларга. Ҳаммадан кутсам ҳам, бундай гўдакларча қилиқни сендан кутмаган эдим.

Орадан икки-уч кун ўтгач, Федотов Рамазон билан Ваняни Ивановкага юборишга мажбур бўлди. Қишлоқдан келган маълумотга қараганда Петренко деган асаларичи пулемёт яшириб қўйган эмиш. Рамазоннинг вазифаси шу гапнинг рост-ёлгон эканини аниқлаб, маълумот чин бўлган тақдирда пулемётни олиб келиш эди.

Гапларга қараганда Петренко одамови, қурумсоқ одам экан. Урушга қадар ҳам, ҳозир ҳам бировни ош-нон билан сийламаган, бировнинг ушоғига кўз ҳам тикмаган экан. У кампири билан яшаркан. Уйига полицаини жойлаштирамоқчи бўлганда кўнмабди. «Калламни олсангиз олинг, оссангиз осинг, уйга одам қўймайман. Ўзимнинг таъшишим ўзимга етгулик — кампирим ҳаста. Зўрға-зўрға юрибди», деб қайсарлик билан тўриб олибди. Кейин полиция бошлиғига бир хумчада тоза асал берибди. Ҳақиқатан ҳам унинг кампири оқсар экан. Аммо битта ижарачига қарашга қурби етаркан. Энг қизиғи шуки, ўша воқеадан сўнг кампир бутунлай одамлар кўзига кўринмайдиган бўлибди. Чолнинг яна бир иши кишини ўйлантириб қўярди: полиция одамларнинг молини тортиб олаётганда хўжалигидаги ягона чўчқани лом-мим демай бериб юборибди.

Ҳар ҳолда чолнинг ҳар қадами муаммо эди. Одамови қариянинг пулемёт сақлашига ақл бовар қилмасди. Чол пулемётни нима қилади? Чуқурроқ ўйлаб кўрилса, пулемёт уни дор тагига ҳайдаб келиши мумкин-ку?

— Қизиқишмасдан жиддий гаплаш. Юрагига қулоқ сол, балки дарди бордир. Кейин, шовқин-суронсиз,

ими-жимиди иш қил, — деб тайинлади лейтенант уни кузатар чоғида.

Ярим кечада ғарамларни паналаб, баланд деворга яқинлашдилар. Ичкари жимжит. Бирин-кетин девор ошдилар. Шу заҳоти бузоқдек келадиган ит ташланиб, икковини қимирлатмай қўйди. Унинг гулдиракдай во-виллаши немислар ва уларнинг малайлари тўлдирган, тўлдирмаган қишлоқ уйларигача етиб борди. Рамазон билан Ваня энди орқасига тисарилмоқчи бўлганда уй остонасида чол пайдо бўлди-да, итига нимадир деди. Ит эгасининг овозини эшитдию томоғига суяк тикилгандек, бирдан улишдан тўхтади.

— Кечалари итни қўрқитишдан бўлак ишга ярамайсанлар, — деди чол ғудраниб, эшикни ёпар экан. — Сенларни-ку жин ҳам урмайди, оёқларингда куч-қувват бор. Қилғилиқни қилиб, жуфтакни ростлаб қола-санлар, дардини биз бечоралар тортамыз...

Чол бошқа сўз айтмай қушқўнмас ва қичитқи ўтлар ортида кўриниб турган ҳаммом томонга юрди. Чор-атрофга диққат билан қулоқ тутиб турди-да, бош чайқаб қўйиб, пўпанак босган хода устига ўтирди. Йигитларга зимдан тикилди. Кейин Рамазонни имлаб чақириб, ёнидан жой кўрсатди.

— Уртоғинг ҳов анови ерга бориб турсин.

— Қўрқяпсизми?

— Немис ҳазиллашиб ўтирмайди, — деди асалари-чи соқолини сийпалаб. — Шунчалик жасур экансан, тунда санқимай, кундузи келсанг, бирон еринг камайиб қолармиди? Ҳа, бўпти, ортиқча гапни қўятур. Дардингни айт. Сенга ўхшаганлар мени бекорга йўқламайди.

Чолнинг бу гапидан сўнг Федотовнинг барча ўғитио кўрсатмалари Рамазон хаёлидан кўтарилиб, гапнинг дангалини айтиб қўя қолди:

— «Максим» керак, бобо.

Петренко кутилмаганда «бобо» деб мурожаат қилинганиданми, нотаниш аскарнинг ҳазиллашиб бўлмайдиган мавзуда бу қадар дадиллик билан гап бошлаганиданми, сесканиб кетди. Йўтал тутди. Кўзи ёшланди. Йигит очиқчасига гап бошлагани учун у чалғитиб ўтирмади:

— Пулемёт-ку бор-а...

Чолнинг жавоби ҳам Рамазон учун кутилмаган

бўлди. Ишнинг бу қадар енгил кўчишидан ҳатто зерикди ҳам. Федотов минг хил режалар, кўрсатмалар билан бошини гангитиб ташлаган эди. Тупша-тузук, тушунадиган чол экан. Рамазон шу фикрга келиб, ўрнидан туриб кетаёзди.

— Пулемёт-ку бор-а, — деб яна такрорлади чол ўйчанлик билан. — Уч қути ўқ ҳам бор. Тепкисини боссанг бас, булбулигўё бўлиб сайраб беради. Лекин мен қайси марҳаматинг эвазига уни сенга беришим керак, а? Қани, бир тананга ўйлаб кўр-чи? Ўша... беркиниб ётган ерларингга бир нотаниш одам писиб келса-да, автоматингни бер, деб талаб қилса. Хўш, бу гапга нима дердинг?

— Менинг йўригим бошқа, — деди Рамазон бир оз жим қолгач. — Мен — қизил аскарман.

— Қизил аскарлар ҳозир жанггоҳда, — деди чол қўполлик билан унинг гапини чўрт кесиб. — Гапимни оғир олма-ю, йўлингдан қолма. Ўзимизникилар келса, бу булбулигўёни икки қўллаб топшираман. Ҳар ҳолда пулемёт ўйинчоқ эмас, давлат мулки.

Рамазон ўзини босишга ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Қариянинг бақувват елкаларидан ушлаб ўзига қаратди.

— Ўзимизникилар, деб кимларни назарда тутя-сиз?

Чол хотиржамлик билан Рамазоннинг билагидан қисди-да, елкасини унинг қўлидан бўшатди.

— Мен ҳам баъзан ҳазилни яхши кўраман. Лекин гўдакларнинг бундай қилиғини ҳазм қилолмайман, бола. Мени қўрқитишга ҳали ёшлиқ қиласан. Энди ўзимизникилар ҳақидаги гапга келсак, каллани ишлатиб кўриш керак. Пулемётни немислар билан полицайларга нима учун бериб юбормаяпман. Хўш, ўйлаб кўр-чи?

«Ҳамма ишни расво қилдим», Рамазон шундай деб ўзидан-ўзи нафратланди. Айтилган сўз, отилган ўқдек гап. Энди чолни инсофга келтириб бўлмайди. Қуруқ қўл билан қайтиши тайинга ўхшаб қолди.

— Биз партизан отрядиданмиз. Наҳотки тушунмасангиз, — деди у сўнгги илинжини ишга солиб.

Чол бу гапни эшитиб, қимирламай ҳам қўймади.

— Партизан дегўн, — у киноя билан шундай деб Рамазонга бошдан-оёқ разм солди. — Нимагадир қаҳ-

рамонона ишларингиз ҳақидаги миш-миш қулоғимга чалинмабди.

— Ҳали шундайми? Бўлмаса кўприк соқчиларини авлиёлар савалаб кетибди-да, машинани балки арвоқлар ёндириб юборгандир?— деди Рамазон бўғилиб.

— Бўлса бордир. Бу ишни сизлар қилганингизни билиб ўтирибманми. Тунов куни қандайдир ишбузиқилар учта немисни жойлаб машинани ёқиб юборишибди. Кейин: «Одамлар, ҳайратдан ёқа ушланг, Оқсоқ Бўрилар жанг қилипти», деб тахтача осиб қўйишибди. Партизанларинг шуларми?

— Ахир, душман ўлдирилган-ку?

— Сен менинг миямни ачитма. Ҳозир томоша кўрсатадиган вақт эмас, жанг қилиш керак.

Рамазон бу ҳақ гапга қарши эътироз билдира олмади.

«Бу қари қурумсоқ гапни чалғитяпти,— деб ўйлади у. — Пулемёт ҳақида сўз очганимда нимага дарров очиқ гапни айта қолди? Немисларни кўришга кўзи йўқ, бизга эса ишонмайди. Нима исташни ўзи ҳам билмаса керак бу чол. Лекин... чол бир жиҳатдан ҳақ. Замон нотинч, ўрмондан чиққанларнинг ҳаммаси ҳам партизан эмас. Ҳар хил дайдилар кўп. Улар орасида Суминовга ўхшаганлар ҳам бор». Мана шу фикр Рамазонни сал юмшатди.

— Биз ҳали жанг қиламиз. Отрядимиз энди куч тўплаяпти.

— Бўлмаса, ана ўшанда келарсан. Командирингдан қоғоз олишни унутма. Имзо билан муҳр бўлиши шарт.

— Қанақа муҳр, эсингизни еганмисиз, — деди Рамазон тишларини гижирлатиб. — Петренко, олов билан ҳазиллашманг, — Рамазон шундай деб бармоғи билан автомат қўндоғини уриб қўйди.

— Менинг сендан қарз ерим борми? Менда пулемётнинг уруғи ҳам йўқ! Хўш, шундай десам нима қилардинг? — Петренко ўрнидан турди.— Етар, жуда юракдан дардлашдик. Мен ким билан гаплашаётганимни билишим керак. Замон шунақа. Кўз очиб юмишга улгурмай қолишинг мумкин.

Чол уларни тамакизор этагига қадар кузатиб қўйди.

— Бирор уч кундан кейин тузукроқ, гап уқадиган одам юборинглар.

Петренко шундай деди-да, хайрлашмаёқ жўнади.

Шу воқеадан сўнг Федотов Ивановкадаги одамларига Петренконинг ҳар бир қадамини кузатишни топширди.

Аввалига ҳеч қандай шубҳали ҳаракат сезилмади. Чол асалариларидан хабар олди. Кейин қишлоқдан йигирма чақирим наридаги синглисини йўқлаб қайтди. Айтишларича, илгарилари чолнинг синглиси билан у қадар борди-келдиси йўқ экан. Унинг шундай пайтда тўсатдан синглисини эслаб қолиши шубҳали эди.

Петренконинг синглиси бутун умр гиёҳлар териб, дори-малҳам тайёрлаш билан кун кўрар экан. Битта-ярим одам сўраб қолгудек бўлса: «Янгамнинг тоби йўқ. Дорини ўшанга тайёрлаяпман. Уни шу дориларим одам қилиб турибди», дерди.

Ивановкадан келган сўнгги хабар Федотовни қаттиқ ўйлатиб қўйди.

Рамазон билан Петренконинг учрашувидан роса уч кун ўтгач, асаларичининг дарвозаси олдида қўш отли икки арава келиб тўхтади. Аравадаги бадмаст полицайлар бор овозлари билан қўшмиқ айтишарди. Уларнинг каттароғи ўрнидан туриб, дабдурустдан қарияни гадаблаб қолди.

— Ҳой, мияси айниган галамис, сен нима учун фюрер армиясидан асалингни беркитяпсан. Қанли, яхшиликча эшигингни оч!

Ичкаридан бақирӣ-чақирӣ овозлари келди. Бир соатдан сўнг полицайлар аравага ниманидир ортиб, жўнаб кетдилар. Зоҳиран шундай бўлди. Лекин кузатувчининг зийрак кўзи бошқа нарсани ҳам пайқади: полицайлар қанчалик гандираклашмасин, улар маст одамга ўхшашмасди. Кўчадан ўтишаётганда уйларга хавотир билан қараб, автоматларини шай тутиб туришарди.

Уларнинг худди шу ҳаракати Федотовни ўйга солди. Ажабланарлиси шундаки, бу «бегона» полицайлар қишлоқ полицайлариинг йўқлигини пойлаб туриб, қарияни йўқлашган. Иккинчидан, кузатувчи уйдан чиққан полицайларнинг биттага кўпайганини сезиб қолган. Демак, уйда яна бир киши бўлган. Ундан таш-

қари, полицайлар, қишлоқдан чиқишлари билан катта йўлдан юрмай, ботқоқлик ўрмонга бурилишган. Энг муҳими: немислар ҳеч қачон полицайларни автомат билан сийлашмаган. Уларга ё ўлжа қурол, ё оддий милтиқ берилгучийди. Қарияни йўқлаган полицайлар эса «шмайсер» билан қуролланганди.

Узини мастликка солган полицайлар ким бўлди экан? Петренконинг уйдан кимни олиб чиқиб кетипди? Федотов уларнинг изидан разведкачиларни юборди. Рамазон билан Ваняни эса яна Петренконикига жўнатди.

— Чол жиннилик қилмасин. Отрядда справка ни-ма қилади. Яхшилаб сиқувга ол. Унинг қилиғи ёқин-қирамай турибди. Ужарлик қилса, бу ёққа бошлаб келавер.

Қария ўша кеч уйда тунамади. Икковлон кун бўйи жарда биқиниб ётишди. Осмонга юлдуз тошгач, улар полизни кесиб ўтиб, Петренконинг деворига яқинлашишди.

Бу сафар қарияни уйғотишнинг ҳожати бўлмади. Уни ҳаммом олдида учратишди.

Рамазон Ваняни соқчиликка қўйиб, қарияни сўроққа тутмоқчи бўлди. Аммо Петренко ундан аввалроқ гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолди.

— Анча кечикдинг, йигит. Сен айтган нарсанинг эгаси чиқиб қолди.

Рамазон эсанкиради.

— Ҳали шунақами? Мен сизни огоҳлантирган эдим. Хўш, ким экан унинг эгаси? Қани жавоб беринг!

Бу пўписани эшитиб чолнинг ҳам қайсарлиги тутди.

— Агар отам у дунёдан тирилиб келса ҳам айтмайман бунни, уқдингми?

— Ё пулемётни олиб чиқасиз, ё биз билан борасиз. Сизнинг қайсарлигингизни деб жондан кечадиган аҳмоқ йўқ. Ҳар бир қадамингизни кузатиб турганмиз, еиз ҳам бунни уқиб олинг!

Рамазон кузатувчининг гапларини қисқа қилиб айтиб берди. Петренко сир бой бермай соқолини силаб қўйди.

— Айғоқчиларинг ҳам ўша полицайларга ўхшаб қиёмида бўлган, шунинг учун тилига келганини қайтармаган. Сен лақмалар эса ишонавергансанлар.

— Бас қилинг! Қани, юринг биз билан. Лекин билиб қўйинг, найранг қила кўрманг, аяб ўтирмайман.

— Тўхта-чи, йигит. Бундай қарасам, иш чиндан ҳам жиддийга ўхшайди. Худо шоҳид, сенга тўғриси айтма қолай,— бизникилар чекинган пайтда...

Чолнинг гапи оғзида қолди. Девор остидан Ванянинг «Немислар!» деган хирилдоқ овози келди.

Сокинликни автоматдан узилган ўқлар овози пора-лаб юборди. Рамазон девор томонга сапчиди. «Чол сотди!» деган фикр хаёлини ёриб ўтди. Бирдан кўзи олдида ўт чақнади, ер остин-устун бўлиб кетди...

Биринчи сўроқдан маълум бўлдики, шубҳали полицияларнинг келиб кетиши немисларнинг эътиборидан четда қолмаган экан. Ушандан кейиноқ Петренконинг уйи атрофига пистирма қўйилган экан.

Йигитларни уч кун калтаклашди. Юзлари таниб бўлмайдиган даражада дабдала қилинган Рамазон устидан қўйилган муздек сув таъсирида ҳушига келганда ҳамроҳининг руҳини кўтаришга куч топа биларди.

— Чиди, укажон, ҳеч нима айтма,— дерди у гапларни ямлаб.

Ваня титилиб кетаёзган лабларини базўр қимирлатиб: «Аблаҳлар» дерди-да, кўзини юмарди. Нимжон кўринган бу йигитнинг бу қадар мустаҳкам иродага эга экани Рамазонни лол қолдирарди.

Қатл куни уларни Ивановкага бирга олиб келдилар. Дароз офицер хонасида сўнгги марта сўроқ қилишди. У ўрама сим билан асирларнинг бўйнидаги тахтачани ниқтаб кўрсатди-да:

— «Оқсоқ Бўри» сенми ё сенми?— деб сўради.

Унинг гапларини собиқ фельдшер таржима қилиб турди.

Рамазон четга қараб олди. Офицер ўрама сим билан унинг юзига урди.

— Кимсан ўзинг, осие арвоҳи!

— Бунинг аҳамияти йўқ...

— Олиб чиқинг!— офицер шундай деди-да, ғойиб бўлди.

— Ҳадемай бу ерлардан қоранг ўчади, газанда,— деди Ваня полиция бошлиғига нафрат билан тикилиб.

... Қуёш ўша сқшом гўё бу икки йигит учун сўнгги бор нур сочаётгандек, уфқни ёндириб юборган эди.

Сентябрь кунлари ҳали ёздаги каби иссиқ эди. Бир оз қувватга кирган Рамазон худди шу кунлари уйдан ташқарига чиқди.

Атрофни ўраган ҳудудсиз ўрмондан кузакнинг нафаси келади. Ранглар рақсидан кўз қувнайди, хушбўй ҳидлардан юрак ҳаприқади. Қуёш ва иссиқликдан бахтиёр ёввойи асаларилар тинмай гимирашади. «Қандай яхши!» деб ўйлади Рамазон. Кейин тўйиб нафас олди. Тоза ҳаводан боши айланди. Ичкаридан идиш-товоқ овози, аёлларнинг гапи эшитилди. Атроф уруш арафасидаги осудаликни эслатарди.

Қуёш нуридан Рамазоннинг кўзи қамашди. Овозлар, турфа ранглардан баҳра олиб, ўрмонга суқ билан тикилди. Бир маҳал ёз сўнггида, таъбир жоиз бўлса кечиккан томошада кукулаётган какку овозини эшитиб қолди. Рамазон унинг тикишини кутиб турди-да, қандайдир ички ҳаяжон билан она тилида: «Какку-жон, ҳой какку, мен яна қанча йил умр кўраман», деб сўради.

Шунда мўъжиза юз берди. Рус ўрмонларининг каккуси ўша заҳотиёқ бошқирд йигитининг саволига жавоб қайтарди. Рамазон қимирлашга ҳам чўчиб, кўзларини катта очганча ўн бешгача санади. Ўрмон фолбини унга яна ўн беш йил умр ваъда қилди. Рамазон сергакланди. Кейин қилиғи ўзига хумор қилиб, кулиб юборди.

Унинг бошига оғриқ кириб, яраси азоб бера бошлади. Аммо уйга киришга ошиқмади. Япроқлар ҳорғин, осойишта титрайди. Қуёшнинг куйдиргувчи кучи қирқилган. Энди ерга оташ эмас, меҳр пуркаётганга ўхшайди. Бундай пайтларда қуёш унинг овулини ҳам шундай меҳрга буркайди. Фақат у томонларнинг уфқи бўлакча. Овул осмони бағри керик тоғларга бориб туташади.

Уфқ баҳонасида бирдан у Ваня билан бўлган суҳбатни эслаб кетди. Рамазон партизанликка тоғ қулай, деган маънода: «Бу қанақа жой ўзи, на тоғ, на бир қоя бор. Ўрмону паёт-баладликдан бошқа ҳеч вақо йўқ», дейиши билан Ваня куйиб-пишиб унинг фикрини рад қилган эди. «Мақтанишга топган нарсангни қара-ю. Тоғнинг нима бўпти. Бир уюм тош-да! Қандайдир ёвуз

куч уларни ер бағридан чиқариб отган...» Ваня шундай деб ўрмонларни таърифлаганди. Шунда Рамазон унинг гапини бўлиб, паст овозда бошқирдча қўшиқ айтиб берганди. Ваня эса бош чайқаб: «Сўзларига тушунмадим, лекин юрагимни ўртаб юборди», деганди. «Бу «Сибай» деган қадимги қўшиғимиз. Бу қўшиқни сургун қилинган бир одам Урални қўмсаб тўқиган экан». «Сен ҳам қўмсаёпсанми?», «Бўлмасам-чи! Агар одам Ватанидан узилса, фақат жисмигина одамга ўхшайди...»

Рамазоннинг юрагини тиг тилиб кетгандек бўлди. Аста ётиб, юзини ўт устига қўйди. «Эҳ, Иван, Иван... Мана, бизнинг она-Еримиз, у тирик, у нафас оляпти. Мен ҳам тирикман, тирик...»

Шу атрофда куйманиб юрган Нина унинг ерга ётганини кўриб югуриб келди.

— Нима бўлди?— деди у ҳам хавотир, ҳам меҳрибонлик билан.

— Шунчаки ўзим... Хотираларим жонланиб қолди,— деди Рамазон қаддини кўтариб ўтирар экан.

У хаёлидан кечган гапларни айтиб, бу аёл дардига дард қўшишни ىсамади. Бу қўрғонда бўлиш Нинага фойда қилди. Илгариги хушбақтлиги қайтди. У кун бўйи Варвара Ивановнага хўжалик ишларида кўмаклашар, Рамазон атрофида парвона бўлиб, унга пашша ҳам қўндирмасди. Қалби яраланган Нина ҳаётга қайтмоқда эди. Тўғри, у шармисор бўлганини яқин орада унута олмайди. Уруш одамларга нисбатан гоаят қаҳрли. У кимнингдир ёстиғини қуритади, кимнидир шуҳрат либосига ўрайди, қариндошларни бир-биридан жудо қилади, кимнидир виждон азобига солиб кетади. Уруш ҳеч бир кимсани четлаб ўтмайди, ҳеч кимни аямайди ҳам, барчанинг қалбига ўзининг темир муҳрини босиб ўтади. Айбсиз айбдор бўлган Нина соддалиги ва енгилтаклиги учун ўзини умр бўйи кечиролмас керак...

Яқинда ўт ичида қолган қўшни қишлоқдан тўрт яшар қизалоққа даво истаб, уни Варвара Ивановнага олиб келишди. Нина қизчанинг етимчалигини билиб: «Худо мени фарзанддан қисди, меҳримни шу норасидага берай», деб ялиниб-ёлворди. Ҳеч ким бу эзгу илтижони рад этолмади.

— Лена қалай?— деди Рамазон бу жонкуяр аёлга меҳр билан қараб.

Нинанинг кўзлари қувончдан ёнди.

— Ухлаяпти,— деди у деярли шивирлаб.— Бечора қизгинам... Яралари битиб қолди. Биласанми, у биринчи куниёқ кўзимга иссиқ кўринганди. Ҳайлаб-ҳайлаб, бугун эсладим. Қўшни қишлоқда эр-хотин ўқитувчи бўларди. Фамилияси... янглишмасам Грачев эди. Улар сулизорга ўт қўйиб, қўлга тушишганди. Немислар ўша заҳотиёқ отишган бечораларни. Қизнинг ота-онасини эсладим у қўрқиб қолдим...

— Нимадан?

— Ленанинг қариндош-уруғи чиқиб, уни мендан тортиб олмасмикан?

— Ким билади...

— Ҳеч кимга бермайман,— Нинанинг кўзларида ёш кўринди.— Яшириб қўяман. Ҳеч кимга кўрсатмайман.

— Ахир сен отряддасан-ку?

— Бир умр жанг қилмаймиз-ку, тўғрими?— Нина Рамазондан жавоб кутмай, гапни бошқа ёққа бурис юборди.— Биласанми, Петренко топилди!

— Йўғ-е?!

— Ҳа, рост. Граната портлаган пайтда ҳаммомнинг орқасидан қўшнилариникига қочиб қолибди. Чолинг шайтонга ҳам дарс берадиганлардан экан-да. Кампирини аввалроқ ишончли жойга олиб бориб қўйган экан. Бизникилар чекинишаётганда чол қайси бир ярадор командирга бошпана берган экан.

— Полицайлар-чи?

— Улар полицайлар эмас, ўрмонда ётган бизникилар экан, ўзларини мастликка солиб командирларининг орқасидан келишибди. Баҳонада пулемётни ҳам ола кетишибди.

— Оббо чол-е!

— Сизларни қўлга олишганда, қутқараман, деб ташланибди. Лекин йўл беришмабди. Сизларни эски черковга ташлашган эди. Бориб бўлмасди. Немисваччалар ҳам тиқилиб кетганди. Ваняга жабр бўлди...

— Эҳ, Ваңя, Ваңя, сени асрай олмадим...

— Бўпти, энди тура қол,— деди Нина кўз ёшини яширишга уриниб.— Шамоллаб қоласан, уйга кир.

— Яна озгина ўтирай, йўқ дема.

— Хўп, яна ўн дақиқа. Кўп эмас,— Нина шундай деди-да, Варвара Ивановнанинг ёнига кириб кетди.

Рамазоннинг юрагида оғир дард тоши бор эди. Бир оз уятчанроқ, ҳақиқаттўй, дадил, кўзидан шикоят қилиб юрувчи Ваня унинг кўз олдидан нари кетмасди. Рамазон тишларини ғижирлатиб, бинтларга алам билан қараб қўйди. Қани энди, яралари тезроқ битсаю тезроқ отрядга қайтса...

Рамазон ҳали икки кундан сўнг бу ерни ташлаб Варвара Ивановна, Нина ва Леоналар билан биргаликда жанубга, Брянск ўрмониغا жўнаб кетишини ҳам, сафга фақат бир ярим ойдан сўнг қайтишини ҳам, у табиатга мафтун бўлиб ўтирган чоғда Федотовнинг Петренконикида бошпана топган полковник билан учрашгани, икки отряд қўшилганини ҳам билмасди.

Немисларнинг партизанлар ҳаракатидан чўчиб жангтоҳдаги қатор батальонларни орқага қайтара бошлаганлари ярадор аскарнинг хаёлига ҳам келмаганди. Жуда кўп нарсалар унга кеч кузакда, майда партизан отрядлари қўшилиб, йирик кучга айланган, Катта Ердан самолёт орқали қурол-яроғ, ўқ-дори, озиқ-овқат ташлана бошлаган, партизанлар ҳаракатининг Марказий штабидан вакиллар келгандан сўнггина маълум бўлди.

Урушнинг кутилмаган воқеаларга бой эканига ақли етган, аммо бу тасодифларга руҳан тайёр бўлмаган Рамазон кунларнинг бирида Москвадан келган радистга рўпара бўлди-ю, Зухранинг биринчи муҳаббати Акрамни кўриб, ҳушидан кетай деди.

Лекин буларнинг бари ҳали олдинда эди. Ҳозир табиат ажойиботларига суқ билан тикилаётган аскар йигит бу кунга етгунча ҳали кўп синовларга дош бериши лозим.

... Рамазон тарвақайлаб ўсган эман остида қандайдир кўланкани кўриб сергак тортди. Кўланка буталар орасида кўздан ғойиб бўлди. Дам ўтмай Рамазондан ўттиз қадамлар нарида Оқсоқ Бўри пайдо бўлди. Рамазон ҳайрат билан ҳуштак чалиб қўйди. Бута шитирлаб Она Бўри ортидан унинг беўхшов боласи чўчибгина чиқиб келди.

Рамазон олдинги оёғининг ярми узилиб тушган, биқини куйган Оқсоқ Бўрини дарров таниди: қадам олиши ҳам эҳтиёткорона. Лекин илгариги танглик сезил-

майди. Гарданидаги юнг ҳурпайган, бели букрига ўхшаб қолган.

Бўри бошини кўтариб қўрғонга кўз тикди-да, ҳид олди. Шу пайт одам билан ваҳший бўрининг кўзлари тўқнашди. Бўри аввалгидек ўзини панага уришга ошиқмади. Эҳтиёт чораси сифатида боласига қараб қўйди-да, жойидан жилмади. Дунё ташвишлари тўпигача чиқмайдиган боласи эса ўрнашиб ўтирганча, ҳузур қилиб орқа оёғи билан қулоғини қашларди. Она Бўрининг хавотири йўқолди. У шошилмай бурилди-да, боласини нигоҳи билан изига чорлаб, ўрмонга кириб кетди.

Она Бўри яна ўрмон бекаси бўлиб қолди...